

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- 283 (CCLXXXIII)

Review of India's Education Policy

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar

Executive-Editor

Principal

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Vinod M. Mude

Editor

Head, Dept. of Pol. Sci

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

**VENA LOK PRABODHAN SHIKSHAN SANSTHA, HINGANGHAT
MANAGEMENT COMMITTEE**

Sau. Hemlatatai Diwakarji Game
Chairman

Prof. Diwakarji Game
Secretary

Shri Vinodji Raut
Vice- Chairman

Shri Avinashji Game
Co-Secretary

Shri Pradeep Mahale
Treasurer

Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat

SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN ARTS COLLEGE, WADNER, DIST. WARDHA

(Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

NAAC Accredited with "C" Grade (CGPA-1.95)

Organises

University Approved One Day Multi-Disciplinary National Level E- Conference

"Review of India's Education Policy"

Date: - 24th April 2021, (Saturday)

Session 1st: "Inaugural Ceremony"

Inaugurator

Hon'ble,
Dr. Sanjay Dudhe
Pro-V.C.
Rashtrasant Tukadoji
Maharaj Nagpur
University,
Nagpur

Keynote Speaker

Hon'ble,
Dr. Anjana Garg
Prof. & Head, Dept.
of Public
Administration,
M. D. University,
Rohtak
(Haryana).

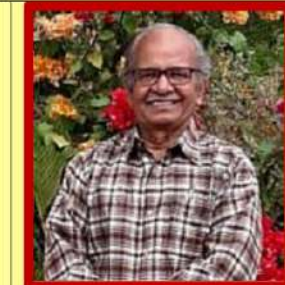
Session 2nd: "Plenary Session"

Chairman

Hon'ble
Dr. Kavita
Chakravarty,
Former Prof. & Head,
Dept. of Economics,
M. D. University,
Rohtak (Haryana).

Plenary Speaker

Hon'ble
Dr. Shrinivas
Khandewale
A Senior
Specialist in
Economic &
Financial
Affairs, Nagpur.

Session 3rd: "Paper Reading Session"

Chairman

Hon'ble
Dr. D. N. More
Asso. Professor
Dept. of English &
Research Centre
People's College,
Nanded.

Session 4th: "Feedback & Valedictory"

Chairman

Hon'ble
Dr. Madhavi
Nikam
Asso. Professor,
P.G. Dept. of English
R.K. Talreja College,
Ulhasnagar,
Mumbai.

आमचे मार्गदर्शक

प्रा. दिवाकर नानाजी गमे
संचालक

महात्मा ज्योतिबा फुले संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य.

शुभेच्छा संदेश

“भारताच्या शैक्षणिक धोरणाची वाटचाल” या विषयावर एक दिवसीय ऑनलाइन राष्ट्रीय परिषद आमच्या वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट द्वारा संचालित श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे. जिल्हा-वर्धा. च्या वतीने दिनांक २४ एप्रिल २०२१ लाहोत आहे, याचा मला सार्थ अभिमान आहे. शिक्षण अतिशय महत्वाच्या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेच्या माध्यमातून होणारे चर्चासत्र राष्ट्रनिर्माण च्या दृष्टीने स्तुत्य उपक्रम आहे.

शिक्षण आपल्या सर्वांच्या उज्वल भविष्यासाठी अत्यावश्यक आहे. शिक्षण या यंत्राचा उपयोग करून आपण आयुष्यात खूप काही मिळवू शकतो. शिक्षणाचा स्तर लोकांचा सामाजिक आणि कौटुंबिक आदर वाढवितो व स्वतःची एक वेगळी ओळख निर्माण करण्यात मदत करतो. शिक्षण व्यक्तीच्या जीवनात सामाजिक आणि व्यक्तिगत रुपाने अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

आज शिक्षणाचे नवनवे प्रवाह उपलब्ध आहेत त्यात सतत सुधारणा होत आहेत. विशेषीकरण आणि आंतर्विद्याशाखीयशिक्षणाने शिक्षणक्षेत्र अधिक समृद्ध झाले आहे. नवे शैक्षणिक धोरण आणि त्याचे परिणाम यावर चर्चा सुरुच आहे. या बदलांचे नक्की कोणते चांगले वा वाईट परिणाम होतील हे पाहणे गरजेचे आहे. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने होणारी सकारात्मकचर्चा समाजाचे प्रश्न सोडविण्यास नक्कीच सार्थ ठरेल आणि प्रकाशित होणारे शोधनिबंध प्राध्यापकांना, संशोधकांना, विद्यार्थ्यांना व समाजाला प्रेरक व उपयुक्त ठरतील ही रास्त अपेक्षा !

राष्ट्रीय परिषदेत आणि शोधनिबंध प्रकाशनामध्ये सहभागी होण्याच्या सर्व तज्ञ मार्गदर्शक, प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थ्यांचे मनःपूर्वक स्वागत करतो. तसेच राष्ट्रीय परिषदेला आणि शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशनास माझ्या मनःपूर्वक हार्दिक शुभेच्छा !

दिनांक : २४. ०४. २०२१

प्रा. दिवाकर नानाजी गमे
सचिव

वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट

Dr. Sanjay Dudhe**Pro-Vice-Chancellor****RashtrasantTukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.**

Message for Seminar

It is quite admirable that Shri Saibaba Lok Probodhan Arts College Wadner has organized the One-day Multidisciplinary National Level E Commerce Webinar on “Review of India’s Education Policy.

The New Education Policy 2020, that will certainly be a landmark in the history of education in India, has been approved by the government after wide ranging consultations. The policy is comprehensive, holistic, far sighted and will certainly play a great role in the nation’s future growth of the nation. I must commend the TSR Subramanian Committee in 2016 and the K Kasturirangan Committee for having done a stellar job.

The policy places a welcome emphasis on a holistic, learner centred, flexible system that seeks to transform India into a vibrant knowledge society. It rightfully balances the rootedness and pride in India as well as acceptance of the best ideas and practices in the world of learning from across the globe.

I note with great satisfaction that one of its loftier goals is to bring two crore out-of-school children into the school system and reduce dropouts. Reduction in the burdensome syllabus, focus on vocational education and environmental education are crucial aspects well covered by NEP. Students will be much more empowered and have the opportunity to choose the subjects they wish to learn. Another welcome step is an attempt to improve governance by bringing in a single regulator to look after all institutions barring medical and law colleges. The policy gives a fillip to holistic education by envisioning the convergence of science and arts streams. The focus on ethics and human and Constitutional values will go a long way in the creation of an enlightened citizenship essential for deepening our democratic roots.

The policy also expands the scope of foundational education, increasing the school-going years from 3 to 18 instead of the prevalent 6 to 14. This will enable a more holistic development of children in the formative age group of 3-6 years. Setting up a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy is a much needed, timely step to improve the quality of education at the primary education level. NEP recognises the importance of nutrition to the all-round development of

children and has therefore included a provision for an energy-filled breakfast, in addition to the nutritious mid-day meal, to help children achieve better learning outcomes.

A much-discussed stipulation in the new education policy stresses that the medium of instruction until at least fifth grade (preferably eight grade) will be in a regional language that is recognised as being native to India. This is a welcome step, as mother tongue plays a highly critical role in the overall development of the child. Mother tongue, which a child hears right from the moment he or she is born, provides personal identity, connects with culture and is crucial for cognitive development.

Education in mother tongues will also help children develop an interest in regional literature and culture and help them understand better the customs and traditions that are indigenous to a particular region. I am glad that the policy also places great emphasis on classical languages of India. India is a large and diverse country with a cornucopia of languages, dialects and mother tongues. A number of developed countries in the world educate their children in mother tongues. When world leaders call on me, they prefer to speak in their mother tongues even though they are proficient in English. Great scholars prefer to write and speak in their mother tongues. There is a certain pride associated with speaking one's mother tongue and we must inculcate this sense of pride in our children.

In spite of the stress laid on regional languages, the policy states clearly and unequivocally that there would be no imposition of any language and no opposition to any language. This is indeed a welcome move.

This education policy was long overdue. Now focus needs to shift to its efficient and effective implementation. States and the Union government have to work together to make the change happen in the classrooms. I am confident that if implemented well, this policy is the way forward to make India a thriving knowledge hub.

While NEP aims to increase public investment in education from the current 4.3% to 6% of GDP, we must have a time frame for this to be implemented.

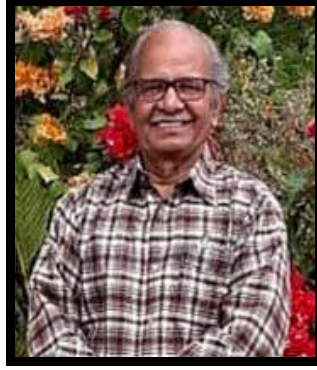
I hope that all the participants will lend their whole hearted support in the effective implementation of this policy.

I wish a grand success to this seminar and organizers!

Jai Hind

Date: April 24, 2021

Dr. Sanjay Dudhe
Pro-Vice-Chancellor

Dr. Shrinivas Khandewale

A Senior Specialist in
Economic & Financial Affairs, Nagpur.

शुभेच्छा संदेश

श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे. ता. हिंगणघाट जि. वर्धा(महाराष्ट्र राज्य) यांनी शनिवारदि. २४ एप्रिल २०२१ रोजी " भारताच्या शैक्षणिक धोरणाची वाटचाल" ह्या विषयावर एक दिवसाची बहुशाखीय राष्ट्रीयपातळीवर ई-परिषद आयोजित केली आहे.

ह्या परिषदेत सदर विषयाच्या एकोणीस उप-विषयाची चर्चा होणार आहे. भारत हा तांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात जलद प्रगतीचे उद्दिष्टे ठेवीत आहे. ह्या प्रगतीची गुरुकिल्ली शैक्षणिक धोरण व त्यांची अंमलबजावणी ह्यातच आहे. म्हणून ही परिषद महत्वाची आहे.

प्रस्तुत परिषद आयोजित केल्याबद्दल मी महाविद्यालयाचे व्यवस्थापन मंडळ, प्राचार्य व सर्व प्राध्यापकांचे अभिनंदन करतो आणि परिषदेस सुयश चिंतितो.

दि. २४ एप्रिल २०२१

डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले
नागपूर

Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat's
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College Wadner
Tah. Hinganghat, Distt. Wardha (Maharashtra) Pin - 442307
(Approved By Govt. of Maharashtra & Affiliated to R.T.M. Nagpur University)
E-mail : saicollege@rediffmail.com Web : www.saibabacollege.org

Prof. Diwakar Game
Secretary, Vena Lok Prabodhan Shikshan
Sanstha, Hinganghat, Dist. Wardha
Ph. : 07153-248643, M : 9890124285

NAAC Grade : C
College Code No. 733

Dr. Uttam Parekar
M.A.B.Ed.L.L.B.M.Phil.Ph.D.
Principal

Office : Phone : (07153) - 255654, Principal : 255655, Principal M : 9921436640
Head Clerk : M.: 8788970108, Senior Clerk : 9766929642, Junior Clerk : 9421727030

Dr. U. B. Parekar
Principal
Shri Saibaba LokPrabodhan Arts College, Wadner

From the Principal's Desk.....

It gives me immense pleasure to pen a few words for extending Best Wishes to the success of the publication of the Conference Journal and organizing E-Conference by this college on April 24, 2021 on the topic 'Review of India's Education Policy'. Francis Bacon says that Crafty men condemn studies, simple men admire them, and wise men use them. It goes without saying that Conference provides a platform for the crafty, simple and wise men to interact and contribute their own knowledge to the uplift and welfare of social life.

Aristotle says 'What Nature is to Life, so are Arts & Education to Human Society.' The Nature, Art & Education are leverages of improvising social life. we are happy to be instrumental in bringing about the social change through the activities of Conference & the Journal.

At the end, I would like to sum up in Bacon's words that Reading maketh a full man; Conference, a ready man; and writing, an exact man. I envisage that this conference and the journal will become useful knowledge instruments for all times.

WADNER

Date: April 24, 2021

Dr. U. B. Parekar
Principal

About the College

'Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner' affiliated to RTM Nagpur University (M.S.), the Arts Faculty college enjoys the status of an academic nucleus dedicated to the generation of knowledge, uplifting the academic standard of students, and rendering social services in Wadner and adjacent villages, The college campus comprising lush green beautiful gardens, play-grounds, and eye-catching college buildings situated abreast of High-Way No. 7 near Hinganghat has become icon of architectural designs in the locality. The college campus that sprawls over 2.5 acres of land cordoned by tall trees adds to the beauty of the college building. This college caters to the academic need of the students coming from almost 50 villages in the vicinity of Wadner. It goes without saying that this college is the only silver lining for the students belonging to rural background and agrarian families for developing their academic and professional careers. As our former prime-minister Mrs. Indira Gandhi said in a convocation speech, our college students form cultural army of the locality and add joy and beauty to life.

'Vena Lok Prabodhan Education Society, Hinganghat' that runs this college is headed by Mrs. Hemlata D. Game as chair-person and Mr. Diwakarraoji Game as secretary. The Game duo is ready on toes to provide for all the requisites made by the teaching and non-teaching staff. The college library is fully digitalized, and through co-curricular activities students are prepared for competitive examinations and professional careers by imparting trainings in the University recognized 'Advance and Diploma Courses in Beauty Parlour', 'Advance and Diploma Courses in Agro Services', 'Advance Course in Still Photography' & 'Certificate Course in Spoken English'.

A large number of students of this college, every year join the Police force, the CRPF, and the Army; keeping this point in view we have applied in the Wardha district NCC Battalion Office for raising of NCC units for boys and girls. Miss Usha P. Gujarkar brought laurels to the college by securing positions in the RTM Nagpur University team of Wrestlers for national level competition held in Rohtak (Haryana) in 2014. Another student Miss VAIJAYNTI V. MANDEKAR bagged Gold Medal for highest score in Compulsory Marathi, and Silver Medal for high score in Marathi Literature (B.A.) in the University exam 2017. NAKUL AMBATKAR is selected for All India Wrestling Tournament in R.T.M. Nagpur university Team, Hissar (HR) 2019-2020. KU. PRAGATI WELE is selected for All India Judo Tournament in R.T.M. Nagpur university Team, Kanpur (UP) 2019-2020. ANKIT THAKARE Selected for Judo State Championship 2019-20.

Wadner

Date - April 24, 2021

Dr. Sarika Choudhari

College Co-ordinator

Shri saibabalokPrabodhan Arts College, Wadner.

एक दिवसीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषद विषय : “ भारताच्या शैक्षणिक धोरणाची वाटचाल”

वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाट द्वारा संचालित श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे. जिल्हा-वर्धा. च्यावतीनेशनवार दिनांक २४ एप्रिल २०२१ ला आम्ही “Review of India's Education Policy” या विषयावरील आयोजित एक दिवसीय ऑनलाईन राष्ट्रीय परिषदेतील सहभागी सर्व तज्ञ मार्गदर्शक, प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थ्यांचे आम्ही मनःपूर्वक स्वागत करतो. प्रस्तुत परिषदेचा मुख्य उद्देश म्हणजे २१ व्या शतकातील प्रमुख कौशल्ये, आवश्यक शिक्षण व चिकित्सात्मक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रमावर आधारित अनुभवजन्य शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित करून सर्वांगीण विकास साधने हा शिक्षण पद्धतीचा व शालेय अभ्यासक्रमाचा एक भाग आहे त्या दृष्टीने सकारात्मक चर्चा होणे स्वाभाविक आहे.

१९४७ नंतर स्वतंत्र भारतातील नागरिकांच्या निरक्षरतेची समस्या दूर करण्यासाठी शासनाने विविध कार्यक्रम आखले. भारतीय नागरिकांमध्ये शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यासाठी भारत सरकारने आखलेले धोरण ग्रामीण व नागरी भागातील प्राथमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण कसे असावे, याची आखणी धोरण करते. १९६८ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी प्रथमतः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ठरविले. तेव्हापासून त्यात वेळोवेळी आवश्यक ते बदल करण्यात येत आहेत. याच संदर्भात सर्वंकष चर्चा होणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण सुधारण्याच्या दृष्टीने या राष्ट्रीय परिषदेमध्ये घडून येणारी चर्चा आणि शोधनिबंध दिशादर्शक ठरेल यात शंका नाही अशी आशा नक्कीच बाळगू या.

राष्ट्रीय परिषदेचे उद्घाटक कार्यक्रमाचे अध्यक्ष व महाविद्यालयाचे संस्थापक सचिव मा. प्रा. दिवाकरजी गमे, उद्घाटक मा. डॉ. संजयजी दुधे, प्र – कुलुगुरु राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, बिजभाषक डॉ. अंजना गर्ग, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, एम.डी. विद्यापीठ, रोहतक. (हरियाणा), पहिल्या सत्राच्या अध्यक्ष डॉ. कविता चक्रवती, माजी अर्थशास्त्र विभागप्रमुख एम.डी. विद्यापीठ, रोहतक. (हरियाणा), मार्गदर्शक अर्थशास्त्र आणि व्यवहार या विषयाचे तज्ञ डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले, नागपूर, संशोधित पेपर वाचन सत्राचे अध्यक्ष डॉ. डी. एन. मोरे सहयोगी प्राध्यापक इंग्रजी विभाग व संशोधन केंद्र पिपल्स कॉलेज, नांदेड आणि समारोपीय सत्राच्या अध्यक्षा डॉ. माधवी निकम, सहयोगी प्राध्यापक इंग्रजी विभाग आर. के. तालरेजा कॉलेज, उल्हासनगर, मुंबई या सर्व सन्माननीय तज्ञांनी या परिषदेत भारताच्या शैक्षणिक धोरणावर अभ्यासपूर्ण विचार व्यक्त केले. निश्चितच शिक्षण क्षेत्राच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरेल असा विश्वास मला वाटतो.

प्रस्तुत राष्ट्रीय परिषदेच्या यशस्वी आयोजनासाठी आमच्या वेणा लोक प्रबोधन शिक्षण संस्था, हिंगणघाटचे आणि महाविद्यालयाच्या संस्थापक अध्यक्षा सौ. हेमलताताई गमे, संस्थापक सचिव प्रा. दिवाकरजी गमे साहेब तसेच संस्थेचे सर्व पदाधिकारी यांचे अमूल्य मार्गदर्शन लाभले, त्याकरीता आम्ही त्यांचे सदैव ऋणी आहोत. तसेच राष्ट्रीय परिषदेतील विविध विषयाचे तज्ञ मार्गदर्शक, सहभागी सर्व प्राध्यापक, संशोधक आणि विद्यार्थ्यांचे आम्ही मनस्वी आभार व्यक्त करतो.

धन्यवाद !

दिनांक २४ एप्रिल २०२१

सहसंपादक

प्रा. डॉ. नरेश अंबादासजी भोयर

श्रीसाईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे.

संपादकीय

आमच्या श्रीसाईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे. जिल्हा-वर्धा. द्वारा दिनांक २४ एप्रिल २०२१ ला "Review of India's Education Policy" या विषयावरील एकदिवसीय ऑनलाइन राष्ट्रीय परिषदेच्या निमित्त्याने आधार सोशल & डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इंस्टिट्यूट अमरावती यांच्या संयुक्त विद्देमाने 'शोधनिबंध विशेषांक' प्रकाशित करित आहोत. प्रस्तुत शोधनिबंध विशेषांक B.Aadhar Peer Reviewed and Referred Multidisciplinary International Indexed Research Journal - Impact Factor 7.675 च्या माध्यमातून प्रकाशितकरतांना अतिशय आनंद होत आहे.

दरवर्षी महाविद्यालयाच्या वतीने राष्ट्रीय परिषद, राज्यस्तरीय सेमिनार, संशोधन पेपर वाचन, सामाजिक संशोधन प्रकल्प, वार्षिकांक, स्पर्धा परीक्षा आयोजन व मार्गदर्शन, अश्या विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थ्यांचा सहभाग घडवुन सर्वकष विकास साधला जातो. त्याचाच एक भाग म्हणजे प्रस्तुत शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशन होय. शिक्षणाचा उदय प्रागैतिहासिक काळात झाला. सुरुवातीला कुटुंब हे शिक्षणाचे केंद्र होते. पुढे जीवन व्यवहाराच्या कक्षा बदलल्याने शाळा उदयास आली. 'जीवनाच्या सर्व व्यवहारांकरिता महत्वाचे असणारे ज्ञान, कौशल्य व जाणीव संक्रमित करणारे संघटित व सातत्याचे अध्यापन म्हणजे शिक्षण होय'.

भारताचे शैक्षणिक धोरण हे आत्मनिर्भर भारताच्या दिशेने टाकलेले महत्वाचे पाऊल असले तरीही अंमलबजावणीच्या दृष्टीने ते आव्हानच आहे. राष्ट्राची प्रगती हीत्या राष्ट्राच्या शैक्षणिक बाबीवर अवलंबून असते. जागतिक स्तरावर आपल्या विकासाच्या आशा पल्लवित होत असतांना आपल्या देशात ग्रामीण शिक्षण, कृषि विकास, सुशिक्षित बेरोजगार, उद्योगधंद्याच्या व महिलांच्या समस्या, आधुनिक तंत्रज्ञान, आभासी शिक्षण, जागतिकीकरण व कोरोनाचा परिणाम इत्यादी शैक्षणिक समस्या आहेतच. भारताचे शैक्षणिक धोरण आणि विचारवंतांचे योगदान, मानवी हक्क, संविधानिक तरतुदी, राज्यधोरणाची निदेशक तत्वे, ग्रंथालयाची भूमिका या सर्व दृष्टीने समाजातील तज्ञ व बुद्धीजीवी वर्गाचे चिंतन व संशोधन करून शासनाला दिशा प्रदान करणे आवश्यक ठरत आहे. याच भूमिकेतून प्रस्तुत शोधनिबंध विशेषांक प्रकाशित करण्याचा आमचा मानस आहे.

राष्ट्रीय परिषदेच्या निमित्त्याने सर्व निमंत्रित तज्ञांनी उपयुक्त मोलाचे मार्गदर्शन केले तसेच सदर उपक्रमास महाविद्यालयाच्या संस्थापक सचिव प्रा. दिवाकरजी गमे साहेब, सहसचिव श्री. अविनाशजी गमेव संचालक मंडळाचे अमूल्य प्रोत्साहन मिळाले. प्राचार्य डॉ. उत्तमराव पारेकर यांचे मार्गदर्शन अत्यंत मौलिक आहे. महाविद्यालयातील प्राध्यापक वृंद, शिक्षकेत्तर कर्मचारी व विद्यार्थी यांचे सातत्यापूर्ण योगदान प्रेरणादायी आहे या सर्वांच्या सदैव ऋणातच राहणे मला अधिक आवडेल !

संपूर्ण भारतातील संशोधकांने यथोचित पध्दतीने शोधनिबंध पाठविल्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंध प्रकाशित करणे आम्हास शक्य झाले. तसेच आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती यांनी 'भारताच्या शैक्षणिक धोरणाची वाटचाल' या महत्वाच्या विषयावर शोधनिबंध प्रकाशित करण्याची संधी दिली, त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार ! तसेच प्रस्तुत शोधनिबंध विशेषांक निर्मिती प्रक्रियेत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य मिळालेल्या सर्व आदरणीय व्यक्ती व मान्यवरांचे शतशः आभार !

दिनांक २४ एप्रिल २०२१

संपादक

प्रा.डॉ.विनोद मारोतराव मुडे

श्रीसाईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे.

Vena Lok PrabodhanShikshan Sanstha, Hinganghat
SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN ARTS COLLEGE, WADNER.

Tal- Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra State) - 442307
(Affiliated to RashtrasantTukdoji Maharaj Nagpur University)

NAAC Accredited with "C" Grade (CGPA-1.95)

Organises

University Approved One Day Multi-Disciplinary

National Level E- Conference

on

"Review of India's Education Policy"

Date: - April 24, 2021

Research Journal Publication Coordinating Committee			
No	Name of Professor	Designation	Committee
1.	Dr. Uttam B. Parekar	PRINCIPAL	Chairman & Executive Editor
2.	Dr.Sarika G. Choudhari	LIBRARIAN	College Co-Ordinator
3.	Dr. Vinod M. Mude	HOD – POL	Editor
4.	Dr. Naresh A. Bhojar	Director of PHY. EDU.	Co - Editor
5.	Dr. Vitthal M. Ghinmine	HOD - ECO	Convener
6.	Dr. Pravin D. Karanjkar	HOD - MAR	Co- Convener
7.	Dr. Ganesh N. Bahade	HOD - SOC	Organizing secretary
8.	Asst.Prof. Nitesh N. Telhande	HOD - ENG	IQAC- Member
9.	Asst.Prof. Pankaj W. Moon	HOD - HIS	Organizing Member
10.	Asst.Prof. Arti M. Deshmukh	HOD - HEC	Organizing Member
11.	Asst.Prof.Sanjay A. Diwekar	Dept. OfEng.	IQAC- Co-ordinator

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- ❖ **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.
- ❖ **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- ❖ **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- ❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ❖ **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- ❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- ❖ **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- ❖ **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- ❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- ❖ **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- ❖ **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responceble for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,
In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email** : aadharpublication@gmail.com

Website : www.aadharsocial.com **Mobile** : 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Review of India's Higher Education Policy.	Dr. Uttam B. Parekar	1
2	COVID-19 and Emergency E- Learning in Higher Education: Implications and Response.	Dr. Bibhabari Bal, Dr. Narottam Bal	9
3	New Education Policy: Significance of Sports and Physical Education in Curriculum	Sunil Kawade	15
4	Role of Library And Funding Agencies Having Relevance to Higher Education: An Overview.	Dr. Sarika Chaudhari	19
5	Virtual Education System: Reality and Futures.	Dr. Narendra K.Patil	24
6	E-learning Resources in Rural Development: Current Scenario.	Dr. Shashank G. Nikam	27
7	Indian Education Policies: Merits & Demerits	Dr. Ranjana A. Shringarpure	34
8	Igniting critical thinking through experiential learning in school education as recommended by the NEP 2020.	Susmita Mazumdar	37
9	Role of Physical Education and Sports in Education: New National Education Policy	Dr. Naresh Bhojar	42
10	Significant Role of Library for Children: Goals and Technology.	Prof. Siddharth A. Patil	46
11	Importance of Technology in Education.	Sanjay A. Diwekar	50
12	Importance of Sports in School Curriculum: Sports Enhancing Development in Children.	Dr. Vijay N. Wankhede	53
13	Impact of Covid-19 Pandemic on Educational System.	Nitesh N.Telhande	57
14	A Brief Review of Education of Masses in India.	Mr. Pradip Gunderao Kolhe	61
15	Significance of Physical Education and Sports in Education Curriculum	Manjusha J. Deshmukh	66
16	National Education Policy & Role of the Library	Mr. Siddhartha Narayan Wakude	70
17	Impact of Covid-19 Pandemic on Education System: Challenges and Oppotunities	Dr. Sunil S. Bidwaik	74
18	शिक्षण संस्थाओं में पुस्तकालय स्टाफ के प्रतिपाठकों का व्यवहार: हिंदि फिल्मों पर आधारित एक अध्ययन. डॉ.अनिलकुमार धीमन एवं डॉ. सचिन कौशिक		78

19	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०: चिकित्सक अध्ययन प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे	88
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन डॉ. संजय गोरे	92
21	शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि ऑनलाईन शिक्षणपध्दतीचे परिणाम. डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे	94
22	कोरोना महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम डॉ. गजानन रा. सोमकूवर	99
23	भारतीय नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०: एक तुलनात्मक अभ्यास. डॉ. विठ्ठल एस. फुलारी	104
24	कोविड-१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर	111
25	मानवी हक्क आणि शैक्षणिक धोरण डॉ. विनोद मा. मुडे	116
26	शिक्षण विचार : स्वामी विवेकानंद व महात्मा गांधी. डॉ. प्रविन कारजंकर	122
27	कोविड १९ मुळे शिक्षण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या शैक्षणिक समस्या. प्रा. हेमंत ग. वरघने	126
28	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान. प्रा. मनोज के. सरोदे	132
29	शिक्षण प्रणालीत तंत्रज्ञानाचा वापर. डॉ. गोदावरी आत्माराम गौरकर	135
30	उच्च शिक्षणामध्ये महिलांची भूमिका. प्रा. आरती एम. देशमुख	141
31	सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास आणि शिक्षण. प्रा. रविंद्र बा. शेंडे	147
32	भारतीय शैक्षणिक धोरण आणि ग्रामीण विकास. डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव, हुमेश्वर डी. आनंदे	152
33	कोवीड १९ महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम. डॉ. जयश्री आसाराम तळेकर	157
34	भारतातील नवीन शैक्षणिक धोरण— लक्ष्य आणि आव्हाने. प्रा. सुनंदा अंशूल राऊत	159
35	भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील बदल: एक दृष्टिक्षेप डॉ. लिलाधर धनसिंग खरपूरिये	165
36	उच्च शिक्षणामध्ये महिलांची भूमिका प्रा. रीता द. वाळके	170
37	स्त्री शिक्षणाचे उद्गाते: महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले. सुहास मुरलीधर उघडे	172
38	सावित्रीबाई फुले : पहिल्या भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत प्रा. डॉ. हिराचंद चो. वेस्कडे	176

39	जागतिकीकरण व खाजगीकरणाचा भारतीय शिक्षणावर झालेला परिणाम: चिकित्सक अध्ययन. डॉ. विठ्ठल घिनमिने	180
40	शिक्षणाचे युगप्रवर्तक महात्मा फुले. मनिषा शरद इंगळे	188
41	ऑनलाईन शिक्षण हे ग्रामीण विद्यार्थ्यांसमोरील आव्हाने : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. प्रा. डॉ. गणेश नथ्युजी बहादे	190
42	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार प्रा. पंकज वा. मुन	194
43	नविन उच्च शिक्षणाच्या धोरणाची दिशा—ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. गोरखनाथ पा. फसले	199
44	शिक्षणातील महामारी कोरोनारू एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. डॉ. कमलकिशोर बा. इंगोले.	206
45	Innovations and trends in teaching and learning: advancement in world of Education Principal Dr.Chandrashekhhar Kumbhare	209
46	Revisiting Indian Education System in Post COVID-19 Dr. Santwana Pandey	216

Review of India's Higher Education Policy

Dr. Uttam B. Parekar

Principal, Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Dist. Wardha

Abstract

Education policy decides fate of a nation. Its low quality keeps youth's future in dark and good quality fashions their present and future life. This paper discusses how Higher Education policy affects social milieu, culture, lifestyle and economy of the people. The historical perspective of education policy in ancient times, medieval period and the British Raj has been covered in short. Emphasis has been laid upon the education policy implemented in post-colonial era under the guidance of various commissions, committees; and their success and lapses have been discussed in brief. Basic issues pertaining to people's employment, massification of education, quality education, social awareness relating to environment, self-employment, secular spirit and duties & responsibilities of citizens have not yet been resolved to considerable extent.

Key-Words

Good comprehension of following key-words may enable readers to under this paper in better way: 'HE', 'massification', 'Organic Unity', 'sheet anchor', 'GER', 'permanent crisis', 'inner logic' etc.

Introduction

A good education system is an effective indigenous means that transfers cultural values of a society from one generation to another. It keeps on evolving alongside with the developing stages of culture. Over a period of time it develops lifestyle which enables people to overcome problems cropped in personal and social life. The Indian conventional lifestyle was self sufficient in this respect. But the foreign education system that the British have introduced has, to much extent, failed to resolve the issues cropped up in a society from time to time. Traditional Indian education system paid greater attention to inculcate in students moral & ethical values besides the secular spirit & tolerance. Therefore, in that course of education the principles of 'Unity in Diversities', 'Organic Unity', and 'Live & Let Other's Live' 'Self-Restraint' were looked upon as sheet anchor of Indian culture. The education policy introduced by the British caused disintegration of Indian social harmony. Acharya Vinoba Bhave says that perfect education system reduces the pressure of work from the Police & Government. The foreign education system has made the chasm between classes & masses wider. Today education works as a tool of exploitation and inflicts injustice and miseries upon the masses. Our doctors, lawyers & teachers behave as money hoarders. Quality education has become prerogative of affluent class and those who cannot pay cannot provide quality education to their children. Many commissions & committees were set up, and their suggestions were implemented but while acting upon the measures to reach massification, quality in education miserably fails. Objective of this research paper is to present a review of 'India's Higher Education Policy' ranging from ancient times to the second decade of 21st century.

UGC and its Role in Higher Education

Under the leadership DR. Abul Kalam Azad (Education Minister in Nehru government) University Grants Commission was established. It was envisaged that the UGC would be an apex body of higher education and it would issue guidelines to the state and central governments besides universities from time to time for maintenance of standards in higher education. The UGC directs the universities to carry out the work of higher education at three levels viz Dissemination of Knowledge

among College & University Students, Generation of Knowledge through Research Works, and Extension Services through University Schemes & Social Projects.

Till the late 20th century, India was portrayed as an agrarian society full of diversities segregated along social divisions of caste, class, language, region, religion but aspiring for 'development' through rapid industrialization by embracing the model followed by developed countries. These perceptions were used as instruments for undermining India's indigenous systems of knowledge, wisdom and practices. The education policy of independent India has to dispel the colonial impressions of the British rule and prepare India as a significant actor on the world-stage, with a promising pace of economic development, hub of human resources, a potential market, a democratic State, and a society driven by egalitarian values having concern for social justice. Within this scenario, the system of formal education in independent India works both as a resistance to this Indianness and has also created a sort of inertia in the mind of people (Bhattacharya, 1998).

Higher education (HE) being at the apex of the formal education system, works as a common link across the worlds of adults usually treated as professionals, citizens and members of the civil society. The ideal of University as established in the modern world is that of an institution where the focal activities are teaching and research and it maintains historical legacy and at times mediates the aspirations of its current members and keeps dialectical relationship with society. HE is propelled to meet the demands of market and industry by providing advance technical training, equipping the young population with a sense of nationality and seeing them as propagators of modern values. .

Historical Backdrop of Higher Education in India

Although it is frequently mentioned that India had great universities such as Nalanda, Vikramshila, Odantpuri and Taxila in the ancient past, it is significant to note that these institutes could be institutions of HE but they were not like the modern universities in terms of aims, structure, execution and governance (Shukla, 1998). During the pre-colonial era, there was a well established indigenous education system in place (Kumar, 1998). The system comprised of village elementary schools and centers of higher learning but they were associated and identified with the religious learning centers of Hindus and Muslims. Most of them provided functional knowledge covering basic literacy skills emphasizing language learning, especially Sanskrit, Persian, Arabic and some other folk languages. However, there was no uniform and systematic structure of curriculum and certification. The Indian education system as it is identified at present was transplanted by the British in a country which was culturally incompatible with the educational schemes of Western civilization. Interest of the British in Indian education started as a philanthropic enterprise in the form of grant-in-aid system but it was aimed at using education in general, and higher education in particular, as a tool to support and maintain widespread colonial governance (Bara, 1998). This 'new education' was different in its aims and delivery in several respects. Cognitively, it engaged young elites with the Western knowledge system; politically it proved the British rule as a modern State and economically it produced a workforce that could serve a wider range of civil and allied services. Altogether it contributed towards creation of an individuals' identity as 'educated' and produced a middle-class which was keen to serve the British Raj. Ideally the centers of HE, Universities were thought of as democratic and secular spaces, but the medium of instruction and the criteria of admission favored the privileged sections of the Indian society. Thus, HEs introduced by the British exacerbated the pre-existing social inequalities by depositing another layer of inequality in the form of English education and Western knowledge. Privileged groups mobilized themselves in a new 'colony culture' where they were identified with the symbols of Western.

Cultures of Higher Education

Although English education was welcomed by the social reformers as a weapon to fight against religious beliefs and irrational superstitions, but in its wake it uprooted the indigenous knowledge system and built an aura of western knowledge, science and technology which ensured the hegemonic position of the educated over the non-educated, and provided minimum space for negotiation to the marginalized and underprivileged sections. A body of knowledge produced in Indian society was still alive and practiced but it was purposely ignored and could not be incorporated in the mainstream of education. For instance It may be noted that during 14th to 17th centuries India showed an upsurge of the Bhakti Movement, characterized by spirituality and devotion to God, to enlighten the masses. One of the significant aspects of this movement was the development and enrichment of folk languages such as Awadhi, Braj, Maithili, etc. were promoted in northern part of India. They were replaced by English at the hand of the Britishers. The system posed a challenge of culturally appropriating something that was alien to the people.

The colonial education emphasized HE because beneficiaries would start supporting the colonizer as soon as they would complete their formal education. The beneficiaries, as they were elites, didn't want the expansion of English education to elementary and secondary levels at the cost of HE, which further widened the gap between the haves and have-nots. Unlike in Continental European countries such as Germany, Italy or France where Nationalist ideology was upheld to assert the ideology of the rulers and to promote the loyalty for the State, in India it was in opposition to the State. There were reformers and activists some of them wanted to revitalize an Indian Education system and others welcomed the Western system of education as it epitomized modern values of democracy, secularism and modernity.

Cultures of Higher Education Aspired in Independent India

In framing new vision and commitment of HE the academicians of the post-independence period became critical about the inequalities prevalent in classes & masses. They characterized a 'modern' outlook and the universities were entrusted with the responsibility to be the impetus of modernity. In pre-independence era, the Indian HE was like a lost-stream, searching for modernity under the colonial legacy. After gaining independence, HE of India was assigned dual responsibilities 1- to modernize Indian economy, society and politics, and drive the society towards industrialization and urbanization, 2- to sustain the constitutional values of secularism, fraternity and equality with a commitment to social welfare and justice. The amalgamation of these aspirations put a clear agenda for the state: to expand the outreach of the university to the masses and to create an ethos where young minds with liberating ideas can be groomed. The criterion for identifying the stages is adopted from the work of Martin Trow (2005) who had suggested stages of development of higher education on the basis of Gross Enrolment Ratio (GER). If the GER is less than 15 per cent the higher education system is at an elite stage, if the GER is between 15 to 50% it is categorized as a stage of massification, when GER reaches beyond 50% the system achieves the level of universalization.

Taking GER as an indicator of development, the growth of Indian Higher Education can be described as follows: During 1950-70, there were two main focal points: First, there was an urgent need for the expansion of HE so that a larger section of the population could be educated. Second, HE was seen as an essential impetus to meet the goals of self-reliance and industrial development. During this period large number of institutions of HE were opened.

Establishment of New Universities & Colleges: The first stage of GER saw establishment of 8 State Universities besides many colleges through grant-in aid system. The growth was mostly State initiated and funded. Simultaneously, several institutes of national importance i.e. Indian Institute of

Technology and Indian institute of Management were opened. The period was also marked by the establishment of regulatory bodies i.e. All India Council of Technical Education (AICTE) and University Grants Commission (UGC). Despite the investment and expansion friendly policy initiative GER was 4.2 per cent which was less than satisfactory. There could be two reasons for the poor enrolment rate. First, it seems there was a poor base of pre-university system that causes low demand for HE. Second, the economy was heavily dependent on the primary sector. Therefore, HE was not an economically valued endeavor. It was also noted that the maximum enrolment was in the liberal courses of arts, commerce and science streams. It could be argued that although the state was working with the agenda of massification HE remained confined to a small population that was already exposed to HE and valued HE as a medium for social and cultural capital building.

The second stage emerged at the beginning of 1970. The decade was marked with upsurge of the demand for higher education. It was expected that the emerging middle class and urban population would turn out for HE (Agarwal, 2006, Altbach, 2011). The State realized its incapability to meet the demand and adopted a liberal policy so that the private sector can start and run HE institutions and share the burden. A pinch of privatization under the monitoring of state regulatory bodies was set as model to broaden the institutional base of Indian HE. Another significant trend was the acknowledgement of the relevance of professional education. As a consequence the courses in disciplines like engineering, medical, management and teacher education started flourishing. It may also be noted that college degree is the minimum qualification for government jobs and this has worked as a motivating factor for HE. The distance education programs run by IGNOU, YCMOU also contributed towards the expansion of HE. Economic reforms in early nineties changed the economic ethos of the country and led to a socio-cultural milieu where growing middle class became larger, younger and richer. The demand of economy shifted from routine jobs to entrepreneurship.

Emergence of Institutes Imparting Professional Education

Government minimized its responsibility for establishing institutes of HE. Now HE became a tradable good and its cost can be borne by the consumers. The sector of HE in general, and professional education in particular proliferated with private players who started contributing to the expansion of HE with a zeal to make profit. However, authority to design a course and award a degree was still vested with the State. The private institutions were affiliated to some universities and asked to strictly adhere to the guidelines issued by the concerned universities. Boom in private sector and emergence of IT industry raised the demand of certified skill holders in the fields of computer science and management. Thus, a shift in favour of professional courses took place and it was encashed by the institutes run in the private sector. Indian Higher Education in the 21st century is marked by the emergence of a new paradigm. The modern HE system was built on the colonial foundation where Universities, as epitome of knowledge, were monopolized by the State for the sake of quality. Now, with a philanthropic outlook and industrial crust the institution of Universities is opened for private sector. The entrepreneurs are joining the mission and opening the Universities in industrial mode.

Entering into the Age of Laissez-faire Under a globalized world, knowledge has become a capital that decides the wealth and wellbeing of any nation. It has added education in general and HE in particular, as one of the infrastructural requirements for integration of a country's economy with the global market. At present, knowledge driven industrial revolution is at the central stage and it is changing the face of market as well as the relationship between market and society. Integration of any economy with the world economy, flow of goods, services and information beyond the political boundaries, and growing economic interdependence are some of the key features of the emerging global economy. Globalization has overcome the limitations of market in terms of physical proximity, increased fluidity of finance and investment, redefined professionalism where reliability of services

and ethics of professional relationship are at the top. On the political front, State has to be liberal in funding to maintain the momentum of globalization. On the social and cultural fronts, cosmopolitanism, materialism and individualism are identified.

Review of HE Commissions & Committees

To uproot the 'Permanent Crisis' of Indian HE after gaining independence in 1947 several committees and commissions were set up to study the problems of HE and to suggest remedies. The first Commission was University Education Commission (1948), also known as Radha Krishnan Commission. This commission identified that ill prepared intern at the tertiary level is one of the key challenges of HE. Therefore, heavy amount of resource and time was invested in the preparation of these interns to accommodate the minimum level of HE. Further, the Commission highlighted that overcrowding in the colleges, emphasis on the end-term examination; lecture and rote learning based pedagogic practices, absence of updated knowledge are some of crucial problems responsible for the deterioration of the quality of HE. Although significant recommendations were made, another Commission was set up in 1964 Known as Kothari Commission.

Kothari Commission highlighted the same issues from a different angle. The commission recognized the need of man-power in a developing nation and envisioned education. But it also cautioned about unplanned and uncontrolled growth of HE. The Commission affirmed that though there was a need to provide increased access to HE but it also elucidated that open-door admission policy would adversely affect the quality of HE both at undergraduate as well as post graduate levels. The Commission showed its deep concern about the curriculum, syllabi and assessment. It reported that these aspects were not up to the mark in comparison to the standards of other universities in the world. The procedural problem of 'slackness and stress' was seriously impeding the learning environment at the campuses of HE institutions. There was slackness throughout the year and stress during the examination. Besides, absence of research atmosphere and dearth of textbook and supplementary literature in Indian languages was some of the other issues.

The Commission recommended for an overhaul of the formal education system with a new structure and interrelationship starting from primary school to the Universities. The National Policy on Education, framed by the Government of India in 1968, tried to translate these recommendations into action and devised ways to stabilize the number of full-time students with reference to the available resources; especial attention was paid to the post graduate courses and research work at the Universities.

The National Education Policy (1986) and its Program of Action (1992) identified the uneven expansion of HE in terms of social and regional basis. The reports clearly stated 'the universities have not been organized to meet the needs of time'. The reports did not appreciate the approach of setting the research institute outside the University. It affirmed the need for consolidation of resources and faculties rather than mindless quantitative expansion.

Report on a policy framework for Reforms in Education (2000), popularly known as Ambani-Birla report, underlined the aforesaid crisis but it was unique in the way in proposing the solution. Considering the knowledge as a good for the economy it favoured the role of private players in HE that is elitist in nature and incompatible with the 'socialistic' aspirations of a state like India. The report of National Knowledge Commission (2006) with reference to HE began with the urge for increasing gross enrolment ratio up to 20 per cent by 2015. It elaborated the problems related to expansion, and suggested that reforms are needed for excellence in terms of resource availability and grant of autonomy to quality institutes. Again in 2009, the Yashpal Committee on Renovation and

Rejuvenation of Higher Education peeped in to the permanent crisis of HE and strongly recommended to restore the ideal of the University as 'a universe of knowledge where creative minds converge, interact with each other and construct vision of new realities'.

The Committee on Corporate Participation in Higher Education (2012), known as Narayan Murthy Committee, elaborated the ways of 'enabling environment' in HE and found the corporate participation as a significant way out. It is evident that since the Radhakrishnan Commission (1948) to Naryanmurthi Committee (2012), all the committees and commissions noted the presence of same set of problems in different forms and or degrees i.e. absence of updated curriculum and over emphasis on examinations. This committee underscored absence of inquiry oriented pedagogy, strong boundaries between the courses, lack of research rigour and orientation and limited interface with society. These policy documents appear to be constantly engaged with the dilemma of expansion and quality. Altbach (1969) has termed these tendencies as 'permanent crisis' of the Indian HE. He defines the crisis in following terms: unplanned, directionless and random growth, unable to insulate itself with political motifs of patrons and carrying forward colonial legacy in terms of academic hierarchy and administration. Altbach (2012) and Chitnis (1997) both added some more qualifiers to the permanent crisis i.e. examination and certificate oriented courses, lack of rigour and innovation in curricula, teaching and assessment, a chasm between field of knowledge generation and application.

Eric Ashby's framework of 'inner logic' can be used to elaborate these crises. According to him, three environmental factors i.e. customer demand, manpower need and patrons of the system influence HE system in any society (Ashby, 1963). Whenever social environment presses for change, it has to face two kinds of resistance. First, the inertia of the system to any change and second, the belief of the people who are engaged in any system about the purposes of the system. These two kinds of resistance are called the inner logic of the system. The inner logic of the HE in India accepts a massified HE without quality substance. Customers (Students) shared a cultural belief about higher education institutes that they are a place for getting certificate only. Therefore, they are neither forthcoming nor asking for quality education. Similarly, employers are worried about the quality of substance given in HE but both types of employers, private and government, are indifferent about the contents of the degrees. Besides, the state priority is expansion of HE and minimizing the investment of public finance on HE. Thus, the inner logic of the system has agreed upon to an HE system that inherently faces the above mentioned permanent crisis.

There is substantial growth in private institutions providing professional education but at times most of the under graduate students are pursuing traditional courses of Arts, Science and Commerce. The effect of the resistance caused by the inner logic was appended with the achievements too. Altbach (2012) points out this aspect with few examples. i.e. massification of higher education is done but deterioration in academic standards, interference of politics and dominance of private sector is also clearly visible. There are some pockets of excellence i.e. IITs, IIMs, Jawaharlal Nehru University but they are surrounded by mediocre and poor institutes which are still teaching-institutes and not research oriented institutes. The Indian intelligentsia has been recognized at the world level for their innovation and problem solving skills especially in the field of information technology, meanwhile a huge numbers of technocrats are facing the problem of under employment. Altbach (2012) has emphasized that India despite its problems has built a more indigenous economic and academic infrastructure than most third world nations but it is facing a tension between the 'local' and 'global' in terms of substance of HE. The medium of instruction is one of them. There are many regional languages but the dominance of English as a medium of instruction validates the preference for Euro-American scholarship and undermines the scholarship of Indian sub continent since knowledge is what, that valued in the West. Chitnis (1997) found a gap

between what the society needs and what the system offers. Although the policies of looking at and following developed nations has helped the society to globalize itself by assimilating the cultural and social capital of the West but it does undermine a wider section of the society that is still dependent on traditional occupations of agriculture, husbandry, fisheries, mining and so on. They are not deprived due to lack of opportunity of economic growth rather the lack of knowledge and skills that rejuvenate their practices through technological innovations and human resource management. Though HE has equipped young minds with technical, technological, professional and managerial skills but they prefer employment to entrepreneurship.

Prospects of E-Learning in HE

Conducting virtual classrooms, summer workshops and mentoring model of training must be institutionalized. Scholarship and Pedagogy Research focus institutions must have autonomy in content design, recruitment and pedagogical approach. The research priority must address cutting edge issues relevant to the national and international agenda. The research skills and competencies must be honed by a suitable mentoring system. Research is a collective enterprise and must have clearly defined deliverables. There must be national level networks of institutions focusing on specific domains. Currently, the accomplishments are communicated only through seminars and conferences. There are not many established mechanisms of conjoining their efforts to cater to the requirements of grand challenges. There is a strong need to create a consortium of researchers in specific domains. It must be comparable to the best practices across the globe. There is an impending need to make all such institutions IT driven with sufficient space for face-face interaction and accountability indices with transparently articulated parameters. Such an approach would provide substance for introspection to the institutions of HE, and to the individuals to be aware of their trajectories of growth and development. Mentoring and Ambiance Mentoring is a time tested method applied for developing faculty in ancient India and HE has produced many scholars through this model. There is need to institutionalize the model of mentoring. In a way, it is in practice even today, yet, missing the necessary rigour and discipline to bring in the desired positive results. The mentoring model of faculty development should be part of promotional criteria for the recruitment at senior faculty positions. The administrative function of academicians can be given to those who are willing to give up academics and do fulltime educational administration. The administrative skills of academicians be re-examined in the changing circumstances. Institutional Engagement All institutions of higher education must have a mandate to remain responsive to the Grand Challenges of the Nation. Yet, they must also take the responsibility of catering to the diverse needs of the local people and their culture.

Conclusion

Education policy implemented in ancient times and medieval period aimed at teaching religious knowledge, practices and preparing employable work force in Government administrative staff. The British introduced new education policy under the guidelines of Lord Macaulay with an objective to groom Indian youths in English language, dress, manners, lifestyle & attitude though in blood and colour they are Indians. They successfully began to spread education under the Government's grant in aid system and created work force for their marine trade and state administration. Our Post-Independence Higher Education Policy has considerably failed to create work force for self-employment and entrepreneurship. To a large extent we have successfully attempted at massification of education through vernacular medium, but quality is missing terribly in our education. Therefore our youths pass higher education degrees in large number but with view to secure service in government or private sectors. Some of the issues relating to education present in the initial years of Independence period are very much prevalent in present times as well.

Works Cited

1. Agarwal, P. (2006). Higher education in India: the need for change. New Delhi: Indian Council for Research on International Economic Relations.
2. Agarwal, P. G. (2012). A half-century of Indian higher education. Delhi: Sage.
3. Altbach, P. (1969). The permanent crisis in Indian higher education.
4. Altbach, P. G. (1976). Higher education and modernization: The Indian case. In Giri Raj Gupta (Ed.), Main currents in Indian sociology I : Contemporary India(pp 201-220). New Delhi: Vikas Publishing House.
5. Altbach, P. G. (2011). The global academic revolution: Implications for India. Journal of Educational Planning and Management, 25(4), 301-13.
6. Altbach, P.G. (2012). Afterword: India's higher education challenges. In P. Agarwal (Ed). A half century of Indian higher education(pp. 582-594). Delhi: Sage.
7. Chattopadhyay, S. (2009). The market in higher education: Concern for equity and quality.
8. Economic and Political Weekly, 51 (17), 35-40. Chandra, P. (2017). Governance in higher education. In D. Kapur & P.B. Mehta (Eds.). Navigating the labyrinth: Perspectives on India's higher education (pp. 235-264). Delhi: Orient BlackSwan.
9. Government of India (2012). Committee on Corporate Sector Participation in Higher Education: Report of NR Narayana Murthy Committee. New Delhi : Planning Commission
10. International Handbook of Higher Education. Dodrecht: Springer. Varghese, N.V. (2015). Challenges of massification of higher education in India. New Delhi: Centre for Policy Research in Higher Education in India.
11. MHRD Ministry of Human Resource Development (2013). All India survey on higher education. New Delhi: Department of Higher Education, MHRD Ministry of Human Resource Development (2015).
12. Ministry of Human Resource Development (1986). National Policy on Education. New Delhi: Government of India.
13. National Knowledge Commission : Report to the Nation. New Delhi: NKC Nayer, D. (2007). Globalisation: What does it mean for higher education.
14. Weisskof, T. E. (2004). Impact of reservations on admissions to higher education in India. Economic and Political Weekly, 39 (39), 43,39-49.

COVID-19 and Emergency e-Learning in Higher Education: Implications and Response

* Dr. Bibhabari Bal ** Dr. Narottam Bal

*Assistant Professor in Sociology, B.J.B. Autonomous College, Bhubaneswar.

**Faculty in Sociology, B.J.B. Autonomous College, Bhubaneswar

Abstract

The World Health Organisation (WHO) has confirmed Covid-19 as a pandemic that has posed a current threat to humanity. This pandemic has successfully affected global shutdown of several activities. The unexpected and unprecedented outcomes of the present crisis have exposed many inequities and inadequacies in our social system including educational system. In the formal learning process, newly emerged challenges with regard to online education from primary to higher education is overtly visible particularly in Odisha. Multiple challenges to the online education include student's limited access to broadband and the disproportionate level of teacher's digital literacy along with institutional inadequacies in creating a favourable environment for teaching-learning process. It has raised serious questions whether to rely on technology as an alternative method to classroom teaching or to make necessary structural arrangements to address the issues of misalignment between resources and needs.

Key Words: **COVID-19, Pandemic, Online class, e-Learning, internet connectivity**

Introduction

Since last eight and more months people worldwide are going through a bizarre and unprecedented situation due to COVID-19 pandemic with new set of social norms and frequently changing regulations over the time. Nothing in this world which is unaffected due to ongoing pandemic though, the degree and intensity of the impact varies from region to region. Major institutions such as economy, health, education, religion and kinship are severely affected. Largest disruption in the history of educational system has been created by the COVID-19 pandemic, affecting nearly 1.6 billion learners in more than 190 countries and all continents (UN report, 2020). Shut down of schools and colleges during and post-lockdown period have impacted 94 per cent of the world's student population and, up to 99 per cent in low and lower-middle income countries (UN report, 2020).

The rapid, unexpected and 'forced' transition from face-to-face to remote teaching has entailed a number of challenges and constraints but also opportunities that need to be examined. Existing literature points to an 'emergency remote teaching' (Bozkurt and Sharma 2020) or 'emergency e-Learning' (Murphy, 2020) and to difficulties associated with poor online teaching infrastructure, digital inexperience of teachers, the information gap (i.e., limited information and resources to all students) and the complex environment at home (Zhang et al. 2020).

As far as teacher education is concerned, descriptions of how institutions and stakeholders adapted to the new scenario created by COVID-19 pandemic (Bao 2020; Flores and Gago 2020; Quezada, Talbot, and Quezada-Parker 2020; Zhang et al. 2020) as well as training strategies and experiences of innovation (Ferdig et al. 2020) have been reported. While accounts of how higher education institutions and teacher educators responded to the transition from face-to-face to online teaching are relevant, more needs to be done in this regard

The present pandemic situation has uncovered underlying inequalities particularly in educational sectors. The crisis has further aggravated the existing educational disparities by reducing

the opportunities for many of the most vulnerable children and youth residing in remote rural, tribal and urban slums. Educational access to young girls and women of under privileged section has further gone down and gives rise to a threat of adversely affecting decades of progress made so far. United nation has raised its concern and given an estimation that around 23.8 million additional children and youth (from pre-primary to tertiary) may drop out or not have access to school next year due to the pandemic's economic impact alone (*ibid*). Beyond education, such disruption due to the present crisis may going to fetch a long-term consequence affecting employment, economy, order and stability at large.

The COVID-19 pandemic has its severe impact on higher education as universities closed their premises and countries shut their borders in response to lockdown measures (Schleicher, 2020). In India, both central and state governments implemented online education at school, colleges and university levels all over the country. A sudden change to teaching-learning process was not only new but also challenging. To continue with the new methods of teaching, teachers prepared and trained themselves independently to be accustomed to the technology required in using online teaching modes.

A survey report of National Statistical Office (NSO), 2017-18 has already cautioned against a sudden push towards online education in India. The new educational policy, 2020 which focuses on digital and online education has the risk of excluding a significant section of students. A number of students, who, in theory, have access to online teaching may have to depend on inconvenient methods of using mobile phones instead of laptop or computers. As per the study, Three-fourths of students in India did not have access to the internet at home, those who did not have computers, including devices such as palm-tops and tablets, was much greater than 89%. As expected, access to the internet and computers is directly related to household income (NSO Report, 2019).

Telecom Regulatory Authority of India (TRAI) had also submitted its report on the increasing number of internet subscribers. The study reveals that it had increased internet subscribers from 446 million to 719 million between 2017 and 2019 in wireless connections (TRAI Report, 2019). It shows there is increase of internet use through mobile phone. However, use of mobile phone may be useful in listening to online lectures, but not convenient for the study of soft materials provided by teachers and to appear online examinations.

Lack of access to the internet and devices has also created a gap in digital literacy. As many as 76% of students in India in the 5-35 age group did not know how to use a computer. Once again, this gap rises with a fall in income levels. (Jha, 2020).

Under the adverse circumstance of COVID-19, higher education institutions in Odisha quickly took up measures to replace classroom teaching with online teaching. As a result, colleges and universities are undertaking online classes since July 13 of this academic session 2019-20. Teachers were instructed to provide soft copies of the class notes, text books and study materials to the student's e-mail or WhatsApp group whichever is possible in addition to taking online classes from the college premises by the Department of Education, Govt. of Odisha. Since last seven months, online classes are going on all over the state amidst lack of technical infrastructure and trained manpower. Some study reports have revealed that Odisha universities and colleges are facing challenges of online teaching (Pradhan, 2020).

And now, off-line classes in various state universities and colleges have begun but still under uncertainties due to increasing number of fresh and new cases of Corona virus across the country. However, it raises concern for the educational future of those students who are staying in different rural and remote areas of the state with no access or very limited access to online mode of learning.

The present study is an attempt to explore various challenges of online education faced by teachers and students of Odisha particularly in Khordha district. The district is the most urbanized in the state and has largest number of under graduate colleges and universities. Total population of the

district is 2,251,673 with density of 800.5/km² as per 2011 census report. The Area spread over 2,813 km², is regarded as the major educational hub of the state.

Research Methodology

The major intent of this paper is to address various issues of online education recently adopted in all higher educational institutions amidst the COVID-19 pandemic and the availability of existing resources to meet the requirements of emergency e-learning process. The study employs both quantitative and qualitative approaches to measure various implications and explore differential perceptions of teachers and students towards emergency e-learning along with their challenges. Relevance of the study lies in the fact of understanding various aspects of online learning in a state like Odisha and take note of suggestions provided by teachers and students at their respective levels.

The study of online education in Khordha district of Odisha is explorative in nature. It has adopted following objectives;

Objectives

1. To examine infrastructural support for e-learning by higher educational institutions and the student's access to on-line learning.
2. To assess the impact of online education on teachers and students of higher educational institutions towards effective learning.
3. To take note of various suggestions given by the sample respondents towards redressal of the issues.

The present study has collected 100 samples of teacher respondents and 400 samples of student respondents across Govt. and private colleges of Khordha district with equal number of representations from both types of colleges. For data collection, semi-structured questionnaire has been used. Result of the study is discussed below.

Infrastructural support in educational institutions:

As COVID-19 suddenly occurred at massive scale without giving time for prior arrangements, there was no option left but to impose online education as the only alternative teaching method during pandemic to continue the process of learning. Educational institutions were not at all prepared for this unprecedented consequence. Hence, teachers had to start this new method of teaching from scratch.

The present study reveals that 95 per cent teachers taking online classes out of their own expense by using their personal device. And the rest 5 per cent rely on college desktop or laptop. Out of 95 per cent of teachers who rely on their personal device, 57 per cent use android phone, 42 per cent use laptop and rest 1 per cent use tablet for online classes. Regarding the financial source of using data-pack, 89 per cent of teacher respondents rely on their own fund to meet the expense and rest 11 per cent rely on college Wi-fi or LAN services. Most of the colleges although have Wi-fi connection but it is not working properly. It is clear from the above analysis that majority of teachers are depending on their personal android phone and very few colleges have strong Wi-fi connection to support for e-learning classes. As expected, majority of teachers use Google meet or Skype as their digital platform to deliver their lectures.

Implications of online education:

There are diverse implications of the e-learning process on teachers and students due to cultural, regional and class differences. Major colleges of Khordha district are in city or towns but students studying in those colleges belong to both rural and urban areas cutting across socio-economic and cultural differences. As a result, access to e-learning is not same for all.

As per the existing rule of the higher education department of Odisha, the average number of student's attendance should be more than 75 per cent. As per the present study report, only 40 per cent of the students have regularly attended online classes with 75 per cent of attendance during last seven months of online teaching. 31 per cent of the students with below 50 per cent of attendance and 29 per

cent of the students with less than 30 per cent of attendance. Students who are frequently irregular to online classes are mostly due to poor internet connectivity, lack of interest and not being able to understand the concept properly in the classes.

It has been found that in 69 per cent of the total online classes conducted in various colleges so far, 20 per cent of students have never attended any online class, in 28 per cent of the total online classes, 15 per cent of students have never attended any online class and in 3 per cent of the total online classes 50 per cent of students have never attended any online class. Online classes with maximum number student absentees hail from rural colleges. It shows the extent of educational exclusion of those living in semi-urban or rural areas for not being able to connect on digital platform of e-learning process.

In response to the effectiveness of regular classroom teaching in comparison to online teaching, 87 per cent of the teacher respondents agree to the fact that classroom teaching is more effective than online teaching. It is basically due to better scope of teacher-student interaction and classroom situation as convenient mode of learning to which all teachers and students are already acquainted.

82 per cent of student respondents have confirmed that they regularly attend online classes whereas the rest 18 per cent of students have admitted that they are not regular in attending online classes mostly due to poor internet connectivity, poor teaching through online mode and are unable to understand the lessons being taught in the class. 49 per cent of the student respondents have admitted that online class is not much useful to them whereas 25 per cent of the students find it useful and rest 26 per cent of students find online class partially useful. It reveals the fact that e-learning is not a convenient and useful mode for majority of students.

Challenges in online Education:

In the process of online education, both teachers and students face various challenges that affect the quality of teaching-learning process. 60 per cent of teacher respondents agree that taking online class is more challenging than classroom teaching. Only 58 per cent of teachers are confident enough to take online class without external help, whereas the rest partially depend upon others while conducting classes.

Major challenges faced by teachers are; low scope for teacher-student interaction, slow internet, frequent power-cut, noise and disturbances during class, physical strain and shortage of teaching staff.

Online class through android phone may fulfil the purpose but it is inconvenient and uncomfortable. It has been found that majority of students comprising 91 per cent of them use personal android phone, 4 per cent of them use laptop and rest 5 per cent do not possess personal phone or laptop. Those who do not possess personal device usually depend on other's device for their online classes. As the study shows, a majority of students are deprived of having proper device or laptop for online classes.

One of biggest challenges to students in online class is slow internet connectivity and frequent power-cut particularly in rural and semi-urban areas. 68 per cent of students face the problem of slow internet connectivity during online class. 28 per cent of students admit that teaching through online mode is not properly understood. Others have also placed their problems such as, frequent noise disturbances, not having personal device, irregular class timing, and limited scope for teacher-student interaction and so on.

Suggestive measures:

Significantly, teachers and students both give primacy to develop a strong digital platform with the focus to ensure accessibility and affordability for e-learning. Some of the relevant suggestions have been given below.

- State machineries must take necessary steps to strengthen internet connectivity in all areas especially remote rural areas.
- In all educational institutions, basic infrastructural development should be done to facilitate online education without interruption with the support of strong Wi-fi system
- Teachers should be properly trained, aware of digital literacy and at the same time, students must be oriented properly towards an effective online mode of learning.
- Colleges must take initiative for the function of e-library so that students sitting at home can have access to e-books and e-learning portals.
- An effective pedagogy may be developed to encourage innovative learning to make online classes more interesting and fulfilling.
- Necessary steps should be taken by the Government to meet the requirement of faculties as shortage of teaching staff is a regular phenomenon in many colleges.
- Students from poor and vulnerable sections must be identified and necessary financial help be provided to purchase android phone and incur data expenditure.
- Even after reopening of the college online learning as a supplementary mode must continue to enhance digital literacy and prepare adequate infrastructure for future exigencies.

There may be some possible positive consequences in stimulating a creative and innovative learning process by the help of mass media such as radio, television for educational purposes. This needs to bring a structural change in educational pattern for effective and inclusive learning. This will be beneficial for children and youth with poor resources to enable an environment of learning. In the process, state universities may come forward in designing a suitable curriculum that would be beneficial for online mode of learning while reducing the digital gap and strengthening teacher-student interrelation through digital platform.

Conclusion

This study has highlighted the blurring nature of the components driving to a social, cognitive and teaching presence. The capacity of teachers and learners to engage affectively in relationships show to be central to meaningful educational experiences. At the time, its interaction with apparatus of cognitive and teaching nature was crucial to ensure teaching and learning impact.

The pandemic like COVID-19 has exposed the underlying inequalities in all spheres of life. Particularly in the system of higher education, it is more clearly visible. Throughout the world, online education was adopted as the only medium of learning while maintaining social distance. In a state like Odisha to adopt online education all of a sudden without prior arrangement was a tough challenge. Despite of all challenges and limitations, online education is going on full swing since last seven months. In the process of online education, teachers as well as students are still facing lots of challenges. Issues of internet connectivity, access to online education, digital literacy among teachers, effectiveness of online teaching and shortage of teaching staffs and related stress and strain are most common problems, experienced so far irrespective of rural and urban communities; Government and private colleges.

Most importantly, there is no certainty of complete elimination of COVID-19 in near future. Hence, there should be enough preparedness not only to meet present challenge but to be in readiness for any such future exigencies.

References:

- Bao, W. 2020. "COVID-19 and Online Teaching in Higher Education: A Case Study of Peking University Human." *Behaviour and Emerging Technologies* 2: 113–115. doi:10.1002/hbe2.191.
- Bozkurt, A., and R. C. Sharma. 2020. "Emergency Remote Teaching in a Time of Global Crisis Due to Corona Virus Pandemic." *Asian Journal of Distance Education* 15 (1): i– vi. Accessed 24 July 2020. <http://asianjde.org/ojs/index.php/AsianJDE/article/view/447>

- Flores, M. A., and M. Gago. 2020. "Teacher Education in Times of COVID-19 Pandemic in Portugal: National, Institutional and Pedagogical Responses." *Journal of Education for Teaching*, Advance online publication. doi:10.1080/02607476.2020.1799709.
- Ferdig, R. E., E. Baumgartner, R. Hartshorne, R. Kaplan-Rakowski, and C. Mouza, Eds. 2020. *Teaching, Technology, and Teacher Education during the COVID-19 Pandemic: Stories from the Field*. Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). <https://www.learntechlib.org/p/216903/>, Accessed 15 June 2020.
- Jha, Abhishek. 2020. "Issues facing online education", Aug 17, 2020, Hindustan Times, New Delhi. <https://www.hindustantimes.com/india-news/issues-facing-online-education/story-SaG9rbmlRjRnALWqPspjll.html>.
- Mishra L. T. Gupta and A. Shree. 2020. "Online Teaching-Learning in Higher Education during Lockdown Period of COVID-19 Pandemic", *International Journal of Educational Research*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666374020300121>, accessed on 05/11/2020.
- Murphy, M. P. A. 2020. "COVID-19 and Emergency eLearning: Consequences of the Securitization of Higher Education for Post-pandemic Pedagogy." *Contemporary Security Policy* 41 (3): 492–505. doi:10.1080/13523260.2020.1761749.
- NSO Report. 2019. "Key Indicators of Household Social Consumption on Education in India", July 2017 – June 2018, NSS 75th Round, published by National Statistical Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Govt. of India.
- Pradhan, H. 2020. "Odisha universities, colleges face challenges of online teaching", Jun 27, 2020, Bhubaneswar publication, Times of India, <https://timesofindia.indiatimes.com/city/bhubaneswar/odisha-universities-colleges-face-challenges-of-online-teaching/articleshow/76659467.cms>.
- Quezada, R. L., C. Talbot, and K. B. Quezada-Parker. 2020. "From Bricks and Mortar to Remote Teaching: A Teacher Education Programme's Response to COVID-19." *Journal of Education for Teaching*, Advance online publication. doi:10.1080/02607476.2020.1801330.
- Schleicher A. 2020. "The Impact of Covid-19 on Education: Insights from Education at a Glance 2020", published by OECD, <https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf>, accessed on 05/22/2020.
- TRAI Report. 2019. "The Indian Telecom Services Performance Indicators", April – June, 2019, Telecom Regulatory Authority of India, New Delhi, https://traai.gov.in/sites/default/files/PIR_01102019.pdf.
- UN Report. 2020. "Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond, month of August", https://www.un.org/development/desa/dspd/wpcontent/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf, accessed on 05/11/2020.
- Zhang, W., Y. Wang, L. Yang, and C. H. Wang. 2020. "Suspending Classes without Stopping Learning: China's Education Emergency Management Policy in the COVID-10 Outbreak." *Journal of Risk and Financial Management* 13 (58): 1–6 Doi: 10.3390/jrfm13030055.

New Education Policy: Significance Of Sports And Physical Education In Curriculum

Sunil Kawade

Assistant Professor

Lt. Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana Th. Arvi Dist. Wardha
sunilkawde2010@gmail.com

Abstract

Sports assumes a significant part in instructing students as it instructs them to get solid from inside and furthermore build up a fit and sound body. Joining sports in training can assist understudies with building up a self-propelling soul to get things done all alone and having responsibility for. Being effectively engaged with sports can assist understudies with loosening up their day by day schedule of adapting course prospectus and diminish the test pressure too. It is an incredible medium to keep the whole self in a state of harmony and keep a harmony among work and play. Everyday practice in sports can assist understudies with soaking up administration abilities. Characteristics like resilience, persistence and tips to deal with pressure is all around instructed by sports. It additionally shows the estimation of solidarity and capability to share triumph and rout.

Introduction

In the event that game is to stay an attractive action for optional school understudies in the 21st century then those associated with advancing, overseeing and educating/instructing should think about more basically and reexamine current practices. To be interesting to youngsters, future activities should be more evenhanded, instructive, different and socially huge than certain practices before. In the event that the school is to make a critical commitment in instructing about and through game, Tinning and Fitzclarence (1992, p. 302) recommend: ...it requires more than great instructing and an affection for active work and game by the instructor. It requires a reexamining of the idea of school actual instruction [including sport in school], which is educated by an arrangement or the idea of the postmodern world. Such a message isn't new and those in control would do well to regard Smithells' (1964, p. 12) alert of a very long while prior that utilizing 'controlled constructions and convincing individuals to play sport crushes its own end'. In a postmodern age with a multiplication of relaxation exercises, youngsters have blended perspectives about sport and may abstain from taking an interest, particularly when a serious level of responsibility and energy is required. It tends to be additionally confounded if their expertise level is underneath that normal from critical others (Hendry, Shucksmith, Love and Glendinning, 1993). In any case, this ought not be deciphered as implying that youngsters have an aversion for one or the other playing or watching (which is getting more predominant) sport. Or maybe, it is a dismissal of the over the top requests that occasionally swarm the limits of play and disintegrate the components of fun and immediacy that ought to be pervasive in sport. As indicated by Arnold (1997), sport in school ought to be treated as a training that has inside objectives and principles instead of an institutional center that will in general be more worried about force, status and glory. The spot of game in schools has consistently been dubious and battled to acquire authenticity and acknowledgment as a piece of the conventional educational program. While a few pundits contend sport is not welcome in the educational program, others guarantee it is too imperative to ever be left to possibility and, as different parts of schooling, it can and ought to be sought after for its own natural worth. For instance, Siedentop (1982, p. 2) expressed, 'if sport is equivalent to other ludic

[movement] structures (craftsmanship, show, music and dance) both for the individual and the way of life; and if more fitting cooperation in sport addresses a positive advance in social development at that point sport in instruction is supported'. From another yet at the same time strong point of view, Arnold (1997, p. 1) asserted, 'sport is a trans-social esteemed practice ... what's more, notwithstanding its debasement now and again it is intrinsically worried about ideas, moral standards and virtues which are generally pertinent and defended as a type of schooling'.

Wellbeing and Physical Education Curriculum In 1999 the Ministry of Education delivered another Health and Physical Education Curriculum. This was created around seven key zones of learning of which one was Sports Studies. In this segment of the educational program understudies are needed to acquire insight by playing a variety of sports, consider a portion of the social and policy driven issues related with sport, and basically evaluate the educative estimation of game. The new educational plan needed understudies to have more than a 'figure out how to play' develop about sport. Nonetheless, not every person associated with one or the other instructing or advancing game concurred with the move in accentuation. A relating activity in Australia drew a comparable reaction. For this situation Tinning (2000) proposed there was a threat of attempting to move the accentuation excessively far too early from the more customary way to deal with instructing sport. Here in New Zealand, Ross (2004) scrutinized the instructive estimation of any record that recommends social improvement as a part of the educational program and learning measure – for this situation through sport. These points of view represent the troubles of endeavoring to improve the awkward relationship that has existed for quite a long time among sport and actual instruction. The present circumstance additionally gives a continuous test to actual instruction instructors, large numbers of whom have a solid donning foundation (Stothart, 2000). However, as Siedentop (1995) contends, if we like it, sport is a significant piece of our general public and how understudies will find out about this ought not occur by some coincidence. One way numerous optional schools right now work to guarantee their understudies ready to consider and basically think about both the brandishing experience and the non actual angles partner with sport is through educators utilizing the Sport Education Model (Siedentop, Hastie and Van der Mars, 1994) and showing Games for Understanding (Griffin, Mitchell and Oslin, 1997). Sports Studies has additionally been an extremely mainstream segment of the Year 13 Bursary program (presently NCEA level 3) and this accepts the goals of the new educational plan

New education policy

Remarking on the new activity by the Modi government Saumil Majmudar, Co-originator, CEO and Managing Director, Sportz Village said that, "The new National Education Policy is a much needed development when the wellbeing, bliss and insusceptibility of kids are getting progressively significant because of the pandemic. The new NEP incorporates a few central issues that are instrumental for the all encompassing advancement of a kid. By killing the inflexible partition among curricular and extra-curricular exercises, the NEP recognizes sports to be similarly significant as some other subject like English or Science, accordingly expanding the Fun and Engagement that youngsters frantically look for in a school. Through Play, kids can grow genuinely, intellectually and socially. What's more, we have likewise discovered Play to contribute emphatically to scholarly results, study hall conduct and participation levels. Besides, evaluation explicit changes, for example, the advancement of the National Assessment Center and following a youngster's advancement dependent on learning results are extraordinary activities as they center around the learning progress, along these lines zeroing in on the overall improvement of a kid. We anticipate that sports and play, will be conveyed and surveyed with similar thoroughness and design as center scholastic subjects, subsequently guaranteeing all youngsters experience the enchantment of Play and Sport, and we build up a country of better and fitter kids through the educational system. The accentuation on Vocational Education is likewise an extraordinary

advance towards all-round improvement of kids and we trust kids will actually want to pick Physical Activity and Sports as a Vocational subject. We anticipate the interpretation of the arrangement to reflect in a more perky, fun and connecting with school climate for kids while meeting the grown-up objectives of learning results."

Role of sports in education

Sports in school help plan understudies to confront the difficulties of life. They improve physical and mental capacities of understudies and assist them with accomplishing the objectives of their life. One can understand the significance of sports by the different public and worldwide games coordinated everywhere on the world, where sportspersons address their own nations. The preparation of the understudies begins directly from the school level. Sports help create estimations of common trust and participation. They help build up understudies' capacities in taking immediate arrangements, and they improve manners of thinking. The sensation of sportsmanship or wearing soul, which creates in the donning field, instructs understudies to acknowledge disappointment and to regard others. The inclination likewise helps in developing a quiet and uplifting viewpoint, and it increases stamina by fortifying bones and muscles.

Significance for Health

By enjoying sports, you can get the best activities, which help keep up your overall wellness. Normal donning exercises can forestall constant sicknesses and help create sound heart, solid bones, and upgraded lung work. Sports help control diabetes, oversee weight, improve blood dissemination, and oversee levels of pressure. Through sports, there is a decent equilibrium of physical and mental development, which helps tone muscles and makes bones solid.

Sports teaches in understudies the significance of a solid way of life. Sports help in forestalling weight and in empowering good dieting propensities. Youngsters associated with sports regularly burn-through more products of the soil, have less opportunity to be large, and are bound to turn out to be truly dynamic grown-ups. Standard games and actual work help forestall transferable and non-transmittable sicknesses. Henceforth, sports are practical techniques to help improve the wellbeing of the overall population in created and agricultural nations.

Social and Personality Development

Sports add to actual wellbeing as well as improve social and character advancement. They help in upgrading authority abilities and in improving limit with respect to objective setting and character building. An understudy, who is dynamic in sports, will normally have more noteworthy confidence, improved social connection, and a more uplifting point of view.

Sports exercises cause kids to obtain morals, values, obligation, discipline, and a feeling of certainty and shared trust. The sportsmanship soul helps an individual arrangement all the more smoothly with the good and bad times of life. He/she will lead his/her existence with great ethics and an uplifting demeanor and is along these lines more averse to be a survivor of social disasters. According to certain investigations, understudies, who contend in sports improve grades, have more certainty and graduate at higher rates. Most of them stay away from evils, such as medications, spontaneous pregnancies, weight, self destruction, and sorrow.

Public Development

The fundamental commitment of sports to country building is by cultivating sensations of solidarity and public pride. Understudies figure out how to be commonly adoring and tranquil residents. Group building and participation are values developed by donning exercises in school. Sports help create character and increment certainty levels in youth. Sports additionally help assemble a decent wellbeing status of the residents of a country. Great wellbeing adds to the exclusive requirements of living. Sports encourage the development of sports-related enterprises, which brings work openings and boosts the economy.

These are for the most part some top realities about the utility of sports in the school curriculum, which even the best schools in Lebanon depend on. In the time of spending cuts in schools, leaders should understand the significance of sports for a wide range of advantages.

Conclusion

Sports schooling straightforwardly affects keeping up the youngster's wellbeing and expanding their actual endurance. Quite possibly the main thing that is needed in sports is the control, which has been gotten from the word supporter – devotee of a learned educator. Having training in sports creates submission, self-assurance and the capacity to decide winning or losing with extraordinary resolution.

Instructing understudies in sports builds the force of thinking and creates mental development through steady spotlight on the current arrangement of exercises. Educators ought to continually spur and appreciate understudies for their endeavors.

References

1. Homer, Iliad, VII 208-210
2. Instruction is an arranged and precise action of driving a kid and the experienced childhood in physical and profound sense. (Zivanovic, N. 2000. Commitment to the epistemology of actual instruction. Panoptikum: Nis.)
3. Training is a cycle of shaping a character with the coordinated activities of the family, school and different variables (Small reference book of instruction. Vol.1, Belgrade, 1896.)
4. Actual training is a piece of general schooling which implies that this is an arranged and orderly action which by methods for physical movement exercise as a particular food creates human character. (Zivanovic, N. 2000. Commitment to the epistemology of actual instruction. Panoptikum: Nis.)

Role Of Library And Funding Agencies Having Relevance To Higher Education: An Overview

Dr. Sarika Choudhari

Librarian

Shri Saibaba L.P.Arts College Wadner

Email Id: sarika.enet97@gmail.com

Abstract:

The aim of this paper need for the changes in the library with new education system/policy, the libraries will be the leader in preservation and dissemination. The state universities located in various places in the country are functioning with the objective of imparting higher education to students of all walks of life and also providing accessibility by virtue of it being positioned in strategic locations across the particular State. These Universities have a reasonable number of affiliated colleges. Considering the fact that increase in the number of colleges would only burden the University and reduce it to an administrative and exam conducting unit, more colleges have been granted autonomy, to resolve this challenge. So, to minimise this burden there are various schemes provided by different funding agencies which play pivotal role in higher education system. The present article is focussed on this topic.

Key Words: Funding Agency, Research Funding, schemes.

Introduction:

Library, being a trinity of man, machine and material always needs to be managed for providing better services to its readers. Since long the library professionals are trying to develop their management techniques for better performance. Earlier the libraries are managed by using manual methods of library activates. Nowadays the concept has been changed the working patterns which in turn changed the management techniques. Generally speaking library professionals have trained “how to make use of the library” by carrying out face to face instructions. These talks might be accessible in response to faculty requests to assist these students with definite academic assignments. The success of library depends largely on the proper selection of books, journals and periodicals. There should be a small committee of of teachers, for selecting the books for the library. The guiding principles in selection should be, not the teacher’s own idea of what books the students must read. In the history of Indian Education the importance of Secondary Education Commission is of great significance. Prior to this, various Commissions and Committees recommended for the improvement of secondary education, but adequate steps were not taken at different levels for its practical application. The Research is an important component in academic institution. The students, Research Scholars and Faculty members requires fund to do their higher studies and research. To help the students and researchers several funding agencies and NGO’s in India and abroad provides funds to Young Researcher and Faculty Members that may be by Govt and non-government funding agencies in India.

Role of Library in Higher Education & Research:

- Education
- Transparent Processes
- International Cooperation
- Ensure learning is embedded in collective memory.

Strategies of Promoting Higher Education, Research and Innovation

- Outcome based higher Education and research financing.
- Liberal research grants for both social sciences and basic sciences.

- Setting up Incubation Centres in HEI's with Seed Money to do innovative research
- Research leading to creation of intellectual property.
- Setting up Research Parks in central and other higher educational institutions.
- Joint appointments of faculty enabling students and researchers to teach and to engage in research.
- Inter-disciplinary research – Institutions must come together for creating new knowledge at the intersections of existing disciplines.

Aims and Objectives:

The objective of this essay is to define the present problem of students' internet addiction and negligence towards study & unawareness of professional skills for development of career. It aims at providing action plan to overcome the above referred problem taken for analysis and interpretation.

Methodology:

The methods adopted for collection of the data regarding the problem are: 1- Observation, 2- Interpretation, 3- Discussion, 4- Interview, 5- Experts' opinions flashed in newspapers and journals, 6- Practical of 'Loud Reading' and 'Silent Reading', 7- Consulting social workers for their expertise, 8- use of animations / picture etc.

Genesis of the Problem:

The aberrance of students' mind from study and career poses to be a serious social problem for it involves students in various types of crimes and offences. The main cause lying at the base of this problem is fall in the standard of education. Today schools and colleges have become centers for obtaining degrees and certificates of qualification where quality is miserably missing. Blame cannot be labeled to anyone but to the social situation

Fall in the Standard of Education:

Today, there is overall fall in the standard of education and it is the offshoot of modernity. Our academic circle is under the process of change where 'Traditional Values' are being replaced by 'Greed of Money'. Apart from private sector especially in government and co-operative sectors quality is at stake in terms of nepotism and favoritism. Consequently, the unfortunate students reel under frustration and become passive at study. Looking upon such cases, in general, average students begin to lose interest of reading & writing.

Expert's opinion:

Nelson Mandela, the Nobel Laureate, says "Destroying any nation does not require the use of atomic bombs or the use of long range missiles. It only requires lowering the quality of education and allowing cheating in the examinations by the students."

Dr. Read says "A good work of art grows exactly with the growing age of man." In fact the sense of appreciation and quality education go hand in hand. There cannot be development of appreciative value in absence of reading habits.

Justice is denied:

The academic interest of our students has been badly affected in the wake of the social, political, academic predicaments prevalent in our country. Meritorious students fall in marginalized category and are rejected from employment in government and co-operative sectors. They are left with the option of private sector where they are exploited at lower wages.

Importance of Reading Habit:

The habits of 'Reading' and 'Listening' function as stimuli in formal education that generate personal responses in the mind of a student. 'Stimulus & Response Theory' occupies a place of importance in pedagogy. A good listener can become a good speaker and a good reader can become a good student. This habit keeps one updated with regard to the knowledge of world happenings in general and subject knowledge in particular. It is a trite saying that knowledge is power and it imparts a prestigious position to student.

Remedies:

It is paradox that today youths are educated but they miserably lack in basic knowledge of the subjects. Only certificates of qualification cannot guarantee employment in private sector which is, today, ever expanding and generating potentials of employment. Mahatma JyotiraoFule had attached great importance to education saying that lack of education robs one of every opportunity of progress. Today our youths are educated, but there is a wide gap between the standards of their certificates and oral personality. Following measures could be of greater help in bringing our disillusioned students out of the wretched & gloomy situations.

1- Reading & Writing Competitions:

Competitions develop in students the feeling of togetherness and sense of alertness. Such competitions would fill competitive spirit among students and they would work hard for appreciation and awards. They must be given sufficient time for preparation and the previous winners must figure in the talk of the college.

2- College Brand Ambassador for Reading and Writing be Appointed:

Local Models carry greater appeal to the students; therefore those who have excelled in the previous competitions must be declared brand ambassadors. The qualities in their skills of reading and writing must be highlighted and these qualities must be impressed upon the minds of the rest of the students.

3- Use of Audio-Visual Aids:

Formal programs must be organized in which 'Video Clips', 'Audio Records of Good Reading', 'Guest Lectures for guidance', 'Model Demonstrations of Good Reading & Writing' must be formally presented before students. Students are imitative and definitely they would imbibe the style and practice with it.

4- Bio-Pic, Auto-Biographies & Biographies must be stacked in libraries:

Bio-Pic, Auto-Biographies & Biographies must be available in abundance in the college libraries. Every student has certain role-model, and he is interested in knowing more & more about him. Inculcating in students the habit of reading biographies may prove to be an effective breakthrough in the present scenario of students' lack of response to reading.

5- Impact of Motivational Speeches:

There are many professionally trained motivators available in our vicinity; their lectures may be organized in the college. The impact of such speeches is marvelous. If such lectures are arranged in the college library, soon after the lecture motivated students would crowd at the library counters. Others would also feel like borrowing books.

6- Display of Books under Boards: 'Must Read', 'New Arrivals', 'Best Selling Books', 'Prize Winning Books':

This is the age of marketing where sale is increased by the way of advertisement. Art of advertising generates in onlookers the need to buy the commodity being advertised. This practice will definitely develop in students the attitude favorable for reading & writing.

Some of the funding agencies which helps the students and researcher**Fellowship**

By Govt and non-government funding agencies in India. such as Council of Scientific & Industrial Research(CSIR), Defence Research and Development Organisation (DRDO), Indian Council Medical Research (ICMR), IndianSpace Research Organisation (ISRO), All India Council for Technical Education (AICTE),Aeronautics Research and Development Board (ARDB), Department of Electronics & Information Technology (Deity), Department of Atomic Energy (DAE), Department of BioTechnology (DBT) and University Grants Commission (UGC) to identify the research fundings and fellowships for their higher studies and Advancement of Research

All India Council for Technical Education (AICTE) (<http://www.aicte-india.org/>)

All India Council for Technical Education (AICTE) was set-up in November 1945 as a national level Apex Advisory Body to conduct survey on the facilities on technical education and to promote development in the country in a coordinated and integrated manner. AICTE Academic Programmes of Architecture, Hospitality & Tourism Management, Information Technology, Management Studies, Pharmaceutical Education, Post Graduate Education and Research in Engineering and Technology, Technician Education, Board of Town and Country Planning, Undergraduate Studies in Engineering and Technology, Vocational Education.

Scholarship

- General Scholarships
- Direct Benefit Transfer
- Scholarship for students with Disabilities
- Sri Lanka Presidential Scholarships for PG Education

University Grants Commission (UGC) (<http://www.ugc.ac.in/>)

In 1952, the Union Government decided that all cases pertaining to the allocation of grants-in-aid from public funds to the Central Universities and other Universities and Institutions of higher learning might be referred to the University Grants Commission. Consequently, the University Grants Commission (UGC) was formally inaugurated by late Shri Maulana Abdul Kalam Azad, the then Minister of Education, Natural Resources and Scientific Research on 28 December 1953.

Conclusion :

Students are like hungry birds; the more they eat the more they feel like hungry. The duty of college head is to channelize their energy for the activities of reading and writing. The carrying out of the above discussed remedies in academic institutions would definitely change attitude and ultimately fate of the students.

Higher education and research provides intellectual strength to the country. The Government of India and different NGO's provide the opportunity for the development of research in higher education institutions. Now research funding is very much available in Govt of India and other sources but our research scholars and faculty members to aware of the funding agency and also the time of funding, fellowship can be applied. Hence all the higher learning institutions can setup the research information system to know more about funding and research.

References :

1. Retrieved February 12, 2016, from <http://www.csir.res.in/>
  2. Retrieved February 12, 2016, from <http://www.drdo.gov.in/>
  3. Aeronautics Research and Development Board. (n.d.). Retrieved February 14, 2016, from <http://drdo.gov.in/drdo/boards/ardb/index.htm>
  4. Department of Atomic Energy | Atoms in the Service of the Nation. (n.d.). Retrieved February 15, 2016, from <http://www.dae.nic.in/>
  5. Department of Biotechnology | Ministry of Science & Technology. (n.d.). Retrieved February 15, 2016, from <http://www.dbtindia.nic.in/>
  6. Goddard, W., & Melville, S. (2001). *Research methodology: An introduction*. Lansdowne: Juta.
- Government of India, All India Council for Technical Education. (n.d.). Retrieved February 13, 2016, from <http://www.aicte-india.org/>
5. Government of India, Department of Electronics and Information Technology (DeitY) : Home Page. (n.d.). Retrieved February 15, 2016, from <http://deity.gov.in/>
  6. ISRO - Government of India. (n.d.). Retrieved February 13, 2016, from <http://www.isro.gov.in/>

7. Indian Council of Medical Research. (n.d.). Retrieved February 13, 2016, from <http://www.icmr.nic.in/>
8. Welcome to UGC, New Delhi, India. (n.d.). Retrieved February 16, 2016, from <http://www.ugc.ac.in/>
9. Integration & Implementation Sciences. (n.d.). Retrieved February 18, 2016, from <http://i2s.anu.edu.au/resources/interdisciplinary-research-role-funding-agencies>.
https://www.researchgate.net/publication/320389484_READING_HABITS_IN_DIGITAL_ERA_A_RESEARCH_ON_THE_STUDENTS_IN_BORNEO_UNIVERSITY
11. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/4357360/2pdf>
11. Article mar 2018 Munira Nasreen Ansari

Virtual Education System: Reality and Futures

Dr. Narendra Keshao Patil

Anand Niketan College Anandwan-Warora

Dist-Chandrapur Mo-9637279623 Email- narendra.anandwan @gmail com

Abstract:

Education makes a person prosperous as well as cultured. Dr. Babasaheb Ambedkar says, "Education is the milk of Waghini. Who feeds will not live without grumbling." It is through education that man becomes aware of his rights, duties and responsibilities. Of course the importance of education in human life is unique. It is a triune fact that human life cannot be meaningful without education. Education deals with philosophy- from its pedagogy to its impact on individuals and members of society. While individuals and communities carry their identities, in social and educational spheres the pedagogy of oppression also had its roots in education, where one side or the corrupted voices trained the larger sections of the country. The learners' voice still maintains the steady culture of silence and hegemony of oppressors. This paper aims to discuss the philosophy of education in reference to Dr. B. R Ambedkar. His contribution ranges from educational reforms made by the British Indian government in the education system from before independence to the post-Independence era. This paper would study the philosophical contributions of Ambedkar in context of its practices, nature, process, outcomes and ideals of education. The paper looks at the necessity of inclusion of Ambedkarite thoughts in Indian textbooks.

Keywords - Educational *Philosophy*, Equality, Unemployment, Politics, Facilities Privatization

Introduction:

India has one of the biggest higher education systems in the world. It has more than 300 university level institutions, 14 000 colleges, 9 million students and 0.4 million teachers. In thenon-formal mode of distance education consisting of 10 national and state open universities. The size of the total system appears to be quite large and impressive, but it covers hardly 6% of the relevant age-group. In order to compare well with the developed countries having coverage of about 30-40 %,However, Indian higher education system faces problems and challenges. Nearly 25% people are still below poverty line; one-third are illiterate and disparities amongst rich-poor, urban-rural, educated uneducated are high. So it is requireto evolve some alternative and new way of increasing coverage and more access to a large number of aspiring learners with less cost.It is only one ICT tools addressing various problems available in Indian higher education system.

Philosophy of education and India

The function of educational philosophy is to address the teacher- learner interactions where the teachers carry a philosophical nature when they enter a class room In the Indian context, educational philosophy envisages more or less the same approaches, objectives and functions. Going back to its roots, there were influences pertaining to history (the Vedic and post-Vedic periods); the *Astikas* system represented an orthodox belief and the *Nastikas* system was heterodox. In the orthodox system, there is Vedic religious philosophy discussed in different schools of *Mimansa*, *Vedanta*, *Sankhya*, *Nayna*, *Yoga* and so on. In *Nastikas* schools are included *Charvaka*, *Buddha* and *Jaina*. The educational values imparted according to the schools of thought and other antecedents are hegemonic and destructive in nature. These philosophical traditions have been blanketed from the western philosophical sphere.

In periods when India became a colonial entity of the British, there were accusations by the philosophical pundits of India that the rulers had borrowed philosophical perspectives from western philosophy and blanketed traditional philosophy; this shows their ignorance of Nastika philosophers who were rather critical of Astikas' Brahminical philosophy. The Indian philosophers' claims over the origin of philosophy and the contribution to contemporary philosophy are more significant than other countries like Greece, Britain, Italy, Germany and France. In India there was philosophy written in Pali, Prakrit and Sanskrit. Their critical engagement with western philosophy pursued from the Indian traditional philosophy like Buddhism, to express thoughts on the Conservation of Energy Law; Thales of Miletus, a Greek philosopher, explained this law much after Buddha. The Islamic influence in medieval India was also reflected in educational values, where institutions like Madaras and Makhtabs were created to provide education. Other religious schools also provided learning to individuals. The Islamic medium of learning was Persian and subjects like maths, logic, reasoning and languages were taught by respective teachers. The aims and objectives of education were to provide religious and vocational learning to the individual. The other part was to provide military training which could create options for livelihood.

His philosophy of education should have been discussed separately and implemented in India's education system. It will take some time to address the educational process that Ambedkar's pedagogy teaches for the students of this country. If his ideas in the field of education, whether it was primary or university education, were accepted they would make great a new addition to India's educational philosophy.

Education and equality:

The Indian Constitution guarantees the right to equality to all Indian citizens. All citizens are equal under the law. But do all students get equal opportunity in education? Isn't education the responsibility of the government? Will private education be affordable to the children of rural farmers? Who is responsible for the affordability of government schools and colleges? Although many such questions can be answered, no one seems to be ready to take responsibility. Today, every private school creates its own curriculum, which means that the quality of infrastructure and curriculum is determined by money and school fees. This inequality in education must be eliminated.

Higher education and unemployment

At present many students pursue higher studies like M.A., M. Com, M.Sc., M.Phil., Ph.D., Engineering etc. Even after getting higher education, the Indian higher education sector seems to be in a dilemma as they do not get the job as per their qualifications, if they get it, the salary is not fixed, there is no job security. If the question of how to make a living after getting higher education is facing the students, then what is the use of that education? Don't feel bad if someone asks such a question. This is the reality of higher education. If there is a donation for teacher recruitment, a donation for student admission, then how can future students become intelligent citizens. Students will try in the future to recover the lost money. Such an education system will encourage corruption rather than curb it.

Higher education and politics

It is better to have education in politics but if there is politics in education then there is no other misfortune like that. At present, most of the educational institutions in India are run by politicians. Therefore, naturally, the influence of politics in India is felt on recruitment, curriculum ideology, etc. The army of unemployed seems to be increasing day by day by allowing more degree, postgraduate, faculty, engineering, diploma etc. colleges. The management class gets the right to the colonists. It is also observed in many educational institutions that they are working more at lower wages. Employees working in educational institutions are often involved in the election campaign of a particular political party.

Higher education and facilities

In India, although the government has provided facilities for higher education by allowing various types of educational institutions, it is equally necessary to provide funds for adequate facilities. Due to poor financial condition of some educational institutions, infrastructure, technology labs, separate rooms for girls, etc. still seem to be lacking. Without computers and the Internet, no technological education can be accomplished today. These infrastructure facilities are still not available in higher education institutions in rural areas. This fact cannot be denied. The educational objective is not achieved by setting up an educational institution alone, it requires infrastructure.

Privatization of higher education

In fact, education should be the responsibility of the government. Due to the large scale privatization of higher education in India, education has gone beyond the reach of the common man. Financially it is not affordable to poor class students and parents. Therefore, education in medical, engineering, architecture, pharmaceuticals, etc. is very expensive and only the affluent class can benefit from this education. It is beneficial for a poor student to get education in a government college only if he / she passes in merit but financially prosperous parents are always ready to pay for the education of their own children. At first glance, it seems that injustice is being done to poor students.

Conclusion

Although there are some problems in the higher education system in India, RUSA, UGC, CSIR, ICSSR etc. are working to improve the quality of higher education in India and their grants. These institutions are helping to improve the quality of infrastructure to some extent. Funding for research is improving the quality of research. Facilities like sports, playground, laboratory etc. are being made available.

To improve the quality of higher education in India, teacher recruitment should be done at the government level through a commission. The quality of education is declining by hiring people in relationships as teachers. It is a paradox that the government pays salaries in the government added institutions and the teachers are appointed by the private institutions. The policy of Non-Added education should be stopped by the government; education is the responsibility of the government. Ordinary students cannot study in private educational institutions. Allowing private higher education institutions / universities will make it impossible for general class students to pursue higher education in future. The quality of education will improve but will this expensive education be affordable to the poor students? This is the big question.

References:

1. Pawan Agrawal 'Indian Higher Education Envisioning the Future' SAGE Publication, July 2009.
2. J.B.G. Tilak 'Higher Education in India-In search of equality' quality & quantity' Orient black swan 2015.
3. Sumit Mishra 'Leadership & Politics in rural India' Radha Publication, 2006.
4. Ashwin Kumar 'Universities & Higher Education System in India' Abhijeet Publication, 2013.
5. Surinder S. Jodhka 'Village Society (EPW)' Orient blackswan Publication' 2012.
6. Chatterjee. A (2008). Response to 'From Ambedkar to Thakkar and Beyond'.
7. Encyclopedia of Philosophy of Ed.: www.educap.ro.br/links.htm.
8. Government of Maharashtra (1982), Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 2, p. 62

E-learning Resources in Rural Development: Current Scenario**Dr. Shashank G. Nikam**

Director of Physical Education Vidyabharti College, Seloo, Wardha (MS)

Email: shashanknikam2@gmail.com Mob:9049932199

ABSTRACT

The field of education emerge now information and communication technology and techniques that shows now terms of teaching and E-learning. Educational institutes had developed learning management system to facilitate e-learning. There are outstanding digital separate among urban and rural areas. In this paper, we present a model for providing e-learning services in rural areas in order to promote and facilitate most recent education. An enthusiastic resource center, hosting the learning management system, facilitates e-learning centers through Internet. The generally goal of this model is to include a cost-effective learning environment set by latest technologies to provide learners an opportunity to get coming into new information and communication technologies and e-learning environment. The model offers new teaching methodology with improve operation of learning management system in teaching and learning. Essential characteristics and technical aspects will be considered as well. The study will also encourage development and usage of open-source technologies.

Keywords

E-learning, ICTs, Educational Technology, Learning Management System, Open-source Software/Technology.

INTRODUCTION

The incredible development in Information and Communication Technologies (ICTs) has covered the way for e-learning. Uses of computers in education sector know how to be traced back to the early 1980s when simple word processors are in use. The Internet has revolutionized the computer and transportation world like no one facing. This brings us great learning opportunities by having entrance to large amount of information with benefits in expressions of time and cost savings. The modern educational technology facilitates design, captivity and management of educational activities for learners. This can be face-to-face in a lecture hall, online, or combination of both. Imparting education in this way be termed as e-learning (electronic learning) i.e. learning through information and communication technologies. E-learning facilitates reserve learning and provides means to learners to right to use learning material any time and at any place.

A learning management system (LMS) be alive the software application that facilitates e-learning. Multiplicities of commercial as well as open-source LMSs are available today which are being used in educational institutions.

Predictable learning involves setting up infrastructure of school/college and hiring of faculty and staff. Students contain to attend school/college in order to learn. In the rural areas, development of such institute and hiring of full-time faculty requires a lot of resources. Professionally trained educators generally prefer to work and inhabit in urban areas. Accordingly, the population of rural areas is privileged of quality educators and thus quality education. The current work proposes development of e-learning centers based on ICT to provide high-quality education with modern learning material in rural areas. The models employ latest educational technologies that motivation improves the education standard and will be providing means to initiate educational technology to learners. The learners will cover a chance to get familiar through latest technologies which self-

control give them deep understanding and effectiveness in using it. The study will encourage e-learning platforms and moreover the development and usage of open-source technologies.

E-LEARNING

E-Learning is to modernize the learning process by usage of ICT resources. E-learning is generally used in distance learning, but it can also be used in combination with face-to-face learning. Learning models are described below.

Learning Models

There are three main learning models. A short-lived description of each is given below.

1. Traditional learning :

Students have to be present at lectures in a classroom. Present is a head to head interaction between teachers and students. Use of multimedia presentations can develop the learning knowledge of students.

2. Distance learning :

Teachers and students are at unusual places for all or the mass of the time. Students are provided with pre-recorded, packaged learning materials and communication between students and teachers take place through some form of communication technology. This model also requires special secretarial and organizational arrangements in order to provide an effective learning environment.

3. Blended learning :

It is the combination of conventional learning model with e-learning solutions. For example, learners attend a face-to-face session at the commencement and at the end of a program, with learning activities going on online in the middle.

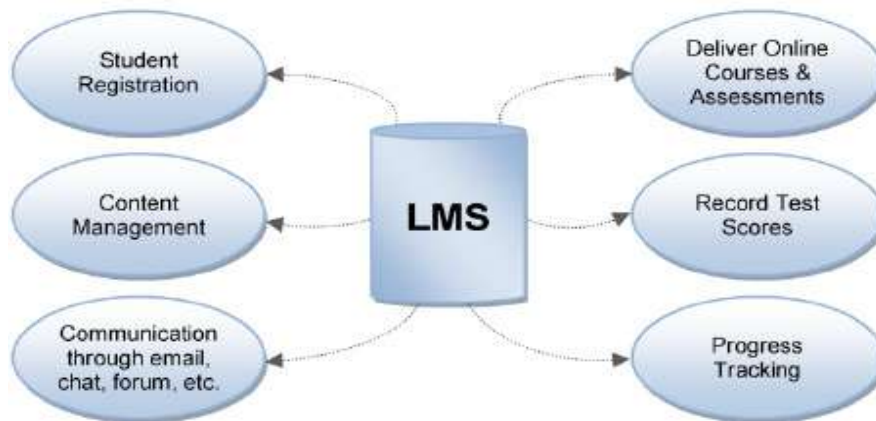
LEARNING MANAGEMENT SYSTEM

LMS is the software used for managing e-learning with a deliverance mechanism, providing access to resources, tracking and assessing the academic activities. LMS provides surroundings in which learning filling are developed and organized by instructors. Interactions between instructors and students take place throughout communication tools. For the most part of LMSs are web-based in order to give support to online access to learning content. Features available by LMS include user management, content management, activity tracking, file storage, storing of grades, reports generation, and communication tools. A distinctive LMS with some features is shown in

Instructors use authoring and publishing tools to create and issue learning filling. Courses are prepared more exciting and easy to understand with the help of enriched multimedia examples. The environment offer shared learning by assigning tasks to students, making assessments, assignment of grades, active contribution with synchronous or asynchronous communication tools, such as chatting, discussion groups, forums, email, video conferencing, and so on. Contact to learning resources is confidential to enrolled students. LMS is the interior of anticipated e-learning model as it will serve as platform for all learning activities.

LMS Resource Center

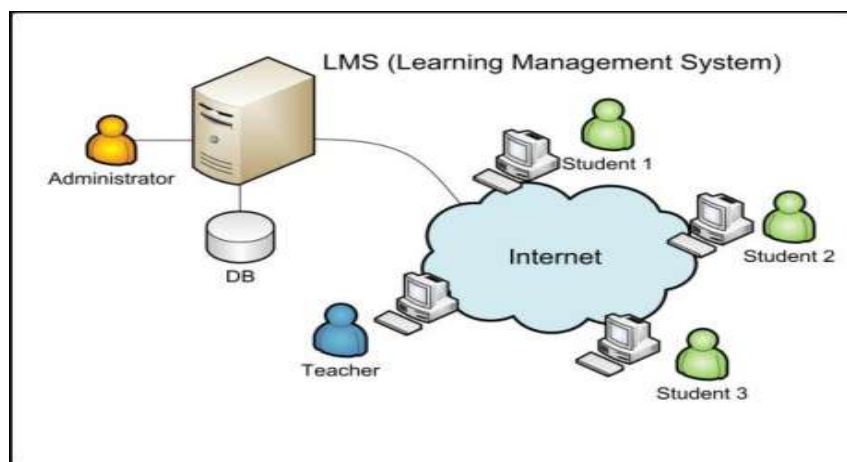
The central hub of the anticipated model is LMS resource center. The resource center is acknowledged in city/town where ICT resources are available. This center is outfitted with required resources to develop and distribute learning contents throughout Internet. The representation of resource interior is shown in Fig. 2. The main mechanisms of resource center are LMS server, LMS application, content development team and administrator. A brief description of each is given below

Fig 2: LMS resource center

LMS server

The LMS server consists of essential hardware and software to process requests and delivers content to clients through Internet. LMS server is shown in Fig. 3. Freeware/Open-source software is selected for the future study, due to their free availability and zero cost.

Fig 3: LMS server

Open-source software is not independent on a single entity and gives users the advantage of the area. A large amount of developers worldwide contribute and examine the code, making it more secure and continuously increasing the quality. Open-source provides stiffness, which is not available in closed products. There are a number of open-source LMS tools available, such as ATutor, Chamilo, Moodle, E-Front, Claroline, Sakai and Bodington. The proposed e-learning model uses eFront LMS. E-Front LMS is discussed in later section.

Table1. Hardware requirements for LMS server Table 2. Software requirements for LMS server

Hardware	Requirements
Processor	Intel Duo Core Processor or higher
Memory (RAM)	4 GB
Hard disk space	SAS/SATA RAID 1 (2 drives) 50GB, 10K RPM SCSI/SAS Hard Drive
Software Requirements	Requirements
Operating System	Linux/Windows/Mac
LMS	eFront Open-source version 3.6
Web Server	Apache 2+ recommended, although eFront can work with Apache 1.x, IIS, nginx or lighttpd
Language	PHP version 5.1+ (PHP 5.2+ recommended)
Database	MySQL Server 4+ (MySQL 5 is strongly recommended)

The hardware and software necessities that system must meet in order to install eFront LMS are presented in Table 1 and Table 2 correspondingly. It is complex to install and configure (Apache/MySQL/PHP) AMP manually. The solution is XAMP that is an incorporated server package of Apache, MySQL, PHP and Perl. XAMPP is freeware and configures the AMP environment in a computerized way. Storage space requirements rise with the increase in number of users as each user requires storage space for files/data storage. The server is competent to support rather a large numbers of registered users and potentially 400–500 corresponding users. Storage space and memory can be enlarged to add sustain for more users.

➤ **eFront LMS**

Selection of eFront LMS is based upon the proportional study of open-source learning management systems. Beginning the study, it is experimental that eFront has more visually attractive icon-based user interface that gives a nice look-and-feel and is easy to use. Most of the options are self-explanatory. eFront is accomplished of fulfill a wide range of learning requirements by offering many tools for content management, assignments, projects, reports, chat, forums, file sharing etc. Some of the facial emergences of eFront are shown in Fig. 4. E-Front is user-friendly, extensible and appropriate for both academic and organization use. E-Front offers three user roles in its environment, specifically Administrator, Professor and Student. User roles can be interchanged in different courses. EFront has multilingual support and can support more than forty Five languages.

➤ **Content development team**

This team consists of Subject Leader, Instructor and Teaching Assistant (TA). The subject leader plans and prepare the course summarize. After conversation with the instructor, guidelines are provided to TA for development of learning substance. TA’s role is to support the focus leader and instructor in all academic activities. Once learning contents are arranged, the same are reviewed by subject leader and instructor. If there are some revisions required, assigned to TA otherwise

forwarded to most important for analysis and final approval. After finalization of course contained by, the same are distorted into content package files which can be read and imported by LMS.

➤ **Administrator**

The administrator can control any portion of the system all the way during an easy to use edge. The LMS Administrator works in association with instructor and reports to Principal. The LMS Administrator oversees operation and preservation of LMS server, resolves user issues and assists with other help-desk duties. Due to the complication of hardware and software that make up the LMS infrastructure, it is the conscientiousness of the LMS Administrator to perform any patches, upgrades, service packs, hot-fixes, and other routine maintenance to ensure the highest possible uptime and consistency of the LMS service.

E-learning Center object areas for establishing of e-learning centers are based ahead the population rate and availability of communication infrastructure. In the primary stage, schools can be used to setup e-learning centers. There is no activity enchanting place after school hours and further it will reduce the initial setup cost. Only necessity is to add IT equipment and communication media to setup e-learning capability for learners. A model of e-learning center is shown in Fig. 4.

Fig 4: E-learning center

The e-learning center is outfitted with a computer having audio/visual accessories and connection to Internet through DSL/Cable modem. The e-learning center is supervised by an ICT Technician who is conscientious for operation and maintenance of IT equipment in e-learning center. Initial training will be provided to ICT Technicians to have hands-on comprehension of LMS. The responsibilities of ICT Technician include:

- Present technical support and determine ICT related issues at e-learning center.
- Communicate with the Administrator at resource center concerning ICT matters.
- Make certain the continued operation of IT equipment at e-learning center.
- Perform software upgrades/patches after endorsement from Administrator.
- Keep up to date with ICT developments, and bridge with the Administrator over future developments, Internet and video conferencing.
- Provide assistance to instructor in delivering of lessons through LMS and direction to learners in educational activities.

The essential goal of e-learning centers is to offer computer courses like basic IT essentials, programming, web development, network fundamentals, etc. In addition, language courses using e-learning environment is another interesting phase. For example, English language, japans language and many more language courses can be obtainable. An additionalportion is use of e-learning for vocational training.

Learners

Learning is the process of acquiring or modifying comprehension, skills, and values by study. Learner is the person who learns or takes up knowledge or idea. The learner uses the proposal to get new competences. The target learners for e-learning centers are the students of age sixteen and above who have discontinued their study due to some reasons. Auxiliary, other students/persons who are interested in the courses to improve their skills can also promote from e-learning centers.

The future model is targeted for rural areas. In the increasing countries, rural areas embrace of major population. Generally these areas lack resources in access to health care, access to quality education, access to technology, transportation and communication. In these areas, it is observed that mostly students discontinue their study after secondary school. There are assured factors that have an consequence on dropout ratio of students including low household income, family size, lack of good education environment, lack of guidance, non-availability of qualified human resource and resources.

It is also conditional that in rural areas children often leave study to become skilled workers so that they can contribute to their domestic income. They start doing low paying jobs, mostly laborers, helpers or entourage. The goal is to develop their interest in latest educational technology and equip them with suitable skills. This could enlarge their capacity to learn, experience and master latest technology and technological applications. By utilizing their basic education and education skills they can find better jobs or start their own small business like computer sales, network design and maintenance, website development, software development etc. By doing so, they can put in well in their income and move up their living standards and accordingly contributing in the largely economy.

CONCLUSIONS

It is sustain of the day that new educational technologies should be adopted in order to present a modern education with new teaching methodologies and shared learning. ICTs can play essential role by introducing new teaching and learning practices thus revolutionizing the educational system. The use of LMSs from higher education to schools is growing day-by-day, and LMSs are future of educational technologies with a great amount of new potential. We present a model for development of e-learning centers in rural areas based upon open-source LMSs with technical outline and features. The study may contribute in promoting education in rural areas by giving latest educational technologies and upward students' interest in e-learning. This will create efficiency and have a say to economy thus improving trade of rural population. The study may also encourage ICTs, e-learning and usage of LMSs. Use of open-source software in anticipated model may notify learners with potential benefits and motivate learning communities for use of open-source technologies. It may also help in encouragement and development of open-source software.

Considering the increasing popularity of e-learning, it is somewhat valuable to offer such facilities in rural areas in order to decrease the digital divide and to maintain in the process of rural development by causative in the socio-economic factors.

REFERENCES

1. Booth, T. L. Computer Education. Computer, 1984, 17 (10): 56–68.
2. Tavangarian, D., Leypold, M. E., Nölting, K., Röser, M. and Voigt, D. "Is e-Learning the solution for individual learning?" Electronic Journal of E-Learning, 2004, 2 (2): 274–280.
3. Wainwright, K., Osterman, M., Finnerman, C. and Hill, B. Traversing the LMS terrain. In Proceedings of the 35th annual ACM SIGUCCS fall conference (SIGUCCS 2007), 2007, pp.354–359.
4. Horton, W. and Horton, K. E-Learning Tools and Technologies. Wiley Publishing Inc, 2003.
- [5] O'Malley, J. and McCraw, H. "Students perceptions of expanse education, online learning, and the traditional classroom", Online Journal of Distance Learning Administration, 1999,

- [6] Moore, M. G. and Kearsley, G. Distance Education: A Systems View. Wadsworth Publishing Co, 1997.
- [7] Pade, C. I., Mallinson, B., and Sewry, D. An examination of the Categories Associated with ICT assignment Sustainability in Rural Areas of Developing Countries: A Case Study of the Dwesa Project. In Proceedings of South African Institute of Computer Scientists and Information Technologists (SAICSIT 2006), 2006, pp.101–107.
- [8] Galloway, L., Mochrie, R., and Deakins, D. "ICT-enabled collectivity as a constructive rural business strategy", International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, 2004, 10 (4): 246–259.
- [9] Cecchini, S., and Raina: The Case of an Indian Rural Community Adopting Information and Communications Technology. Information Technology in Developing Countries, 2002, 12 (1): 12–15.
- [10] Sattar, K. "A sustainable model for use of ICTs in rural Pakistan", International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology, 2007, 3 (2): 115–124.
- [11] Dlodlo, N. "Entrance to ICT education for girls and women in rural South Africa: A case study", Technology in Society, 2009, 31 (2): 166–175.
- [12] UNCTAD, Measuring the impacts of information and communication technology for development. http://www.unctad.org/en/docs/dtlstict2012d1_en.pdf
- [13] Singh, G., O'Donoghue, J. and Worton, H. "A study into the belongings of e-learning on higher education", Journal of University Teaching & Learning Practice, 2005, 2 (1): 12–24.
- [14] Enterprise LMS from eFront. <http://www.efrontlearning.net/open-source>.
- [15] DuBois, P. MySQL Cookbook. CA: O'Reilly & Associates, Inc, 2003.
- [16] Zandstra, M. SAMS Teach Yourself PHP4 in 24 Hours. Indianapolis: Sams Publishing, 2002.
- [17] Dr. Parag R. Kawley, "E-learning Resources in Rural Development", RESEARCH JOURNEY, International E-Research Journal, Swatidhan Publications, February, 20

Indian Education Policies : Merits & Demerits**Dr.Rangana A. Shringarpure**

HOD- Political Science

Smt. R.M. Patel Mahila Kala Mahavidyalaya, Bhandara (M.S.)

Email :- Shirngarpure104@gmail.com Mobile No. 9822696674

Educational Policy consist of the principles as the collection of laws and rules that govern the operation of education system Education Policy analysis is the shorter study of education policy. Education is fundamental for achieving fully human potential developing an equitable and just society and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent and leadership on the global stage in terms of economic growth social justice and equality. Scientific advancement. Cultural preservation , Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, society, the country and the world. Education must build character, enable learner to be ethical , rational , compassionate, while at the same time prepare them for gainful, fulfilling employment.

The new education policy 2020 has been approved on 29th July 2020 by the union cabinet and has renamed the Human Resource Development as Education Ministry. The policy is holistic, Comprehensive, so hawk-eyed and can definitely play a significant role within the nation's future growth and development. The most deserving credit for drafting the National Education policy must go to the TSR Subramanan Committee, established in 2016 and the K. Kastrurirangan committee for having done a stellar job. Newly drafted National Education policy isa revolutionary document that is expected to change the fate of the coming generation of students and ultimately our nation. During the announcement of the NCP minister Prakash Javadekar informed that the main agenda behind introducing the same is the need of the hour and it will prepare the students to face the challenges of the new world. NEP gives a special focus on the National Research foundation because innovation is one of the most important parts for a country to progress. The policy Signifies a huge milestone for India's Education system. Which will certainly make India on attractive destination for higher education. The purpose of the education system is to develop good human being capable of rational through and action, possessing compassion and expathy, resilience, scientific temper and creative imagination with sound ethical moorings and values.

The NEP 2020 is bold attempt by the central government to change how education is imported from KG to university. After 34 years, there is a change in the education policy in India with the introduction of the NEP 2020. This NEP aims at universalization of education in India with a 100% gross enrolment ration by 2030 for school education and 50% by 2025 for higher education. NEP 2020 emp0hasises systemic and institutional improvements to regulation, governance and promotion of multidisciplinary academics and research in India HEIs. The policy is based on the p9illars of "Access, Equity, Quality, Affordability, Accountability and will transform India into a vibrant knowledge hub.

The NEP 2020 is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing development imperative of our country. The NEP must provide to all students, irrespective of their place of residence, a quality education system with particular focus on historically marginalized. Disadvantaged and underrepresented groups. The NEP must help recruit the very best and brightest to enter the teaching profession at all levels by ensuring livelihood, respect, dignity, while also instilling

in the system basic methods of quality control and accountability, The NEP gives a special focus on the National Research Foundation because innovation is one of the most important parts for a country to progress. Only when research and innovation are strong enough we will be able to and innovation are strong enough we will be able to progress in the competitive world. Education policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principle that education must develop not only cognitive capacities both the foundation capacities of literacy and numeracy and 'higher order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving but also social ethical and emotional capacities and dispositions.

Merits and Demerits of NEP :-

Like all other policies, the NEP 2020 we will discuss the merits of the education policy, Which has been implemented by the ministry of education in 2020.

Merits of NEP :-

- The new education structure will include 12 years of schooling and three years of Anganwadi and Preschooling.
- All School and Colleges will have same subject and same syllabus across whole country.
- Local Language or Mother Tongue is to be th medium of teaching in all school upto class-5.
- The Sanskrit language will be mainstreamed in this NEP.
- Now Students can join internships from class 6th. The internships will be given to students and this will help students to get practical knowledge.
- New education to get practical knowledge.
- New education policy will promote value-based education.
- In NEP, the assessment is going to be done by not only the teachers, but the students will also self evaluate themselves and say how they performed within the entire year.
- Approximately two crore school students will be able to back to educational institute through this new approach.
- NEP 2020 is the formation of National Book Promotion policy in India.
- This new plan focuses on setting up a gender inclusion fund. Special education zones for disadvantaged regions and groups is also in the focused list.
- Special daytime boarding school 'Bal Bhavans' to be established in every district in India. This boarding school will be used for participations in activities related to play, career, art.
- In NEP , an academic Bank of credit will be established. The credit earned by the student our stored and where the final degree gets completed those can be counted.
- NEP has proposed to redesign the exam pattern in such a way through which actual and true knowledge of a student could be tested. But how exactly this will be a achieved is not clearly mentioned in the NEP draft.
- In NEP, the assessment is going to be done by not only the teachers, but the students will also self evaluate themselves and say how they performed within the entire year.
- Not only will there be self evaluation but eh remaining other student of the category also will evaluate and say how specific students has performed. The final report will consist of the attitude of the remaining classmate.
- NEP will promote our Indian ethnic culture and hence unity in diversity will be promoted.
- We can choose any subject from any academic streams as per the interest.
- Board exam is made less important thus reducing pressure on students reducing exam phobia.
- For making the students prepared for future pandemic situations, online academic will be promoted on a large scale

Demerits of NEP :-

- Implementation of this policy is not easy and it will take some time for full implementation of this policy.
- Regional and local languages will be promoted that somehow. English will take a back seat.
- English is the language of the world, Indian local language will not help that much at informational level.
- NEP 2020 will further increase that difference between the sections of the society. While the students in the government school will be taught in their respective regional language, The students in private institutions will be introduced to English from the early classes.
- Language seems to be a negative factor in the NEP 2020. The Indian government wanted to follow in steps of other countries like China, Germany, France where the foreign students need to learn the language of the country to understand the country better, but in India has 22 active languages and not one national language like in the other countries.
- Mother tongue is to be the medium of teaching in all school up to class 5th, suppose you reside in Panjab and your child has studied until class 4th in Panjab, thereupon you shift to Gujrath. How will the child cope up with the change of learning environment the child cope up with the change of learning environment because most of the faculties would teach in Gujrathi and therefore the child wouldn't be able to adjust?
- Under the NEP, one has to study for 4 years to complete their graduation. However the question arises as to why the student will continue with the program if he / she can get the diploma in two years? Of he / she left the program midway after 2 years, then he / she could easily have two years of experience of work which will be valuable in the long run.

Conclusion :-

The scenario of education which now is totally different from the scenario which was a few years back. At that time modern education was not considered good and today traditional education is not considered enough. As the needs of the people are changing should be accepted by the people. Earlier the people used to teach their children how to fulfill their needs. This was the basic aim behind education. And the aim now is skill the same. The only thing which has changed is the need of people. As the needs grew, the education had to grow of the education did not evolve, then it would be difficult to fulfill the need of today.

Our old education policy is often associated with our culture. And it is good or we can say it is important to learn about own culture. In the same way, it is equally important to catch up with world in terms of the modern developments which are occurring today. NEP is required to stay in touch with the whole world and to see what is happening in the world.

Reference :

- 1) NEP-2020 Dr. Dheeraj Mehrotra
- 2) Future of the Indian Education system: - Nerendra Jadhav
- 3) <https://www.education.gov.in>
- 4) <https://www.drishtiias.com>
- 5) <https://www.edten.com>
- 6) <https://sstudyhub.com>

Igniting critical thinking through experiential learning in school education as recommended by the NEP 2020

Susmita Mazumdar

Research Scholar H.gm. Azam College Of Education, Pune

Savitribai Phule Pune University

E-Mail Id: susmita.mazumdar14@gmail.com Mobile No.: 7873737806

Abstract:

The National Education Policy 2020 emphasizes on imparting 21st century skills among school students. It aims at eradication of rote learning and implementation of experiential learning in school education. The NEP 2020 addresses the need to evaluate “higher order skills, such as analysis, critical thinking and conceptual clarity”. So emphasizing experiential learning at school level will definitely help the young learners to develop critical thinking. The experiential learning method in classroom enables students to develop better problem solving skill. The implementation of experiential learning will definitely contribute towards the enhancement of critical thinking in students. Thus the students will be able to develop scientific temper for holistic learning experience in school education. The teachers have a very important role to shoulder the responsibility for effective implementation of NEP2020 at classroom level. They need to shift their base of instructions from traditional to experiential learning model. Though the foundation of experiential learning was explained by David Kolb in his book *Experiential learning* (1984), but unfortunately, it remained unexplored in Indian school education system. This is for the first time, the experiential method of teaching is given prime importance in the field of school education. This significant step of NEP 2020 will definitely have a positive impact to ignite critical thinking in school students and to prepare them for the 21st century.

In this paper, the researcher has tried to throw light on exploring experiential learning in school education in order to ignite critical thinking in students.

Introduction:

The National Education Policy 2020 gives emphasis on practical and experiential learning to instill the 21st century skills of creativity and critical thinking in the learners in schools. In this digital era, the conventional lecture-based, didactic methods of teaching and learning are insufficient to prepare the young learners for 21st century. Experiential learning engages students to connect knowledge with problem solving ability and broadens the horizon of their learning experience beyond the classroom and school. Experiential learning focuses on hand-on experience of learning and prepares students for ‘learning by doing’. NEP 2020 aims at replacing rote learning with experiential learning to empower the students with 21st century skill of critical thinking. It leads towards critical reflection on their experience which they can apply to their own life. Experiential learning supports pedagogical principles of practice (Hammonds, 1950; New Comb, Mc Cracken, & Warmbrodt, 1993) and student inquiry (Newcomb et al.) by applying knowledge and solving problems in real-life settings. Real experience (Herbert, 1995), concrete experience (Kolb, 1984), reflective thinking (Lewin, 1959; Kolb) are some of the significant dimensions of experiential learning. Cheek et al, (1994) described experiential learning as practicing in a real situation, modeling appropriate behaviours and procedures, receiving appropriate feedback and reinforcement, and providing opportunities to apply knowledge in new situations. The significant doctrines of experiential learning in education were: learning through real-life context (Dewey, 1938), learning by doing (Knapp, cited

in Lever, 1952), learning through projects (Stimson,1919), and learning through solving problems(Lancelot,1944).

Critical thinking is a cognitive activity which is associated with mental processes like attention, selection, categorization and judgment for learning to think critically. The ability to reflect skeptically and the ability to think in a reasoned way are the two major abilities identified by Ennis (1987) which are associated with critical thinking. Critical thinking enables us to have reasons for what we believe and do, and being aware of what these are. Thus developing critical thinking skill in students will have an impact on the speed, accuracy, efficiency, and fairness of their thoughts and actions.

So, igniting critical thinking in children is one of the important responsibilities of today's teachers. This paper aims at developing critical thinking, a very important 21st century skill, in students through experiential learning in school education.

Significance:

Critical thinking is a prominent learning skill for the young learners which strengthens their problem solving ability by enhancing rational thinking. The experiential learning method is a very important component of teaching-learning process for igniting critical thinking in students, but no prominent program exists for developing critical thinking for the students in schools. The National Education Policy 2020 has given immense importance on experiential learning in school education. Experiential learning is the method which bridges the gap between experience and learning. It creates the environment for 'learning by doing'. John's Piaget's theory of development supports the concept of experience-based learning as it says that the children and adolescents learn best from concrete experience. Therefore, a shift from information assimilation process of traditional teaching to experiential learning method is an immediate need in school education system. It will definitely prepare them for the 21st century. Experiential learning ensures critical thinking ability which is an important life skill with enormous potential to prepare these young learners for 21st century. In the present study, researcher has considered the secondary students. The purpose of this study was to explore different aspects of experiential learning to ignite their critical thinking skills which will ultimately contribute in their academic achievement as well as holistic learning experiences.

Objectives:

- To explore the experiential learning
- To develop critical thinking skill in school students

Research questions:

- What is experiential learning?
- What is critical thinking?
- What is the role of experiential learning method in development of critical thinking?

Methodology:

Method selected for exploring experiential learning in order to ignite critical thinking skill in students is literature review and survey. It also includes information from books, internet, schools, teachers and students and resource persons.

Presentation:

The experiential learning nurtures critical thinking in young learners-

- (1) A classroom which ensures Project Based Learning helps the students well to unleash their critical and analytical ideas.
- (2) A Multi-disciplinary approach in teaching-learning process in school education helps to develop critical thinking in students.
- (3) The students learn the best way by 'learning by doing'. Hands-on experiments can make wonderful impact on students to learn different scientific concepts.

(4) There is a strong association between critical thinking and the capacity for rational thought which is found by a number of studies. It helps to solve problems using reasons. Thus Problem-solving Approach in classroom teaching-learning process can enhance cognitive ability which is an important component of critical thinking.

So, to explore experiential learning in classroom for developing critical thinking in secondary students, the following practices can be adopted by the teachers:

1-Project Based learning

Project Based Learning connects student's experiences with school life and provides the chance to develop critical thinking as students acquire knowledge beyond the classroom. The teachers need to stimulate the students by creating an interactive environment to engage them into a compelling project. This will help them to gather knowledge beyond their text books. Thus, PBL is a key factor in curriculum for facilitating "journey" of students to inquiry and fulfillment of their "need to know".

2- Multi- disciplinary approach

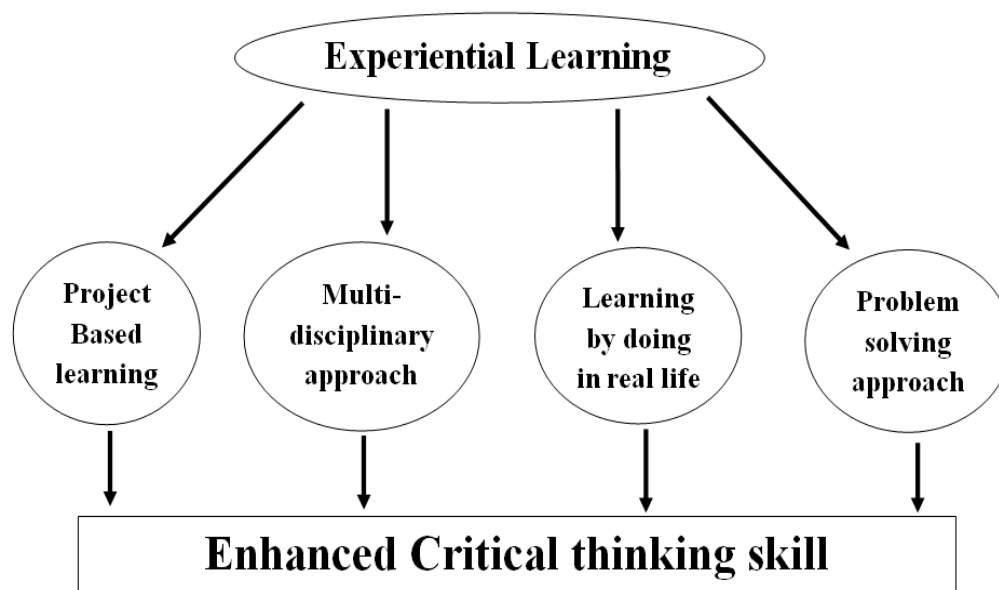
NEP 2020 has given emphasis in multi-disciplinary approach of teaching at school level. One such initiative of Central Board of Secondary Education is Art Integration Project, which is an inter cultural interaction, where children are exploring one topic from different angles like scientific, social, mathematical etc. Multidisciplinary approach helps children to think analytically for exploring and incorporating other disciplines to achieve the holistic goal of learning.

3-Learning by doing in real life

Learning by doing is the need of the hour in the field of school education to eradicate rote learning. Confidence comes while doing and learning. 'Learning by doing' helps students to believe in their own ability and skills. Hand-on experiments, educational toys made out of common materials are very helpful tools in this learning by doing approach of teaching-learning process.

4-Problem solving approach

There are evidences which suggest that having a good problem solving ability is linked with higher order thinking skill. Many studies have shown that problem-solving approach of teaching is more effective than conventional method of teaching. This approach seeks feasible solution to a problem. It involves different stages like recognition of problem, analysis of contributing factors, finding possible solutions and choice of optimal solution and evaluation of result.

Conclusion:

A classroom can easily be transformed into a critic classroom if experiential learning is facilitated by the teachers. The experiential learning method needs to be implemented for active participation in classroom resulting enhancement of critical thinking. These young learners need to be engaged in day to day classroom activities to enhance their 21st century skills which is one of the main agenda of NEP 2020 in order to develop a nation which has the capability to provide high quality education to compete in the global world.

References:

- Alcott, B., Banerji, M., Bhattacharjea, S., Nanda, M., & Ramanujan, P. (2020). One step forward, two steps back: transitions between home, pre-primary and primary education in rural India. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 50(4), 482-499.
- Bryant, P. (2017). *Perception and understanding in young children: An experimental approach* (Vol. 4). Routledge.
- Chang, J., Benamraoui, A., & Rieple, A. (2014). Learning-by-doing as an approach to teaching social entrepreneurship. *Innovations in education and teaching international*, 51(5), 459-471.
- Cheek, J. G., Arrington, L. R., Carter, S., & Randell, R. S. (1994). Relationship of supervised agricultural experience program participation and student achievement in agriculture. *Journal of Agricultural Education*, 35(2), 1-5.
- Cooper, S., Bottomley, C., & Gordon, J. (2004). Stepping out of the classroom and up the ladder of learning: An experiential learning approach to entrepreneurship education. *Industry and Higher education*, 18(1), 11-22.
- Cooper, S., Bottomley, C., & Gordon, J. (2004). Stepping out of the classroom and up the ladder of learning: An experiential learning approach to entrepreneurship education. *Industry and Higher education*, 18(1), 11-22.
- Cottrell, S. (2017). *Critical thinking skills: Effective analysis, argument and reflection*. Macmillan International Higher Education.
- Dyer, J. E., & Osborne, E. W. (1996). Effects of teaching approach on problem-solving ability of agricultural education students with varying learning styles. *Journal of Agricultural Education*, 37, 36-43.
- Efstratia, D. (2014). Experiential education through project based learning. *Procedia-social and behavioral sciences*, 152, 1256-1260.
- Heller, P., & Hollabaugh, M. (1992). Teaching problem solving through cooperative grouping. Part 2: Designing problems and structuring groups. *American journal of Physics*, 60(7), 637-644.
- Knobloch, N. A. (2003). Is experiential learning authentic?. *Journal of Agricultural Education*, 44(4), 22-34.
- Kraft, R. J. (1990). Experiential learning. *Adventure education*, 175-183.
- Lesgold, A. M. (2001). The nature and methods of learning by doing. *American Psychologist*, 56(11), 964.
- Mann, D. (2020). Education: A stepping stone to a greater India.
- Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children* New York, NY Basic Books.
- Rootman, J. (2003). *Diseases of the orbit: a multidisciplinary approach*. Lippincott Williams & Wilkins.
- Rose, A. (2020). National education policy 2020 and its impact on higher education India. *Journal of Commerce and Management Thought*, 11(4), 351-354.
- Smith, A. (2016). *Experiential learning*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Smith, A. (2016). *Experiential learning*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Spencer-Oatey, H., & Franklin, P. (2009). *Intercultural interaction: A multidisciplinary approach to intercultural communication*. Springer.

- Terenzini, P. T., Springer, L., Pascarella, E. T., & Nora, A. (1995). Influences affecting the development of students' critical thinking skills. *Research in higher education*, 36(1), 23-39.
- Tilak, J. B. (Ed.). (2021). *Education in India: Policy and Practice*. Sage Publications Pvt. Limited..
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. Sage.
- Weinberg, A. E., Basile, C. G., & Albright, L. (2011). The effect of an experiential learning program on middle school students' motivation toward mathematics and science. *RMLE Online*, 35(3), 1-12.
- Welch, M. (2000). Descriptive analysis of team teaching in two elementary classrooms: A formative experimental approach. *Remedial and Special Education*, 21(6), 366-376.
- Wurdinger, S. D., & Carlson, J. A. (2009). *Teaching for experiential learning: Five approaches that work*. R&L Education.

Webinars

- National level Webinar on National Education Policy 2020: A way forward to meet challenges in teacher Education on 6th and 7th October 2020 by HGM Azam College of Education, Pune.
- Experiential Learning course by Digital Infrastructure for Knowledge Sharing (DIKSHA).
- Pathways to Critical Thinking on 30th January 2021 by CBSE.
- Critical and Creative Thinking on 22 January 2021 by CBSE.

Role Of Physical Education And Sports In Education: New National Education Policy

Dr. Naresh Bhoyar

Assistant Professor

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Th. Hinganghat.

Dist. Wardha, nareshbhoyar5@gmail.com

Abstract

School sport as a piece of school actual instruction has an imperative part in the training of youngsters. As an irreplaceable extracurricular movement of the students, school game can move the young to the statures which help one see and see better the expressions of Achilles' dad: „Strive consistently to be the awesome brilliant among others not to disgrace the line of your dads, the best men by a wide margin... ." (Homer, Iliad, VII 208-210). School sport varies from the game in school in that it uses such messages to fabricate most important school sport dreams as a piece of youth. Additionally, school sport dreams make a reason for simpler development and confronting the truth where achievement and disappointment make up ordinary course of our lives. Thusly, school sport rivalries ought to be under the support of the Ministry of Education and Ministry of Sport and Youth and school also. Normally, this can't occur without guardians and understudies. Without their assistance and excitement it is absurd to expect to arrange school sport particularly at the degree of school. That is the reason this portion of school sport merits the best consideration. Referring to the association of school sport in Serbia, we will highlight its terrible and great sides and offer our input on the best way to improve the association of school sports rivalry.

Introduction

Sports assumes a significant part in instructing understudies as it instructs them to get solid from inside and furthermore build up a fit and sound body. Consolidating sports in training can assist understudies with building up a self-spurring soul to get things done all alone and having responsibility for. Being effectively associated with sports can assist understudies with loosening up their every day schedule of adapting course prospectus and decrease the test pressure also. It is an extraordinary medium to keep the whole self in a state of harmony and keep a harmony among work and play. Everyday practice in sports can assist understudies with guzzling administration abilities. Characteristics like resistance, tolerance and tips to deal with pressure is very much instructed by sports. It additionally shows the estimation of cooperation and capability to share triumph and rout.

Sports training straightforwardly affects keeping up the kid's wellbeing and expanding their actual endurance. Quite possibly the main thing that is needed in sports is the control, which has been gotten from the word pupil – supporter of a learned educator. Having training in sports creates dutifulness, fearlessness and the capacity to decide winning or losing with extraordinary resolve. Instructing understudies in sports builds the force of thinking and creates mental development through consistent spotlight on the current arrangement of exercises. Instructors ought to continually spur and appreciate understudies for their endeavors.

Remarking on the new activity by the Modi government Saumil Majmudar, Co-organizer, CEO and Managing Director, Sportz Village said that, "The new National Education Policy is a much needed development when the wellbeing, satisfaction and invulnerability of kids are getting progressively significant because of the pandemic. The new NEP incorporates a few central issues

that are instrumental for the comprehensive improvement of a youngster. By disposing of the inflexible partition among curricular and extra-curricular exercises, the NEP recognizes sports to be similarly significant as some other subject like English or Science, subsequently expanding the Fun and Engagement that youngsters urgently look for in a school. Through Play, youngsters can grow actually, intellectually and socially. What's more, we have likewise discovered Play to contribute decidedly to scholastic results, homeroom conduct and participation levels. Also, evaluation explicit changes, for example, the improvement of the National Assessment Center and following a youngster's advancement dependent on learning results are incredible activities as they center around the learning progress, in this way zeroing in on the overall improvement of a kid. We anticipate that sports and play, will be conveyed and surveyed with similar meticulousness and design as center scholarly subjects, in this way guaranteeing all kids experience the sorcery of Play and Sport, and we build up a country of better and fitter kids through the educational system. The accentuation on Vocational Education is likewise an extraordinary advance towards all-round improvement of kids and we trust kids will actually want to pick Physical Activity and Sports as a Vocational subject. We anticipate the interpretation of the strategy to reflect in a more energetic, fun and connecting with school climate for youngsters while meeting the grown-up objectives of learning results."

Significance of Sports in Education

As the truism in English goes, "Working constantly without any breaks is unhealthy". It has been failed to remember that scholarly learning and sports instruction supplement one another. On the off chance that sports training is done went with the scholarly educational program, the general character of the understudy is expanded to a serious degree. The characteristics of the initiative, sharing, cooperation and resilience are gained from sports.

Sports instruction not just shows the understudies to keep up the actual endurance, yet additionally the propensity for dutifulness, discipline, the assurance to win, determination, and so forth The force of thinking, mental turn of events, professional specialization comes from the scholastic training of the understudies. Consequently, sports schooling alongside the scholastics bring about the inside and out improvement of the understudies. Presently a-days the arrangement of training makes the understudies pressure more on their psychological turn of events and totally dismisses the proactive tasks. The general result of this is that the creating gatherings of graduates and experts have frail bodies and helpless constitution. The educational plan ought to incorporate games, games and actual wellbeing training for the inside and out improvement of the understudies.

Sports training ought to be presented in schools and universities with complete truthfulness. It likewise legitimizes the assertion, "a sound psyche lives just in a sound body". A sound and solid body is preposterous without sports and proactive tasks.

A decent athlete consistently figures out how to submit to the standards of the games and the remarks of their bosses. It likewise shows them initiative characteristics, keeping up collaboration and showing camaraderie. Sports schooling trains the understudies to confront rout cheerfully and keep up the modesty even in triumph. It is the best methods for rewards and amusement.

Any individual great in one social status consequently gains trust in others. So in the event that one is acceptable at sports, it follows that their certainty will gush out over to scholastics also. With certainty on their side, they are roused to put forth a valiant effort.

Benefits of Physical Education

Here are only a couple of the advantages you'll see create in your youngster as they accomplish more actual work and sports. While numerous subjects at school are shown essentially in the homeroom, sports and actual instruction give an incredible chance to youngsters to head

outside, get dynamic, and spotlight on creating various abilities. The advantages of sports in schooling are tremendous, and they aren't simply actual advantages.

1. Stay Fit and Healthy

In a general sense, actual instruction can have a scope of wellbeing related advantages to anybody, and youngsters are the same. Children are groups of unending energy, and actual training can be an astounding source for delivering a portion of that.

As we as a whole know, practice is a fantastic method to expand wellness levels and stay sound. For kids with restricted intends to practice outside of school, their actual training class is imperative to their general wellbeing.

2. Lift Self-Esteem

Game is about progress, accomplishment, cooperation and well disposed rivalry. Actual Education (PE) educators are prepared to bridle the fun and characteristic intensity of game to assist understudies with partaking in games together so they get work out, figure out how to play helpfully and create confidence. Everything from little inspirational statements from the mentor to scoring the triumphant objective for their group can help assemble your kid's certainty. Solid confidence is an indispensable character attribute for kids to create. The soul and tirelessness ingrained in them from game can be conveyed into their more extensive scholastic pathway.

3. Decrease Stress

Exercise is a standout amongst other pressure busters around. Examination has shown how staying dynamic can lessen side effects of pressure in kids. In the event that reviews from different subjects are squeezing your youngster, actual training will be probably the most ideal ways for them to diminish this. Exercise discharges endorphins in the cerebrum, which are key feel-acceptable transmitters for the brain and body. It's likewise perhaps the most ideal methods of overlooking any outside inconveniences. Game zeros in our psyche on the job that needs to be done, permitting us to unwind and disregard different concerns.

4. Improve Sleep

In the wake of spending all that energy going around the games field during the day, our bodies and psyches tire at night. Rest is an indispensable piece of keeping up our general wellbeing and prosperity and assumes a significant part in our state of mind and execution during the day.

Rest is known to diminish pressure and tension, improve our mind-set and lift our capacity to focus. The Sleep Foundation found an immediate connection between's better school exhibitions and prior sleep times or longer rest. Probably the most ideal ways your kid can get the rest they need is through a suitable measure of game and exercise in school through their PE class.

5. Create Team and Leadership Skills

Any effective group is comprised of people who can work with others. Collaboration is an essential expertise in the working scene, and actual schooling is regularly the soonest openness kids need to it.

Numerous games groups uphold the significance of the group over the person. Your youngster will actually want to add to a group climate and see direct that it is so critical to succeed. Dynamic is critical to being a decent pioneer. Sports are a great channel for improving this ability, with choices being made and imparted consistently to other colleagues. In the working scene, realizing how to find a way into a group climate is one of the primary things businesses will search for. As they progress, their experience driving groups will likewise be basic to moving gradually up the business stepping stool.

6. Ingrain Patience, Discipline and Perseverance

Disappointment is an underestimated part of game. It takes constancy and difficult work to prevail throughout everyday life, and game is probably the best channel to show these excellencies. The oversimplified idea of game, where there are recognizable champs and washouts, prompts characteristic highs and lows – something that kids should be ready for further down the road.

Game is an extraordinary method to show how difficult work pays. Tirelessness and a never-surrender demeanor will be expected to prevail on the whole different backgrounds. Through sports your youngster will become familiar with the advantages of striving to accomplish their objectives.

Impact of Sports on Learning

The positive effect of game stretches a long ways past the physical. Exercise and donning action can have huge thump on impacts on different zones of a youngster's scholastic presentation. Drawing in a youngster in their work is probably the greatest test a teacher is given. An investigation from VU University in the Netherlands showed how practicing can improve the capacity to focus of school understudies, and a report from the Pediatrics Journal showed how understudies who practice after school can improve their leader control.

The hippocampus is the piece of the cerebrum that is answerable for learning and memory. An investigation distributed in the Brain Research diary found that standard exercise assisted with developing this piece of the mind. Steady cardiovascular-based exercise is thusly connected to more readily cerebrum usefulness and improved memory.

Adding to more keen cerebrums and a superior ability to hold data, contemplates have likewise found how our imagination is supported by straightforward activities like comfortable strolling. In particular, the examination by Stanford University found an improvement in dissimilar reasoning, which is worried about out-of-the-container thought creation as opposed to recognizing a right response to an inquiry.

Set up all the abovementioned, and you have youngsters that are substantially more proficient to accomplish in the study hall – something which is upheld by science. The University of Illinois found a solid connection between the wellness of kids and their presentation scholastically.

Conclusion

Sports assumes a significant part in instructing understudies as it instructs them to get solid from inside and furthermore build up a fit and sound body. Consolidating sports in training can assist understudies with building up a self-rousing soul to get things done all alone and having responsibility for.

References

1. Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and advanced education to see significant changes". Hindustan Times. Recovered 30 July 2020.
2. Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X. Recovered 2 August 2020.
3. Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020). "No switch in guidance medium from English to territorial dialects with NEP '20: HRD". The Economic Times. Recovered 31 July 2020.
4. Gohan, Manash Pratim (31 July 2020). "NEP language strategy wide rule: Government". The Times of India. Recovered 31 July 2020.
5. Chopra, Ritika (2 August 2020). "Clarified: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express. Recovered 2 August 2020.

Significant Role Of Library For Children: Goals And Technology

Prof. Siddharth A. Patil

Librarian

Shri Dhabekar Kala Mahavidyalay, Khadki Akola

Abstract

The library involves a vital spot in school. With its books fit to the interests and inclination of understudies of various age bunch, with its magazines, periodicals, news papers and with its quiet and peaceful air it has an uncommon call to the understudies who go there and extinguish their hunger for perusing the material which can't be given to them in the homeroom. Here they discover a climate which is conducive to the structure up of propensity for self learning. The library is the focal point of the scholarly and social exercises of school. The library has exceptionally healthy impact over crafted by school.

Introduction

The library might be viewed as a fundamental instrument for trying reformist strategies. Yet, it is most sad that in countless schools there are at present no libraries worth the name. The books are typically old, out-dated, inadmissible, generally chose without reference to the understudies' preferences and interests.

They are loaded in a couple of shelves, which are housed in an insufficient and ugly room. The individual responsible for the library is regularly a representative or an unconcerned instructor, who accomplishes the work on low maintenance premise and has neither love for books nor information on library method. What makes the present circumstance especially troublesome is the way that most instructors and directors and surprisingly the instructive executives and specialists don't understand how inadmissible this position is and, subsequently, hello have no sense to make vital strides for improving the condition.

The library should be made the most appealing spot in the school so understudies will be normally attracted to it. It ought to be housed in an open well lit lobby. The shelves, tables, seats, perusing work areas ought to be painstakingly planned with an eye to imaginative impact just as useful effectiveness. Quite far the open rack framework ought to be presented with the goal that understudies may have free admittance to books.

The accomplishment of library relies generally upon the legitimate choice of books, diaries and periodicals. There ought to be a little panel of instructors, for choosing the books for the library. The core values in choice ought to be, not the educator's actually what for own books the understudies should peruse however their regular and mental interests.

Propensity for perusing can be developed, when understudies get practice in perusing and perusing propensity first and foremost are made firm when understudies get that material to peruse which intrigues them and involves their consideration.

Interests contrast, aptitudes fluctuate, singular limits present a wide variety in understudies' understanding limits. In the library each has what he needs, each goes at the speed to which his capacities permit him to go. The library is along these lines, a typical stage whereupon all understudies meet on a typical level with equivalent freedoms. It is the core of the school climate, the focal point of the scholarly exercises of the school.

The Library's role

The Library adds to the accomplishment of the University's yearnings in various manners, including:

- Providing top caliber, inviting exploration and learning conditions that meet gathering and individual necessities.
- Providing a free from any and all harm climate for assortments, staff and understudies, incorporating offices for individuals with uncommon necessities.
- Developing, elevating and giving admittance to academic assortments and assets across various locales, meeting singular grounds and personnel needs.
- Ensuring that assortments are discoverable and available, paying little heed to organize or area.
- Providing data, loaning and web based perusing list administrations for library clients.
- Providing materials from different libraries and providers for qualified understudies and staff.
- Providing Monash University Lectures Online (MULO).
- Providing materials from/to different libraries and providers for qualified understudies and staff.
- Providing copyright instruction and guidance for the improvement of projects and assets.
- Partnering with staff to guarantee unequivocal improvement of data examination, acquiring and employability abilities in the educational plan and to create in-and extra-curricular assets and projects.
- Leading research information the board across the University.
- Providing stewardship for the University's exploration yields through the Monash University Research Repository.
- Managing Monash University Publishing and sustaining a culture of distributing.
- Managing assets in a productive, savvy and naturally feasible route as per the University's strategies and systems.
- Providing a strong, dependable and stable set-up of Library applications and related data innovation foundation as a team with University accomplices.
- Engaging with the University's internationalization procedures.
- Engaging with Monash understudies and staff in partnered clinics, educating and research areas.
- Engaging with and offering types of assistance as proper for Monash accomplice associations, business activities and the local area.
- Promoting and giving data about the Library's projects, assets and exercises.
- Providing a climate that energizes advancement of Library staff abilities and abilities.

Mission and Goals

"The exceptional obligation of the kids' library is to address the issues of kids. In the event that youngsters can be propelled at an early age by the energy of discovering information and by works of the creative mind, they are probably going to profit by these imperative components of self-improvement for the duration of their lives, both advancing themselves and upgrading their commitment to society. Kids can likewise energize guardians and different grown-ups to utilize the library. It is likewise significant that youngsters who experience trouble in figuring out how to peruse ought to approach a library to give them suitable material." (from: The Public Library Service – IFLA/UNESCO Guidelines for advancement, 2001) The kids' library outfits kids with long lasting mastering and proficiency abilities empowering them to partake in the public eye. "By giving a wide scope of materials and exercises, public libraries give a chance to kids to encounter the pleasure in perusing and the fervor of finding information and works of the creative mind.

Youngsters and their folks ought to be instructed how to utilize a library and how to create abilities in the utilization of printed and electronic media. Public libraries have an uncommon obligation to help the way toward figuring out how to peruse, and to advance books and other media for kids. The library should give uncommon occasions to youngsters, for example, narrating and exercises identified with the library's administrations and assets. Kids ought to be urged to utilize the library since the beginning as this will make them bound to remain clients in future years. In multilingual nations books and general media materials for youngsters ought to be accessible in their primary language." ((from: The Public Library Service – IFLA/UNESCO Guidelines for advancement, 2001)

Information and communication technology

Offering admittance to the Internet is presumably just the initial step for libraries into the data age. As innovation creates, what will remain is the need of people in general to discover data and teach itself, to cooperate, to play and to add to self-awareness. The requirement for the major library abilities of finding and referring to and introducing will likewise proceed. Libraries offer a public space, where kids and youthful grown-ups meet one another – in both the internet and in genuine library convenience. They search, they find and they help one another, they cooperate. It is an objective for the libraries of the world that kids can get to the web as openly as could really be expected. It is likewise significant that libraries secure the more youthful and more weak individuals from general society from being gone up against with unseemly data and pictures, this involves ensuring their protection. Data from the web should intend to be practically identical with some other wellspring of data – and in certain societies it very well might be the first and essential source. In any library, the web can be the first and ruling provider of data. It is accessible to allow clients to discover assets straightforwardly and for requesting assets in book-structure and other media. The job of the kids' bookkeeper is to teach and support their young crowd. Custodians should sort out admittance to web assets as per the necessities of their public. Books, magazines, recordings, sound and music, which regularly answer most incessant inquiries, add to the usefulness of the web by their simplicity of transportation and simplicity of taking care of by the library. It will be fundamental for library staff to have the option to illuminate the general population about web assets just as customary assets. Coordinating web stations in the library building will request incredible instinct; shielding general society from interruption by undesirable or unseemly data, while offering an undisturbed space for meeting the world through the web. Simultaneously offering space for conversation between library clients and staff on the tremendous, great and regularly threatening measure of conceivable outcomes. The job of the custodian as a consultant is extremely encouraging!

Administrations and projects and library building

The public library should comprehend the necessities of youngsters and offer types of assistance to meet them. It has an extraordinary duty to arrange, carry out and support library programs and to advance books and other media as suitable. The youngsters' library should include appropriate space inside the public library and the administrations for kids ought to be treated as similarly as those for grown-ups.

Although the youngsters' library administration and the public library administrations have shared objectives, the privileges of the kid and his/her particular necessities require explicit methodologies. The improvement of youngsters' library administrations inside the public library is a general impression of the advancement of the public library itself. No underwriting can be made of a cutting edge refreshed public library on the off chance that it doesn't address the issues of youngsters and their future by offering satisfactory types of assistance, materials and projects. Youngsters' administrations need their own library region which should be effectively conspicuous (exceptional goods, embellishment and colors) and particular from different pieces of the library.

The kids' library is a spot to meet, play and convey. It is here that its objectives are acknowledged, where they wake up. An enticing climate urges kids to utilize all library assets, to peruse and wait in the library. In library structures, where administrations for all age bunches locally are housed, kids ought to get a proper extent of the entire library space. The kids' library should be sufficiently huge to oblige school gatherings. Kids are not a homogenous objective gathering, they have totally different abilities, blessings, gifts and needs (reliant on their age, social foundation and so on) which should be considered in the space arranging cycle and outfitting of the library. As target bunches in the youngsters' library cover a wide scope of ages and capacities (from infants to grown-ups) both the furnishings and configuration space should suit their various requirements. The goods should be adaptable (for example portable retirees) and racking should permit diverse media to be introduced. Racks ought to be low (max. stature 1.5 meters) all through the youngsters' part, open boxes for enormous arrangements like picture books, and extraordinary zones for various age gatherings. Outfitting should uphold correspondence among youngsters/library clients, that kids can meet with their companions, this is known as 'Social Furnishing'. Openness of all offices for impaired kids (and pushchairs) is undeniable. Passage entryways of the library building or potentially the youngsters' specialty should be simple for kids to open. Bike racks ought to be given external the structure. The kids' library should be a protected spot; any danger of mishaps, for example by flights of stairs, sharp edges of racks, should be kept away from. Staff should be aware of those in the youngsters' region to guarantee a protected climate for everybody. OPACs, Multimedia Workstations, Internet workstations, and an assortment of programming (to use in the library and for advance) should be given. The youngsters' specialization ought to be furnished with IT offices with a similar need as the grown-up segment of the library. Libraries should consider lawful viewpoints concerning kids' admittance to the web which are pertinent in their country.

Conclusion

Libraries are significant foundations of a solid local area. Libraries offer individuals the chance to secure positions, investigate clinical examination, experience groundbreaking thoughts, become mixed up in awesome stories, while simultaneously giving a feeling of spot to social event.

References

1. "The historical backdrop of libraries". Britannica. May 2020. Recovered 29 January 2021.
2. Pfeifer, Wolfgang (1989). *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. A-G. Berlin: Akademie-Verlag. p. 166. ISBN 3-05-000641-2.
3. Lalrohlui, R (22 January 2021). In *Special Libraries In Aizawl: A Study*" (2013). Mizoram University – by means of Digital Repository of Mizoram University.
4. "Library and Information Service". Foundation of Chartered Accountants in England and Wales. Recovered 6 March 2021.

Importance of Technology in Education

Sanjay A. Diwekar

Research Scholar Assistant Professor, Department of English
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner,

Abstract:-

In the present time, technology has become an integral part of our lives. From smart TV, clothes washers, workstations to cell phones, we are familiar with a wide range of contraptions fueled by technology. New technologies carry out in the market routinely and improve our lives as time passes. Technology has its application in each field and particularly in the education area. It is being abused in homerooms to make learning fun by making the study halls intuitive. High developed technologies make education simpler, happy and reachable.

Keywords: - Technology, Education, Innovation.

Technology is a crucial segment of our lived reality. Having grown up with technology, youngsters comprehend advanced instruments and draw in with technology in manners that we would never comprehend. Obviously, this accompanies its interests. The Department for Education has distinguished the significance of assisting youngsters with seeing how to securely utilize technology. There are likewise worries among teachers that technologies, like cell phones, are an interruption in the education. Notwithstanding, there are numerous advantages of technology in training that should be thought in mind. Peruse on to study the benefits of executing innovation inside the homeroom. The encouraging systems dependent on educational technology can be depicted as moral practices that encourage the understudies' learning and lift their ability, profitability, and execution. Technology mix in schooling motivates positive changes in showing strategies on a worldwide level.

This is conceivably the clearest advantage of technology. At the point when outdated instructors were understudies, they needed to go through hours in the library searching for the data they required. Today, technology reconciliation makes everything extraordinary and more straightforward. Students can without much of a stretch access papers, logical articles, contemplates, and some other sort of substance on the web. They can compose better, further scholastic papers since they can uphold their contentions with more proof. At the point when you give a talk the understudies don't comprehend, they can discover less difficult guidelines and data with a solitary Google search. Most students don't care to go to class in the event that they have a feeling that they are burning through their time. When there is technology permitted in the study hall, at that point educators have a chance to allow children to work at a speed which suits them the best without upsetting others. They can look into extra data about a subject they are finding out about that day, play instructive games that build up the exercise, or work on cutting edge material utilizing a program. Since a significant number of the present technology alternatives permit understudies to perceive how well they are getting along contrasted with the normal, all things considered, it allows them to push more diligently for themselves and their schooling. A significant number of the projects that energize adapting likewise issue rewards or grant endorsements, which assist with making the exercises fun also. When there is technology in the study hall, at that point there are more freedoms for educators to interface with one another. Utilizing a blog for the homeroom can assist educators with getting see what their students are realizing every day. Applications and programming alternatives permit instructors to quickly give an account of a students' conduct to tell guardians progressively what's going on for the duration of the day. There are possibilities for talk boxes, texting, and different types of correspondence also. Technology permits students to accept their interest multiple. They can attempt new things without

humiliation on the grounds that their tech access gives them a degree of namelessness. This cycle permits students to work, through experimentation on the off chance that they wish, to check whether an alternate procedure assists them with learning all the more successfully.

It is important to acknowledge that students are already interested and engaged in using technology, this creates many amazing opportunities for schools, colleges and teachers to benefit from integrating some forms of technology in the classroom and to make teaching and learning more effective. At the point when technology is incorporated into exercises, understudies are required to be more intrigued by the subjects they are contemplating. Technology gives various freedoms to make learning more fun and charming as far as showing same things recently. For example, conveying educating through gamification, going on understudies on virtual field outings and utilizing other internet learning assets. Additionally, technology can energize a more dynamic interest in the learning cycle which can be difficult to accomplish through a customary talk climate. Understudies who are locked in and intrigued by the things they are contemplating are relied upon to have better information maintenance. As referenced previously, innovation can assist with empowering dynamic interest in the study hall which additionally is a vital factor for expanded information maintenance. Various types of innovation can be utilized to explore different avenues regarding and choose what turns out best for understudies as far as holding their insight. Understudies can rehearse joint effort abilities by engaging in various online exercises. For example, working on various ventures by teaming up with others on discussions or by sharing reports on their virtual learning conditions. Innovation can empower coordinated effort with understudies in a similar study hall; same school and even with different homerooms all throughout the planet.

By utilizing technology in the homeroom, the two educators and understudies can create abilities fundamental for the 21st century. Understudies can acquire the abilities they should be effective later on. Present day learning is tied in with working together with others, tackling complex issues, basic reasoning, creating various types of correspondence and administration abilities, and improving inspiration and profitability. Also, technology can help create numerous viable abilities, including making introductions, figuring out how to separate solid from untrustworthy sources on the Internet, keeping up legitimate online manners, and composing messages. These are vital abilities that can be created in the homeroom.

With endless online assets, technology can help improve educating. Educators can utilize diverse applications or confided in online assets to upgrade the conventional methods of instructing and to keep understudies more locked in. Virtual exercise plans, reviewing programming and online evaluations can help educators save a great deal time. This important time can be utilized for working with understudies who are battling. In addition, having virtual learning conditions in schools upgrades coordinated effort and information dividing among instructors. Technology can be utilized in classrooms. It is the most ideal approach to comprehend the variety in learning styles. It supports joint effort and empowers schoolmates to collaborate more with one another. Technologies assist instructors with setting up their understudies to confront this present reality. It empowers understudies to access state-of-the-art data in a faster and simpler manner. Classroom innovation has changed educators into encouragers, counselors and mentors. Students can get advantages of computerized course readings that are constantly refreshed, accommodating, imaginative and less expensive.

Advantages of technology in the education process can be summarized, Easy admittance to learning material: Students can undoubtedly discover digital books, amendment material, example papers and earlier year question papers on the web that can be utilized to improve their insight base. Leaning without deterrent: Now, understudies can adapt anyplace and whenever through computerized learning modes. They can learn at home or at any spot they wish to. They don't need uncommon study halls or study room. The examination material is only a tick away. Distance is not any more a boundary now. Because of front line innovations, understudies from everywhere the world

can meet up at one stage and offer their experience just as information. The utilization of sound and visual materials make it simple for the understudy to get hypothetical ideas alongside understanding the commonsense perspectives. Aside from this, new innovation has made it simpler for debilitated understudies to acquire information. They can utilize PCs, visual material and numerous mechanical instruments to learn notwithstanding their inability. Today, there are no troubles in an understudy's life that can relinquish them learning. Presently, it is feasible to get instruction according to one's timetable and accommodation.

Conclusion:-

The time of 21st century is regularly viewed as a time of technology. Technology, today, assumes a vital part in our life. With the approach of technology, there has been a change in perspective in the education area. The customary writing board has been replaced by an interactive whiteboard. In this technological world learning has turned out to be workable with technology.

References:

1. Amelink, C., Scales, G., & Tront, J. (2012). Student use of the Tablet PC: Impact on student learning behaviors. *Advances in Engineering Education*, 3(1), 1-17.
2. Barrios, T. (2004). Laptops for learning: final report and recommendations of the laptops for learning task force. Retrieved on 18 October 2007 from <http://etc.usf.edu/L4L/>
3. Craig, S. D., & Schroeder, N. L. (2018). Design principles for virtual humans in educational technology environments. In K. Millis, D. Long, J. Magliano, & K. Wiemer (Eds.), *Deep learning: Multi-disciplinary approaches* (pp. 128–139). Routledge/Taylor Francis. [Google Scholar]
4. Shah (2011, July 16) Why does writing make us smart ? huffingpost.com. Retrieved February 25th 2013 from http://www.huffingtonpost.com/2011/07/16/why-does-writing-make-us-_n_900638.html
5. Rosenberg, M.J. (2007). *Trends and Issues in Instructional Design and Technology* Reiser, R.A. & Dempsey, J.V. (Eds.). Upper Saddle River, NJ: Pearson.
6. Narciss, S. (2013). Designing and evaluating tutoring feedback strategies for digital learning. *Digital Education Review*, 23, 7–26. [Google Scholar]

Importance Of Sports In School Curriculum: Sports Enhancing Development In Children

Dr. Vijay N. Wankhede

Assistant Professor

Janata Mahavidyalay, Chandrapur ,vijaywankhede318@gmail.com

Abstract

Sports relates to any type of serious active work or game that means to utilize, keep up or improve actual capacity and abilities while giving pleasure to members and, at times, amusement to onlookers. Sports can, through easygoing or coordinated investment, improve one's actual wellbeing.

Introduction

Game is for the most part perceived as arrangement of exercises situated in actual physicality or actual adroitness, with significant rivalries, for example, the Olympic Games conceding just games meeting this definition. Different associations, like the Council of Europe, block exercises without an actual component from arrangement as sports. Be that as it may, various serious, however non-physical, exercises guarantee acknowledgment as psyche sports. The International Olympic Committee (through ARISF) perceives both chess and scaffold as true blue games, and SportAccord, the global games alliance affiliation, perceives five non-actual games: connect, chess, drafts (checkers), Go and xiangqi, and limits the quantity of psyche games which can be conceded as sports.

Game is typically represented by a bunch of rules or customs, which serve to guarantee reasonable rivalry, and permit predictable settling of the victor. Winning can be dictated by actual occasions like scoring objectives or intersection a line first. It can likewise be controlled by judges who are scoring components of the donning execution, including level headed or abstract estimates like specialized execution or imaginative impression.

While numerous subjects at school are shown fundamentally in the homeroom, sports and actual training give an extraordinary chance to youngsters to head outside, get dynamic, and spotlight on creating various abilities.

The advantages of sports in training are huge, and they aren't simply actual advantages.

Sports assumes a significant part in instructing understudies as it instructs them to get solid from inside and furthermore build up a fit and sound body. Consolidating sports in schooling can assist understudies with building up a self-inspiring soul to get things done all alone and having responsibility for. Being effectively associated with sports can assist understudies with loosening up their day by day schedule of adapting course prospectus and reduce the test pressure also. It is an incredible medium to keep the whole self in a state of harmony and keep a harmony among work and play. Everyday practice in sports can assist understudies with guzzling authority abilities. Characteristics like resilience, tolerance and tips to deal with pressure is very much instructed by sports. It additionally shows the estimation of solidarity and capability to share triumph and rout.

Sports training straightforwardly affects keeping up the kid's wellbeing and expanding their actual endurance. Perhaps the main thing that is needed in sports is the control, which has been gotten from the word devotee – adherent of a learned educator. Having training in sports creates

dutifulness, self-assurance and the capacity to decide winning or losing with outrageous determination.

Instructing understudies in sports builds the force of thinking and creates mental development through consistent spotlight on the current arrangement of exercises. Educators ought to continually inspire and like understudies for their endeavors.

Note that a decent scholarly foundation is a significant viewpoint towards seeking after a profession in sports as the training capability will fill in as a supporting column over the long haul. In sports there can be hits and misses yet a decent instructive reinforcement will help keep a decent way of life next to proceeding with sports. Understudies should give equivalent significance to both instruction and sports and keep an appropriate equilibrium to dominate in both the regions.

Role of sports in school

Sports have been seen as an approach to remain solid and fit. However, sports' significance goes a lot further. Sports help in the general advancement of understudies. Playing sports shows exercises of life, like collaboration, responsibility, fearlessness, duty, and self-restraint.

Sports in school help get ready understudies to confront the difficulties of life. They improve physical and mental capacities of understudies and assist them with accomplishing the objectives of their life. One can understand the significance of sports by the different public and global games coordinated everywhere on the world, where sportspersons address their own nations.

The preparation of the understudies begins directly from the school level. Sports help create estimations of common trust and participation. They help build up understudies' capacities in taking immediate arrangements, and they improve perspectives. The sensation of sportsmanship or brandishing soul, which creates in the wearing field, instructs understudies to acknowledge disappointment and to regard others. The inclination likewise helps in developing a quiet and uplifting viewpoint, and it increases stamina by reinforcing bones and muscles.

Significance for Health

By enjoying sports, you can get the best activities, which help keep up your overall wellness. Customary donning exercises can forestall persistent sicknesses and help create sound heart, solid bones, and upgraded lung work. Sports help control diabetes, oversee weight, upgrade blood course, and oversee levels of pressure. Through sports, there is a decent equilibrium of physical and mental development, which helps tone muscles and makes bones solid.

Sports teaches in understudies the significance of a sound way of life. Sports help in forestalling heftiness and in empowering good dieting propensities. Youngsters associated with sports regularly burn-through more products of the soil, have less opportunity to be fat, and are bound to turn out to be genuinely dynamic grown-ups.

Ordinary games and active work help forestall transmittable and non-transferable infections. Henceforth, sports are practical strategies to help improve the soundness of the overall population in created and non-industrial nations.

Social and Personality Development

Sports add to actual wellbeing as well as upgrade social and character advancement. They help in upgrading administration abilities and in improving limit with regards to objective setting and character building. An understudy, who is dynamic in sports, will normally have more noteworthy confidence, improved social collaboration, and a more inspirational point of view.

Sports exercises cause youngsters to procure morals, values, duty, discipline, and a feeling of certainty and shared trust. The sportsmanship soul helps an individual arrangement all the more effortlessly with the good and bad times of life. He/she will lead his/her existence with great ethics and an uplifting mentality and is subsequently more averse to be a survivor of social shades of malice. According to certain investigations, understudies, who contend in sports improve grades,

have more certainty and graduate at higher rates. Most of them keep away from evils, such as medications, spontaneous pregnancies, heftiness, self destruction, and discouragement.

Public Development

The fundamental commitment of sports to country building is by encouraging sensations of solidarity and public pride. Understudies figure out how to be commonly cherishing and quiet residents. Group building and collaboration are values developed by donning exercises in school. Sports help create character and increment certainty levels in youth.

Sports likewise help fabricate a decent wellbeing status of the residents of a country. Great wellbeing adds to the elevated expectations of living. Sports encourage the development of sports-related ventures, which brings business openings and boosts the economy.

These are on the whole some top realities about the utility of sports in the school curriculum, which even the best schools in Lebanon depend on. In the period of spending cuts in schools, chiefs should understand the significance of sports for a wide range of advantages.

Here we are examining a few advantages of the significance of sports in Schools.

1. Stay Healthy

Sports assist understudies with remaining sound. In the event that understudies do every day proactive tasks, it assists them with staying away from undesirable ailment. These days understudies eat a ton of lousy nourishment which isn't reasonable for their wellbeing. So to remain solid games is fundamental for understudies. Sports assist understudies with expanding cardiovascular wellness and furthermore increment bone thickness. It likewise assists with lessening the glucose levels, ongoing strong strain, and reinforce the lungs. Understudies become more vigorous in view of sports.

2. Great Fitness Level

These days, understudies eat a great deal of shoddy nourishment, and they acquire fat at an exceptionally youthful age. So to diminish the heftiness sports exercises are vital for understudies. Sports exercises keep away from the development of overabundance fat, and understudies stay fit and thin. Every day sports exercises assist understudies with keeping a decent wellness level. The interest in outside games additionally diminishes indoor exercises like sitting in front of the TV and computer games.

3. Create Leadership abilities

In sports exercises, understudies assume the part of cooperative individuals as well as need to assume the part of pioneer. Realizing that they need to lead the group will support their authority characteristics, and this assists them with turning out to be acceptable chiefs. Being a pioneer, their obligation isn't simply to lead the group yet additionally need to help and like the group.

4. Positive Mentoring

During sports exercises, each sportsperson is energized by their folks, mentors, and the care staff for making progress. This positive tutoring will likewise help understudies in different periods of their life. Understudies will figure out how to perform better and make progress in their life. Positive coaching likewise permits understudies to build up an uplifting attitude. However, don't feel upset when you lose any game regard the Authorities' choice and acknowledge your disappointment.

5. Lift Emotional Fitness

The proactive tasks assist understudies with reviving their psyches and make bliss in them. Sports additionally assist understudies with remaining lively and sincerely fit by lessening pressure and mental gloom. Assuming understudies are genuinely and intellectually sound, it can likewise help in their investigations and assist them with accomplishing their objectives. On the off chance

that understudies increment their advantage in sports exercises, they can likewise make it an enthusiasm and furthermore make a profession from it.

6. Create Social Life

Sports likewise build up the public activity of understudies. At the point when understudies are essential for any games group, so it assists them with cooperating with numerous individuals of various ages. It's simpler for understudies to make new companions and regard the distinction with an open outlook. Association with senior understudies and mentors urges them and assists with confronting everything with an upbeat face. It additionally assists with creating trust in understudies to approach to deal with the issues and never stay back.

7. Create Discipline

Sports exercises set up the characteristics of order which help in each field of life. The games exercises show the actual mental and strategic preparing to understudies. Understudies ought to need to adhere to the standards and guidelines of the game, comply and regard the choice of the mentor. By doing this, understudies can understand their objectives and assist them with acquiring achievement.

Significance of sports in training

Sports ought to be given significance at school level since it gives the base of in developing games exercises at school level. Sports exercises at school level pursues the youngster's general advantage. Assuming there is a few games action in understudies every day exercises, it would contribute toward his general mental health and actual turn of events. Prior more significance was given to grades as opposed to any extra curricular exercises. However, from that point forward instruction framework has been changed and no more spotlight is given on comprehensive advancement of understudies. To make understudies all rounders, schools are giving equivalent significance on sports and scholastics. Understudies need to keep a harmony among sports and training to dominate in both the fields.

Conclusion

Sports ought to be a significant piece of the school educational program since, in such a case that understudies stay sincerely and genuinely solid, they can without much of a stretch spotlight on their examinations. Understudies need to take part in school sports to expand certainty, mental sharpness, and confidence. Sports are significant in schools since it assists with training different abilities to understudies like authority, persistence, tolerance, collaborations, and social abilities. Participating in sports is significant for kids as it lessens pressure and upgrades their state of mind. Sports assembles solid bones and muscles, expands wellness, improves rest, helps them mingle, improves their participation abilities, supports fearlessness and brings down the danger of getting fat.

References

1. "Meaning of game". SportAccord. Chronicled from the first on 28 October 2011.
2. Council of Europe. "The European game contract". Recovered 5 March 2012.
3. "Rundown of Summer and Winter Olympic Sports and Events". The Olympic Movement. 14 November 2018.
4. "World Mind Games". SportAccord. Documented from the first on 8 May 2012.
5. "Individuals". SportAccord. Chronicled from the first on 7 May 2012.
6. "Ladies in sport: Game, sex and match". The Economist. 7 September 2013.
7. "The Most Popular Sports in the World". World Atlas. 2018. Recovered 17 August 2018.

Impact of Covid-19 Pandemic on Educational System

Nitesh Nilkanthrao Telhande

Assistant Professor, Head, Department of English,
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Ta:-Hinganghat,
Distt: -Wardha (M.S.) ,
Email Id: - niteshtelhande@gmail.com Mobile No: - 7798075486

Abstract:

The Present Research Paper is selected to study impact of Covid-19 pandemic on educational system. It focuses what are the impacts of Covid-19 pandemic on educational system. Also, it brings out, how education system is changed by Covid-19. The impact of pandemic COVID-19 is happened in every field in the world. The education field of India as well as world is badly affected by Covid-19. It has enforced the world wide lock down creating worse effect on the students' career. Maximum students in the world stopped to move schools/colleges, all educational activities halted in India. The outbreak of COVID-19 has advised us that change is inevitable. It has worked as a catalyst for the educational institutions to grow and opt for platforms and techniques, which have not been used before. The education sector has been fighting to survive the crises with a different approach and digitizing the challenges to wash away the threat of the pandemic. This paper highlights some measures taken by Government of India to provide seamless education in the country. Both the positive and negative impacts of COVID-19 are discussed and some fruitful suggestions are pointed to carry out educational activities during the pandemic situation.

The purpose of this Research Paper is to show Covid's impact on educational sector. Need of research paper, readers should understand what is covid and it is dangerous for developing education field. In fact, this is a resume of the research and contribution in the field of research studies.

Keywords:

Covid-19, Pandemic, Coronavirus, Education, Impact etc.

Introduction:

COVID-19 was first identified in Wuhan, China in December 2019. Coronavirus disease is an infectious disease caused by a newly discovered coronavirus. Most people infected with the COVID-19 virus and it impacts on many fields just like economic, political, religion, cultural, business, transport, automobile, companies, farm, various shops, mollsetc. Education is one of these fields. The COVID-19 pandemic has affected educational systems worldwide, leading to the near-total closures of colleges, universities and schools. Most governments decided to temporarily close educational institutions in an attempt to reduce the spread of COVID-19. On 12 January 2021, approximately 825 million students are currently affected due to school closures in response to the pandemic. According to UNICEF monitoring, 23 countries are currently implementing nationwide closures and 40 are implementing local closures, impacting about 47 percent of the world's student population. 112 countries' schools are currently open.

School closures impact not only students, teachers, and families. But they have far-reaching economic and societal consequences. School closures in response to the pandemic have shed light on various social and economic issues, including student debt, digital learning, food insecurity and homelessness as well as access to childcare, health care, housing, internet and disability services. The impact was more severe for disadvantaged children and their families, causing interrupted learning, compromised nutrition, childcare problems, and consequent economic cost to families who could not work. In response to school closures, UNESCO recommended the use

of distance learning programmes and open educational applications and platforms that schools and teachers can use to reach learners remotely and limit the disruption of education.

Definition of Covid;

“A mild to severe respiratory illness that is caused by a coronavirus, it is transmitted chiefly by contact with infectious material (such as respiratory droplets) or with objects or surfaces contaminated by the causative virus, and is characterized especially by fever, cough, and shortness of breath and may progress to pneumonia and respiratory failure.”

Working parents are more likely to miss work when schools close in order to take care of their children, incurring wage loss in many instances and negatively impacting productivity. Localized school closures place burdens on schools as parents and officials redirect children to schools that are open.

Online learning has become a critical lifeline for education, as institutions seek to minimize the potential for community transmission. Technology can enable teachers and students to access specialized materials well beyond textbooks, in multiple formats and in ways that can bridge time and space. Many families with low income qualify for school lunch programs funded by the federal government and subsidized at the state level. Due to this need in our society, schools are required to stay open amid the COVID-19 crisis to provide meals to children who qualify for free or reduced rate meals. School has become creative and they send out a weekly survey to reach every student who will need a free or reduced lunch. School closures negatively impact student learning outcomes. Schooling provides essential learning and when schools close, children and youth are deprived opportunities for growth and development. The disadvantages are disproportionate for under-privileged learners who tend to have fewer educational opportunities beyond school. When schools close, parents are often asked to facilitate the learning of children at home and can struggle to perform this task. This is especially true for parents with limited education and resources.

Formal education is the hierarchically structured, chronologically graded education system, running from primary school through the university and including, in addition to general academic studies, a variety of specialized programmes and institutions for full-time technical and professional training. The majority of data collected on the number of students and learners impacted by COVID-19 has been calculated based on the closure of formal education systems. The UNESCO Institute for Statistics provides figures on students impacted by COVID-19 corresponding to the number of learners enrolled at pre-primary, primary, lower-secondary, and upper-secondary levels of education as well as at tertiary education levels on average, teachers in K-primary schools were coping worse with the transition than high school educators and university instructors.

Primary or elementary education typically consists of the first four to seven years of formal education. Kindergarten is the first time children participate in formal education. Based on a comparison of longitudinal literacy data in kindergarten-aged students during a spring semester of schooling versus during summer vacation, one study predicted that Covid-19 school closures would slow the rate of literacy ability gain by 66% in kindergarten children in the absence of mitigating alternative educational strategies. An empty classroom is closed elementary school due to Covid-19 in India. Covid-19 pandemic impacts on nursery, Kinder Garden, primary school, here education is given by Zoom app, whatsapp group video clips etc.

Secondary education is the most countries the phase in the education continuum responsible for the development of the young during their adolescence, the most rapid phase of their physical, mental and emotional growth. However, according to many researchers, secondary education students have lost the structure they need in order to thrive in the secondary environment. Instead, students struggle with self-sufficiency and are at risk of falling behind due to distractors in their home and online. Now students are learning online education mode, for e.g. by Internet, YouTube, various apps

in mobile, Google classroom, online videos etc. Teacher teaches to students in online mode by Zoom app, Google meet, Google classroom, online videos recording, create group through what Sapp etc. Additionally, many colleges and universities have moved away from requiring standardized tests for admissions, or making the requirement optional.

One effect of the COVID-19 outbreak in the United States has come in the form of increases in private school enrollment. Many parents seeking out private school instruction need a place to send their child due to the parents need to work outside the home. Despite the high cost of private schools, parents find that the tuition cost to be worth it. An unintended consequence of this migration to private schooling is the widening inequality gap between families that can afford private school tuition and those who cannot. These families often have their children at home in virtual learning environments. Issues like poor broadband connection and the inability for parents to properly support their children's learning due to lack of English language skills or work conflicts will see certain students fall behind academically.

The closure of colleges and universities has widespread individual, organizational, and learning and teaching implications for students, faculty, administrators, and the institutions themselves. The initial period of rapid adaption during 2020 contained three primary responses to COVID-19 minimal legal response, delayed commencement of study periods, and rapid digitalization of curriculum. Thoughts about what to make of this situation resulted in optional learning online or in person depending on what the university declared as being mandatory. Millions of students are expected to defer the start of their studies for their undergraduate degree to a later year due to the pandemic. This not only will negatively affect the future university intake process due to shortages in places available but universities worldwide are expected to lose billions due to the number of students expected to study at university in 2020 academic year. Colleges and universities across the United States have been called upon to issue refunds to students for the cost of tuition and room and board. Apart from colleges losing vast amounts of income undergraduate students themselves have lost vast amounts of imperative education due to COVID-19. With the lack of regular education amongst all students, learning seems harder to manage. Before the COVID-19 pandemic, college students would have in-person classes, in-person office hours, and in-person extracurricular activities. However, the pandemic has created an atmosphere where students who have an idea about their future occupation, are learning essential information behind a screen. These changes have made focusing on classes built around a students selected major very difficult, as they are not experiencing what they are passionate about to the fullest extent. The result of this is lost passion for specific subjects, the inability to focus on crucial information, and tainted academic integrity all over. Organizing of Conference, Seminar and Symposia have been changed due to Covid-19, now there is online mode. Its are conducted by online through Zoom app or Google meet app etc. This is impact of Covid-19 pandemic on Education system. Also College meeting has been changed due to Covid-19, there is online mode.

In Covid-19 situation, education is given through e-Pathshala, Swayam, SwayamPrabha and e-PG Pathshala, this is impact on education system and offline education system is changed into online education system in this way. Orientation and Refresher courses are conducted through online; there is Moocs, Faculty Development Programme, other online courses etc. Also, exam mode is changed offline into online. The lockdown has compelled many educational colleges to cancel their classes, examinations, internships etc. and to choose the online modes. Initially, the educators and the students were quite confused and didn't understand how to cope up with the situation of this sudden crisis that compelled closure of the educational activities. But latter on all realized that the lockdown has taught so many lessons to manage with the emergence of such pandemics. Thus, COVID created many challenges and opportunities for the educational institutes to strengthen their infrastructure. Now, we have to keep distance and used the mask for learning education. Thus many changes have

been seen in this Covid period like social distance, using mask, covid test (Antijen or ArtiPCR), clean hands after half an hour continually, take the advice of doctor, also these changes have been observed in the education system.

Conclusion:

The Present Research Paper focuses that Covid-19 pandemic is really responsible for decrease educational system. In Covid-19, people face many problems like health, education, economic etc. Here education sector impacts are depicted many changes are happened in this field. The painful and offensive reality of Covid-19 is appeared in this research paper. I sketched this painful situation properly there is very poor condition in the education field. Covid keeps away people, relatives, man-woman, genders and human being from the opportunity of education.

The aim of this research paper, education should be got everyone this is our fundamental right. If there is created any dangerous situation either Covid-19 pandemic or other pandemics, we should learn appropriately either online or other option which is open for learning education. As the Covid-19 pandemic progresses, schools may continue with remote learning or decide to reopen. Strategies such as cohorting, rotating schedules, eating lunch in the classroom and utilizing outdoor spaces are some ways to minimize close contact. Additional precautions include face masks, hand sanitizer stations, rearranging classrooms to enable physical distancing and frequent cleaning. This research paper suggests taking care properly and staying home and learning education through online system and to follow the instruction of teacher. It is trying to portrait online education is necessary in this Covid-19 pandemic situation. Lastly, education is important for literacy and developing, but Health is more important hence keep safe, stay home.

Works Cited:

- Abrams, M. H. & Harpham, G. G. *A Handbook of Literary Terms*. New Delhi: Cengage Learning India Private Limited, 2009.
- <https://educationasia.in/article/the-impact-of-covid-19-on-education-and-education-sectors-know-here>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_education.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/COVID-19>.
- https://www.researchgate.net/publication/342123463_Impact_of_Pandemic_COVID-19_on_Education_in_India.
- https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1.
- Misra Kamlesh. *Covid-19: 4 negative impacts and 4 opportunities created for education*. Retrieved on May 25, 2020 from <https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/covid-19-4-negative-impacts-and-4-opportunities-created-for-education-1677206-2020-05-12>.
- Pravat Ku. Jena. *Online learning during lockdown period for covid-19 in India*. International Journal of Educational Research, Volume-9, Issue- 5(8), 2020.

A brief review of Education of masses in India

Mr.Pradip Gunderao Kolhe

Dept. of English ,Vasundhara Kala Mahavidyalaya,Julesolapur

E-mail: pradipk60@gmail.com Mob:8600015601

Introduction:

Online Education is one of the many transformations and innovations took place in the course of time particularly in the Indian Education system and generally in the world education .India had developed a quite rich education system right from the ancient India ,in the beginning there was gurukul education system which mainly focused on the rich and elite classes the common masses were far away from the formal education as a result of strict and rigid social system which one hand gave them the right to live but did not allow them the right of education ,as per the varna system the masses were divided into four varnas Brahman Kshatriya, Vaisya and Shudra later it extended to atishudra and untouchables and it became worst when the caste system and graded hierarchy made it complex . The denial of right to education paralysed the deprived masses and they consequently were made slaves .at the same time half of the women population also was kept away from right to education ,though some reference are found of women education in Vedic period but later they were deprived of education . The most shocking fact of all was that if any denied person tried to educate himself and if found to the teachers ,they were sure to go through the strict punishments such examples are ample through the pages of history but a few major to mention are like Eklavya who excelled in archery but being from tribal community he was punished, another famous example is of Shambhuk who was killed for educating himself . Apart from this very strict punishments were introduced for getting educated or just listening the lesson by Shudras or uttering the lines in scriptures ,the provision of severe punishments like putting the melting metals in ears on hearing the lines in scriptures or cutting the tongue on uttering the lines from scriptures. First time Buddha challenged the rigid Indian society and paved the way of freedom to the common masses i.eShudra and atishudra from the shackles of orthox system he asked for the equality and advocated humanity and brotherhood .He opposed slavery and inequality in the society .

This situation of Indian Education is at one side but on the other side India was a big educational hub in ancient time there were famous universities in ancient India in which the students from entire world were taking education but foreign invasions destroyed the universities and burned the libraries and entire education system was decayed under the foreign rules.

India is carrying throughout the ages the inheritance of loss ,the muslimdutch , portugueseMangolian , Iranian , Afghan Turk and other countries from middle east and Europe invaded India many times during three thousand years and left it broken , but the rigid Indian social system and culture was also slowly going through the changes due to the amalgamation of various cultures,particularly in ancient India the Varna System was dominating the Social rules very strictly like water tight compartments not allowing particular varna to cross its boundary the first two varna were privileged and enjoying all the pleasures of life but with the advent of foreign invasions the system started cracking the ultimate control from the hands of Brahman started escaping and the artificial barriers coming in the way of right to education of the common masses were destroyed and the orthodox mindset in the company of the foreign ideology started melting and loosened the noose from the neck of the deprived classes .The foreigners gave importance to quality not to caste so any person with the qualities got opportunity irrespective of caste .

The drastic change came in with the invasion of western countries, the renaissance period, the French revolution and other freedom movements in America and other countries ignited the minds of progressive thinkers in India and they started movements against slavery and inequality in the society, basically women, untouchables, and tribes were victimized under the sharp claws of the system.

In nineteenth century the scene was changing and the changes were noticeable. Mahatma Phule the great social reformer advocated for the right of education of the women and untouchables, he educated his wife Savitribai Phule, he ignited torch of women education from his own house and with that thousand and more torches of women education were ignited, women could breathe the fresh air of freedom and education due to the efforts taken by Mahatma Phule and Savitribai Phule, Mahatma Phule became savior of women and dalits due to his progressive thinking and acting he found the roots of slavery of Shudras in illiteracy or not having access to Education and further decades could see the results of his efforts, he not only advocated the education for women and dalits but also he opened the schools for women and dalits and other deprived masses for ages. Only opening school was not enough but it was very necessary to create awareness among the masses to turn towards the school and get their kids enrolled in the schools, by neglecting the negative forces active in the society, many of the poor people were falling prey to the rumours of such negative forces, making aware to such masses ignorant about education for generation to generation was a herculean task and it was very ably shouldered by Mahatma Jyotiba Phule and Savitribai Phule. The orthodox people insulted them quite often and tried to bring their morale down and even they tried to murder Phule but Mahatma Phule never gave up, later Lahuji Salve gave protection to Mahatma Phule to continue his work of educating masses and spreading awareness about education and other human rights.

After Mahatma Phule this movement of education for masses was accelerated by various social reformers and progressive thinkers like the king of Baroda Sayajirao Gaikwad, Shahu Maharaj and Dr. Babasaheb Ambedkar. Sayajirao Gaikwad helped and supported Dr. Babasaheb Ambedkar to complete his education by providing scholarship as a result Dr. Ambedkar could complete the education and later became a staunch supporter of this movement. Sayajirao Gaikwad experimented on his level to spread education in his sansthan. He introduced mobile library and primary education was made compulsory. He mostly borrowed new ideas and modern ideology from western countries and implemented the new technology and policies successfully.

Rajarshi Shahu Maharaj of Kolhapur is another progressive thinker social reformer and motivator of mass education in India. Shahu Maharaj experienced himself atrocities and inferior treatment from the orthodox people exploiting insulting and enslaving common masses throughout the ages, on the basis of false and malicious religious scriptures mischievously weaved the web of exploitation of common masses, Shahu Maharaj felt urgent need of braking this chain and vicious circle of slavery and exploitation. He initiated progressive reforms to change the system based on inequality and inhumanity. Shahu Maharaj firstly introduced the reservation policy in his sansthan provision of 50 percent reservation was made for the deprived classes as a result he had to face the opposition from the orthodox classes from the society, but he stayed firm on his decision, after that he started hostels for the students for each caste to give them liberty and peace of mind to continue their education effectively such a magnanimity and providence of this sensitive social reformer paved the way of progress and self-reliance to the downtrodden classes and deprived classes from the society. Dr. Babasaheb Ambedkar continued this chain of emancipation of masses Dr. Ambedkar continued the work of Lord Buddha, Saint Kabir, Saint Tukaram Chh. Shivaji Maharaj, Mahatma Phule, Savitribai Phule, Sayajirao Gaikwad and Shahu Maharaj which include liberty equality and fraternity and most importantly the right to Education which was root of slavery and savagery and poverty of common masses according to Mahatma Phule. Dr. Ambedkar while talking about the importance of education has rightly said that **“It is the education which is the right weapon to cut the social slavery and it is the education which will enlighten the downtrodden masses to come**

up and to gain social status economic betterment and political freedom.”Mass education got a boost in the twentieth century under the leadership of BabasahebAmbedkar. Attempts were made to make education truly popular. The monopoly of education was in the hands of the so-called upper castes. BabasahebAmbedkar took up the task of snatching the nectar in the form of education and handing it over to the deprived classes. He called upon them to learn, unite and struggle. He appealed to the Constitutional Commission of India regarding the educational status of the Dalit class On behalf of the BahiskritHitkariniSabha, on May 29, 1928, in which he considered the words 'Backward Classes and Dalit 'as synonymous. In 1815, the Bombay Education Society was established in Mumbai. The committee set up in 1822 to write textbooks in the local language for the local people was transformed into the Bombay Native Schoolbook and School Society and renamed in 1827. And it came to be known as the Bombay Native Education Society. Mount Stuart Elphinstone was the first president of this society. The Board of Education was established in 1840 to coordinate between the Bombay Education Society and the Bombay Native Education Society. Later, on 24th August, 1855, at the request of some residents of Ahmednagar, Board accepted the application as they were ready to pay half the salary of the teachers and opened a school there in November. The most remarkable thing in it was it was the first school opened for dalits and it was even the first incident of opening the school for dalits , If the first school for Dalits was established in 1855 as per the order of the government, what was its status before that? To understand this, if we follow the policy of the British government regarding education from 1813-1854, it is seen that education was completely denied for the Dalits during the Peshwa rule. Because the entire Peshwa system of government was based on Manusmriti. According to Manusmriti, Shudras and Atishudras may have the right to life and property, but they have no right to education at all. After the fall of power in such a state, the Dalits, who were living a helpless life, finally left their homes. Unfortunately, in later times, the British remained silent about the spread of education among the local dalitpopulation. When the basic education of the local people was announced, however, the Dalit people were disappointed because the British had first adopted the policy that education should be a monopoly of the upper class. This is confirmed by the fact that in paragraph 8 of the report of the Court of Directors, court wrote to the Madras Government in 1830 that education could make a significant contribution to the moral and intellectual upliftment of the common people. But for this contribution of education, education must be used for the educational advancement of the upper class. Raising the standard of education of those who have free time for education and who have an impact on the society can bring about a comprehensive and beneficial change in the thinking and mentality of the society. These results will never be achieved by making a real effort for the education of the masses. Due to this, the government has completely ignored the education of Dalits and plunged them into the abyss of darkness. but court also tried to inculcate a nurturing instinct in the upper castes by showing faith in them. Nothing will work and there will be no use of giving education of arts and science to dalitsand vice versa. - False Perceptions will be formed in the minds of dalitsand the valuable resources of the British government will be wasted on the education of the general public. It is alleged that the British government was misled. In paragraph 14, the education of 14 crore people and children is described as unrealistic by showing apathy towards general education. Dalit education efforts have been proved in vain. And the mindset of the board / government to make very little effort for the education of the people and paragraphs 20 and 21 have shed light on the question of lower caste education. In paragraph 23, Mount Stuart Elphinstone, a liberal administrator, warned Christian missionaries, who were sympathetic to Dalit education, to remember that their policy of promoting Dalit education was against their rule. For this reason. No schools were opened for Dalits before 1855. As a result, education was limited to upper castes and Brahman conly. In the process of getting the benefits of education, the government had deliberately kept them Dalits away. During the period 1813-54, a monopoly was established in the field of education by giving preference to the education of Upper castes and Brahmins. According to

a letter 49 of 19th July 1854, in the true sense of the word, education started for the masses in India '! During the 28 years of 1854-1882, not much progress has been seen in the education of common masses. This can be seen from the proportion of Dalit students in other classes taking education from 1881-82. The approximate number of students taking primary education was 2862 or it means 00.87%. Considering secondary education, a total of 10854 students were pursuing secondary education. That only 0.14% students were from lower castes. Higher secondary and college level lower caste education is seen to be very divisive because even after 28 years, the proportion of lower caste students was almost 0% at the college level. These figures show that, even though the government announced the adoption of a policy on education, it was as far removed from education in 1882 as it was in 1854. Especially Dalit and tribal students were far away from education. They were in the same position as the last in terms of education. Not only was that but in 1881 – 82 there not a single student enrolled in secondary and higher education from dalit and tribal community

It was assumed that if dalit and tribal community were given opportunity to take higher education the progress of upper class will be hampered and the social harmony will be damaged. From 1882 to 1923, only baron announcement were made about dalit education. Hunter Commission, on the one hand, took care of the education of Muslims, and on the other hand, Dalit education was totally neglected. After the Compulsory Primary Education Act of 1923, the Dalits were plunged into hell from darkness. Dalit education was strongly opposed by the upper castes. It is clear from the incident that is mentioned in the report of the director of the education in 1896-97, when action was taken to get the children of a lower caste in Kaira district to get admission in the school, the schools in area were closed for many years. In August 1930, the Indian Dalit Congress was organized in Nagpur. Where Dr. Ambedkar delivered a long speech which is mentioned as a manifesto of the political rights of the dalits in which Dr. Ambedkar said that Political power cannot cure all the ills of the Dalit class, but give up bad habits and give up the bad ways of life and improve the standard of living in the manner that the others should respect you and want your friendship. You should get educated and you have to reach to the top position where you are educated. The message conveyed was conveyed of giving up the habits harmful for progress and at the end of the speech, the dream of creating a society in which every person should be considered equal.

“I don't think it will be unreasonable to quote the message given by Babasaheb Ambedkar that “Our boys should learn two things, first to prove that given the opportunities they are inferior to none in intelligence and to capacity. Secondly to prove that they are not merely to lead the path of personal happiness, but to lead their community to be free, to be strong and to be respected.”

Conclusion:

Considering all the points discussed above its clear that Education in Indian context was a monopoly of rich aristocratic and elite classes, The common masses were not given right to education, they had right to live but it was not possible to live the life with dignity without education, without education life of the common masses i.e. Shudras women's and at Shudras had become hell of darkness and ignorance, the social system was run by the principle of Varna system in which there was hierarchy of Varna and caste system which reflects graded hierarchy in which one caste considers superior to itself from other lower caste and every caste was content with the feeling of being superior than some one ignorant of the fact of being inferior to some and ultimately inferior to the Brahman Varna most important of all the masses were not able to think and take decision due to lack of education but in the course of time the situation changed decade to decade and the noose of ignorance and slavery loosened around the neck of common masses, due to the efforts and hard work of progressive thinkers and social reformers, simultaneously the changing political system in India became barrier to orthodox system to implement Varna system and Manusmriti rigorously, the rules kept changing and the masses started moving from margin to centre the foreign invaders were not serious about neither Indian society or culture or social rules they exploited everyone irrespective of

caste or Varna system the progressive thoughts of the western thinkers and missionaries left impact on the minds of the Indian masses irrespective of religion masses thought and gave importance to the liberty and equality . Later the great Indian social reformers and thinkers paved the way of liberty and equality for common masses these social reformers and progressive thinkers opened the doors of education to the common masses later their efforts took the form of legal manifesto of right to education of masses under the leadership of Dr.BabasahebAmbedkar who made legal provision of right to education to common masses in the Indian constitution.

References:

Education of Dalits: Dr. BhimraoRamjiAmbedkar: Kshitij Publications Dr.Ambedkar Colony Nagpur 440017

BabasahebAmbedkar Diary: 1992

Who were the Shudras ?: Dr. BabasahebAmbedkar: KaushalyaPrakashan, Aurangabad: 431003

History of India Education Syatem,Singh Y.K,APH Publishing corporation ,New Delhi,Delhi110002

Mahatma JyotibaPhule, KirDhananjay,Popular publication Mumbai 400026

RajarshiShahuChhatrapati,KirDhananjay,Popular publication Mumbai,400026

Significance Of Physical Education And Sports In Education Curriculum

Asst. Prof. Manjusha J. Deshmukh

Phy. Edu. Post Graduate Institute Dr. P. D. K. V. Akola Dist. Akola

Abstract

Sports are fundamental for each human existence which keep them fit and fine and actual strength. It has extraordinary significance in each phase of life. It additionally improves the character of people groups. Sports keep our all organ alarm and heart turns out to be generally more grounded by normal playing some sort of sports. Sports instruction not just shows the understudies to keep up the actual endurance, yet additionally the propensity for dutifulness, discipline, the assurance to win, determination, and so on The force of thinking, mental turn of events, professional specialization comes from the scholastic training of the understudies.

Introduction

Human existence is loaded with work, stress and strain. Sports alludes to "Advancing in active work". Sports and games are vital for our own and body advancement. Sports assists us with carrying on with a Fit and sound life.

Playing sports and games make our body and brain new. Most significant thing, our heart is reinforce subsequent to playing sports and games. Consequently, Playing sports and games is one of the treatment for heart infections. Playing sports builds our brain fixation and dynamic capacities all the more impressive. Our Brain is revived subsequent to playing sports and games. As sports have our body's actual inclusion, sports make our veins clean and it lessens the fat from our body. Playing actual games additionally assists our body with lessening the extent of blood from sugar. Which is extremely useful preventive measure for diabetes and sugar patients. Sports make our Heart, Lungs and External organs more reinforce. Furthermore, playing sports expands our breathing limit ; Due to which, more oxygen is moved in blood and more veins are framed. Our bones likewise get by playing sports and games.

Playing sports and games builds our self-assurance, Communication expertise, Body figure. Sports are additionally useful to take appropriate choices throughout everyday life and in more difficult circumstances ; Our life turned out to be more focused. Sports and games instructs us to devote persistence , which is a useful point. Sports additionally builds our Brain IQ, Thinking limits, Concentration and different things identified with mind. There are a few detriments of sports and games as well. While messing around, our body may get hurt because of which, we can prompt genuine medical conditions. Playing a games and sports parcel can ends our investigations and our ordinary life. Sports and games are important for carrying on with a solid and fit life. Yet, the present individuals don't give there a touch of time to nature playing sports and games. Because of instruction, Children's are additionally disappearing from sports and games. In each school, there ought to be at any rate 1 Hour for playing sports for understudies. Furthermore, not just understudies, Young individuals have likewise completely ended games from their life. Assuming we routinely allow our 1 Hour to sports and games, we can carry on with a fit and solid life.

Sports build up the physical just as mental strength in understudies. Every day actual exercise is fundamental for understudies since practice assists understudies with remaining sound, however it additionally assists with improving their passionate wellness.

Sports ought to be a significant piece of the school educational program since, supposing that understudies stay sincerely and actually sound, they can undoubtedly zero in on their investigations. Understudies need to partake in school sports to build certainty, mental sharpness, and confidence. Sports are significant in schools since it assists with instructing different abilities to understudies like authority, tolerance, persistence, collaborations, and social abilities. Here we are examining a few advantages of the significance of sports in Schools.

1. Stay Healthy

Sports assist understudies with remaining solid. In the event that understudies do every day proactive tasks, it assists them with dodging undesirable sickness. These days understudies eat a great deal of shoddy nourishment which isn't appropriate for their wellbeing. So to remain sound games is fundamental for understudies. Sports assist understudies with expanding cardiovascular wellness and furthermore increment bone thickness. It additionally assists with diminishing the glucose levels, persistent solid strain, and reinforce the lungs. Understudies become more vivacious due to sports.

2. Great Fitness Level

These days, understudies eat a great deal of shoddy nourishment, and they acquire fat at an extremely youthful age. So to diminish the bloatedness sports exercises are vital for understudies. Sports exercises keep away from the arrangement of overabundance fat, and understudies stay fit and thin. Every day sports exercises assist understudies with keeping a decent wellness level. The interest in outside games additionally decreases indoor exercises like staring at the TV and computer games.

3. Create Leadership abilities

In sports exercises, understudies assume the part of cooperative individuals as well as need to assume the part of pioneer. Realizing that they need to lead the group will support their initiative characteristics, and this assists them with turning out to be acceptable chiefs. Being a pioneer, their obligation isn't simply to lead the group yet additionally need to support and value the group.

4. Positive Mentoring

During sports exercises, each sportsperson is energized by their folks, mentors, and the care staff for making progress. **Students** will figure out how to perform better and make progress in their life. Positive tutoring likewise permits understudies to build up an uplifting mentality. However, don't feel upset when you lose any game regard the Authorities' choice and acknowledge your disappointment.

5. Lift Emotional Fitness

The proactive tasks assist understudies with reviving their brains and make satisfaction in them. Sports additionally assist understudies with remaining merry and sincerely fit by decreasing pressure and mental melancholy. On the off chance that understudies are sincerely and intellectually solid, it can likewise help in their examinations and assist them with accomplishing their objectives. In the event that understudies increment their advantage in sports exercises, they can likewise make it an energy and furthermore make a profession from it.

6. Create Social Life

Sports additionally build up the public activity of understudies. At the point when understudies are essential for any games group, so it assists them with communicating with numerous individuals of various ages. It's simpler for understudies to make new companions and regard the distinction with an open attitude. Association with senior understudies and mentors urges them and assists with confronting everything with an upbeat face. It additionally assists with creating trust in understudies to approach to deal with the issues and never stay back.

7. Create Discipline

Sports exercises set up the characteristics of order which help in each field of life. The games exercises show the actual mental and strategic preparing to understudies. Understudies ought to need to keep the guidelines and guidelines of the game, comply and regard the choice of the mentor. By doing this, understudies can understand their objectives and assist them with acquiring achievement.

8. Better Performance in Academics

The games exercises can likewise assist understudies with performing better in scholastics. The every day proactive tasks assist understudies with improving their memory and invigorate their brains. In the event that sports are important for day by day schedule, understudies can perform better in their scholastics. Since understudies become truly and intellectually solid, so this will assist them with zeroing in on their examinations.

9. Create Self-regard

Sports exercises can assist understudies with creating fearlessness and confidence. Indeed, even little things in sports can upgrade the understudy's confidence. From customary games exercises, understudies can likewise deal with their shortcoming and practice until they see a positive outcome and improvement.

10. Create Cooperation and Teamwork

At the point when understudies are partaking in any games matches or rivalries, at that point they need great collaboration, participation, and coordination. Acquiring these abilities during sports exercises likewise helps them in different periods of their life, as in scholastics or future professions. Understudies additionally figure out how to help out different partners to win and empower to regard the other place of perspectives.

Sorts Education

Sports assume an imperative part in making youngsters solid from inside while teaching the significance of keeping a fit and sound body. It helps in the improvement of center and fixation, thus helps during considers. Sports instruction straightforwardly impacts on keeping up the kids' prosperity just as expanding their actual endurance. It helps in creating muscle memory, strength, and generally real coordination. Sports Education is a predominant confusion that sports just aides towards actual turn of events. It encourages numerous fundamental abilities including cooperation and coordination. A very much played game has the force of imparting such qualities such as self-inspiring soul, discipline, administration, accepting responsibility for just as disappointments. Truth be told, Sports encourages youngsters to get up in the wake of losing a match, gain from the mix-ups and improve their game. This unstoppable, never-say-pass on mentality that gets assimilated in them sticks all through life, regardless of whether they play consistently. Sports, accordingly, plan youngsters well for difficulties of the existence they would look in adulthood. This is by and large the motivation behind why a portion of the world's most renowned colleges esteem greatness in sports schooling.

Importance of Sports in Education

As the platitude in English goes, "Working constantly without any breaks is unhealthy". It has been failed to remember that scholarly learning and sports training supplement one another. They look like the two of a kind. In the event that sports training is done went with the scholarly educational program, the general character of the understudy is expanded to a serious degree. The characteristics of the administration, sharing, cooperation and resilience are gained from sports.

Sports education not just shows the understudies to keep up the actual endurance, yet in addition the propensity for compliance, discipline, the assurance to win, resolve, and so forth The force of thinking, mental turn of events, professional specialization comes from the scholastic

schooling of the understudies. In this way, sports training alongside the scholastics bring about the overall improvement of the understudies.

Presently a-days the arrangement of training makes the understudies pressure more on their psychological turn of events and totally dismisses the proactive tasks. The general result of this is that the creating gatherings of graduates and experts have powerless bodies and helpless body. The educational plan ought to incorporate games, games and actual wellbeing training for the overall improvement of the understudies.

Sports instruction ought to be presented in schools and universities with complete earnestness. It likewise legitimizes the assertion, "a sound brain dwells just in a sound body". A decent athlete consistently figures out how to submit to the guidelines of the games and the remarks of their bosses. It additionally shows them initiative characteristics, keeping up cooperation and showing solidarity. Sports instruction prepares the understudies to confront rout happily and keep up the modesty even in triumph. It is the best methods for rewards and amusement. Any individual great in one social status naturally gains trust in others.. With certainty on their side, they are inspired to put forth a valiant effort. With sports being presented in instructive educational program overseeing it has become a vital angle. Different With the appearance of alliances for different games like cricket, football, hockey and kabaddi in India the cash acquiring limit with respect to sports individuals has extensively expanded alongside making life simpler for them. It has likewise opened fresher roads for business for individuals in India as well as across the globe.

Sports discharges feel-great endorphin which hoists the mind-set. A positive mind-set is helpful for performing admirably in different fields in light of the fact that there is significant serenity that permits more noteworthy focus. Sports goes about as an incredible source for dissatisfactions of any sort.

Conclusion

Sports are a significant piece of an understudy's development and improvement. Through investment in sports and games, an understudy acquires different abilities, experience and certainty that are useful for building up their character.

References

1. "Meaning of game". SportAccord. Filed from the first on 28 October 2011.
2. Council of Europe. "The European game sanction". Recovered 5 March 2012.
3. "Rundown of Summer and Winter Olympic Sports and Events". The Olympic Movement. 14 November 2018.
4. "World Mind Games". SportAccord. Documented from the first on 8 May 2012.
5. "Individuals". SportAccord. Documented from the first on 7 May 2012.
6. "Ladies in sport: Game, sex and match". The Economist. 7 September 2013.
7. "The Most Popular Sports in the World". World Atlas. 2018. Recovered 17 August 2018.

National Education Policy & Role of the Library

Mr. Siddhartha Narayan Wakude

Librarian

S.R.M. College of Social Work, Chandrapur.sid_wak@rediffmail.com

Abstract:-The present paper reflects the current picture of government initiatives in the field of higher education and the role of libraries in promoting the use of these initiatives for educational research and extension activities in higher educational institutions.

The importance of different types of libraries in the new educational policy and the work done by them in different age groups of the society is mentioned in the present article. This article explains some of the key roles played by the library as teachers, students, personal knowledge managers, etc.

Keywords:- Education, National Education policy, Role of library, Functions of Library.

While the world is becoming a global village, we are welcoming the national education policy with Dr. Babasaheb Ambedkar's idea for the betterment of the society. The National Education Policy 2020 is a step towards preparing the next generation for a self-reliant, innovative India.

Although the percentage of minimum education in the country is increasing, there is some question mark in terms of quality. There are about 40,000 colleges and more than 800 universities. However, the rate of higher education in student enrollment as compared to primary and secondary education is 26.3 per cent in 2018 and the new education policy aims to increase it to at least 50 per cent by 2035. As many issues of the 1986 Education Policy have not been completed in the last 34 years, it has been reviewed and there is room for improvement in the issues that are still incomplete. Similarly, special efforts for women's education, special attention to pre-primary education, the need for vocational education are also considered in the new education policy.

The disparity between rich and poor education is being questioned in the new education policy. Therefore, the role of bringing equality in education in government and private schools has been mainly proposed. The new education policy recommends setting up a national education commission and preventing private schools from raising unregulated fees. The structure of education has changed. This policy will be applicable from kindergarten, anganwadi to higher education.

Pre-primary education is now included in formal education. The inclusion of children is of paramount importance. The new policy's focus on language, science, reading, writing, mathematics and basic skills development at the primary level will shape India's future. Although education up to the fifth standard will be imparted in the mother tongue, efforts have been made to make pre-primary education of international standard by facilitating education in the language of knowledge. There is a wave of English schools from kindergarten and anganwadi or first to second. He will have some pressure. (**Ministry of Human Resource Development, Government of India, 2020**)The new formula of 5 + 3 + 3 + 4 of education will reduce the importance of 10th and 12th boards. Basically, the education of 10th and 12th standard will be made possible from the point of view of making school education an integral part of the development of skills. Since vocational education is basically included from the sixth standard, it will provide education that will empower the students to acquire business skills after education.

Role of Library- Although the rise of library science is in recent times, the field has become much talked about and accepted. In modern times, this branch of knowledge is all

There is a need in the field. Dr. SR Ranganathan, a professor of Mathematics in our country, made his debut in this field with great interest performed substantially by His remarkable work was recognized internationally and he was honored with the title of 'Father of Libraries and Informatics in

India'. He was also honored with the Padma Shri by the Government of India in 1957. Dr. Ranganathan's birthday on 12th August is celebrated everywhere as 'National Librarian Day'.

The new education policy for children between the ages of three and eighteen is an important step towards a self-reliant India. The progress of a nation depends on the educational aspect of the nation. After 34 years, an education policy has been formulated in India. At a time when India is emerging as an underdeveloped sovereign nation at a time when its development is on the rise globally, India has announced its future plans by accepting the report of the Kasturirangan Committee on National Education Policy 2019 for the last five years.

In 1966, the Kothari Commission had recommended that at least 6 per cent of the gross national product (GDP) should be spent on education. But, it has not been implemented yet. The new education policy calls for 6 per cent spending on education. In the last 38 years, the quality of education, the lack of skills in the hands of graduates, the dropout rate in education, the lack of proper evaluation process for teachers, all these factors have been taken into consideration while bringing a new educational policy.

Some definitions of the term 'Library'

The term library is derived from the Latin word "Liber". It means 'a book'.

(1) Oxford English Dictionary: "The building or space in which books, periodicals and other reading materials and sometimes films and music records are stored. These tools are provided to readers for reference or use. "

(2) Dr. S. R. Ranganathan: "Library is a public body which takes care of the collection of books and provides it to those who want it, makes it available."

Role of Libraries:

Libraries in general play an important role in social creativity; And because of this, libraries are for personal as well as social progress help. Because of all this, libraries are called social institutions. The role of libraries is to help readers develop knowledge by providing useful services. Also, library reading material is used to solve personal and social issues.

Functions of Libraries:

As an information and knowledge-based society was created, so did the responsibility of libraries. In modern times, libraries / librarians have inherited the intellectual heritage of the society. This intellectual heritage of literary works of art /he has come to the library through literature. The basic function of a librarian is to nurture this intellectual heritage and to satisfy the information needs of the society through these means of information. In addition, libraries have to carry out the following tasks.

(A) Acquiring texts, conducting technical processing on texts, cultivating them and increasing the use of texts by informing the readers about the collection.

(B) Providing information services and disseminating information. (Dissemination of information.)

(C) To provide opportunities to uplift the living standards of the citizens and enrich their personal lives.

(D) To assist in self-study as well as continuous study.

(E) Trying to give accurate information to the readers.

What is Librarianship?

The library sector is said to be a business. When it comes to business, the next responsibility of the sector is to preserve the reputation, philosophy and values of the business. Two important features of any business that are represented by different terms. That is –

(1) Social service: Business is a service which is given for the benefit and sacrifice of humanity. Services such as law and justice in the legal profession.

(2) Establishment of intellectual information: In any business there should be the establishment of intellectual knowledge. Based on the above factors, it can be said that bibliography is a service

dedicated factor which helps the readers to develop reading culture as well as enhance social knowledge. Because of this "Librarianship" is considered a business. Because, the role of librarianship is considered important for the aging of democracy.

The emergence of the library business as a philosophy and science has been done with the help of some assumptions and techniques. The librarians themselves explained the philosophy of librarianship and the reasons why readers use texts and developed new methods of librarianship.

Librarian is a mediator, the social role of the librarian is to make maximum use of the printed and unprinted reading material in the library. In short, it can be said that the librarian is the link between the reader and the reading material. That is, the librarian plays an important role in the growth of human knowledge.

Types of libraries and their functions/role :-

The various informational needs of the readers are met through libraries. Various libraries have been set up for different fields of work. (Kumar, 2009) They provide information services to readers. E.g., research, entertainment, industrial, management, education, etc. The following are the types of libraries based on the type of readers and the nature of the mother institution

There are four broad types.

1) **National Library:** The National Library is the highest library in the nation is addressed. The broad definition given at the 1970 UNESCO General Assembly is as follows: "National Libraries have a major responsibility to compile and preserve all important publications published in the country under their titles. These libraries are under the Delivery of Books Act, 1954 the law calls it a "deposit library."

E.g. National Library of India (Kolkata).

2) **Public Library:** The public library is defined as follows in the 1949 Manifesto of UNESCO. "The public library is an essential institution for education, culture, information and peace, as well as for building harmony among citizens and in different countries."

Generally, a library is a library set up by the local self-governing bodies for the cultural development of the citizens and every section of the society as well as for the promotion of knowledge.

Examples of public libraries:-

- Delhi Public Library, New Delhi
- Khudabaksh Library, Patna
- District Libraries (All in Maharashtra)

3) **Academic Libraries:** There are three main types of educational libraries - School libraries, College libraries and University libraries.

a) **The school libraries:** is the first step in the personality development of the students. These libraries play an important role in developing reading skills in students at this age.

Functions of the school library- Creating interest in reading in students, To meet the knowledge and information needs of teachers and students, To develop reading skills and information literacy in students, To build the capacity for self-learning, Helping in personality development, Introduce readers to various reading materials, Providing entertainment materials.

b) **College Libraries:** "The College Library is established, managed and administered by the College staff to meet the information needs of students and teachers."

Functions of the college library- Provide information on up-to-date texts, journals or reading material on the subject. Assisting in research work. Provide references and reading materials required under the Inter-Library Exchange Program. Providing information about reference texts. Guidance on the use of the library. To develop reading skills in students. Provide updated information to teachers and students by removing newspaper clippings. To provide all necessary facilities for the benefit of teachers and students.

c) University Libraries: The University Library is defined in the Harrods Librarians Glossary and Reference Book as "a library established and managed by the University to meet the academic needs of students and faculty." (Pandey, 2013)

The University Library is a library system designed for students, teachers and researchers in various disciplines of the University. The major readers of the University Library are postgraduate students, faculty, research students, faculty members of affiliated colleges, outstation students, local citizens, government officials, etc. These types of libraries provide readers with a wide range of reading materials, e.g., journals, reference books, serial textbooks, research conference reports, manuscripts, maps, as well as digital publications such as e-books, e-journals, etc. In addition, the library also makes reading material available to readers on the Internet. These libraries provide a variety of library information services to scholars with the help of traditional and digital reading materials.

e.g. Mumbai University library, RTM Nagpur University Library, JNU, Gondwana University etc.

4) **Special Libraries:** These are different from other libraries and fall into different categories according to their bibliography, service methods provided to the readers or features of the readers. **E.g., Research Library, Library for Visually Impaired, Hospital Library, Prison Library, Newspaper Library, etc.** Types of libraries in general are determined by the nature of the reader, the collection of reading material and the various library services offered. The term special library has been in common use since 1909. Libraries in specialized libraries are limited. But it is based on the main subject as well as the sub-subject. The members of this library are persons belonging to the mother organization. This also limits the number of readers. Specialized reference services are provided in such libraries.

The Ministry of Human Resources Development, Government of India has unveiled the new Education Policy 2019 to the public and has suggested a number of changes from pre-primary to higher education. Former ISRO chief Dr. D. A nine-member committee headed by Kasturirangan has prepared the draft. Accordingly, this includes setting up libraries and reading rooms in public places and schools across the country to give priority to reading and knowledge enhancement; integrating schools across the country into school complexes will make it possible to use the tools in schools together, the draft said. This includes subject teachers, sports teachers, music teachers, and art teachers, as well as counselors and social workers. It is also suggested to use physical facilities like laboratory, library, etc. at the school complex level. Some of the key points are that ICT equipment, musical instruments, sports equipment, playgrounds, etc. should be shared by all the schools in the respective school complexes.

References:-

Gangurde, V. (2020, August 9). *Maharashtra Times*. Retrieved April 18, 2021, from Maharashtra Times editorial: <https://maharashtratimes.com/editorial/ravivar-mata/new-education-policy-2020-is-an-important-step/articleshow/77443194.cms>

Kumar, B. (2009, June). User Education in Libraries. *International Journal of Library and Information Science Vol. 1(1) 2009, 1 (1)*, 1-5. Retrieved April 18, 2021, from <https://academicjournals.org/journal/IJLIS/article-full-text-pdf/27964349653/>

Ministry of Human Resource Development, Government of India. (2020, July). *education.gov.in*. Retrieved from [education.gov.in](https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf):

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

Pandey, D. (2013). *Library and Information Science*. New Delhi, New Delhi, India: Atlantic Publishers and Distributors Pvt.Ltd.

Impact of Covid-19 Pandemic on Education System: Challenges and Opportunities:

Dr. Sunil S. Bidwaik

Assistant Professor, Sharadrao Pawar Arts & Commerce College,
Gadchandur. Dist- Chandrapur. Maharashtra. Pin Code 442908
(Email id- sunilbidwaik@gmail.com) (Mobile No. 8087287531)

Abstract:

On March 11, 2020, the World Health Organization (WHO) declared the Coronavirus (COVID-19) outbreak a pandemic. COVID-19 has cost hundreds of thousands of human lives globally, presented healthcare professionals with pressing challenges, and exposed the weaknesses of national health systems worldwide. COVID-19 was declared a “public health emergency of international concern” by the International Health Regulations Emergency Committee of the World Health Organization (WHO) on January 30, 2020. Less than two months later, the WHO declared COVID-19 a pandemic. COVID-19 has spread to more than 186 countries or territories internationally, including most of Europe, Asia, North and South America, and Australia. The world having already resulting in 14, 021, 6387 cases across the world and over 30, 05, 636 deaths. While speculation and uncertainty exist around the true threat the virus poses, the sheer numbers of those infected and the wide and rapid spread of the virus has placed COVID-19 in the global spotlight, necessitating organizations to begin exploring emergency preparedness plans and take precautions. Among the first to respond were governments who instituted travel bans to, from, and within certain regions. Large event organizers, sports events have also taken a range of precautions ranging including travel restrictions, event cancellations, remote work mandates, and events being held without spectators.

University colleges and schools as conveners of large groups of students, had to establish similar precautionary measures to minimize the impact of COVID-19. For instance, universities first implemented protocols for enhanced cleaning across campuses, disseminated messaging to remind and encouraged behaviours such as frequently washing one’s hands, not touching one’s face, while also advising students, faculty and staff to stay home if they feel ill. Rapidly, universities shifted their approach to more drastic measures by cancelling large-scale and public-facing events, career fairs, conferences and speaker events. Soon the magnitude of attention, the level of threat and fear, public pressure, and the need to protect students has led many universities to take much more drastic action, causing many major institutions to extend summer vacations, breaks and shift to near mandatory campus-wide online education

In other words, the COVID-19 pandemic forced schools and colleges to switch their entire instructional apparatus to one of online delivery overnight. Thus, it is no longer a question of whether online education can deliver the promise of a quality education and rather one of how can school and colleges immediately and effectively and embrace mass adoption of online learning. This scenario poses a unique challenge but also a potential opportunity for entrepreneurship education.

Keywords: Entrepreneurship education, On-line Teaching & Online learning, Digital Generation Learning Platforms, Internet, Pedagogy.

Introduction:

Indisputably, COVID-19 pandemic has an unprecedented impact on the education system on a global scale. Against the backdrop of this pandemic, various policy initiatives are launched by governments and educational institutions across the world to cater for students’ learning. The lock

down started from 20th March, 2020 with a projection to reopen the school and colleges on 16th June, 2020. During this phase, learning continued with parent's engagement overseeing home based learning that teachers and the Ministry of Education supported mostly via online. Hence, this study was conducted to establish how teachers were coping with online teaching and learning due to the closure of schools and college education nationwide. Subsequently, telephone interviews were held, proving to be the most feasible method at this time of lock down and social distancing. Irrefutably, the inclusion of interviews to obtain data for academic inquiry has a long history in many scientific disciplines including education. A meta-synthesis methodology was also adopted for this study and pertinent literature cited to capture the essence of continued learning during these unprecedented times. Findings reveal that teachers were slowly adopting aspects of moving towards online learning or E-Learning. It further discloses that apart from resources, staff readiness, staff capacity, confidence, student accessibility and appropriate online learning platform play crucial function in ICT integrated learning. This paper proposes that facilitators should be equipped with technology and technological gadgets in order to enhance learning especially during these exceptional times. This study further proposes online and remote learning as necessity tools in times of lock downs and social distancing due to COVID-19 pandemic. This article will also discuss the current scenario, opportunities and challenges, in the online education system in India.

Challenges and opportunities in education:

The COVID-19 pandemic has highlighted both challenges and opportunities in education. Prioritizing opportunities for authentic education through the curriculum, learning priorities and the learning environments proposed by education experts reveals a future direction for education that could be further explored after students return to school. In terms of school environments, outdoor education is proving to be a potentially viable avenue to facilitate the management of space and physical distancing, in addition to offering promising learning settings. Lastly, prolonged school closures have highlighted training needs for both students and teachers. While students now need to learn how to work more independently, teachers need to receive more training in the effective use of technological tools required for quality teaching.

In light of recent events and the difficulties with distance learning experienced by educational systems, it is also relevant to question the role of teachers with their students and the overall teacher-student relationship. For distance learning, but also after schools reopen, it is imperative that teachers play a supportive role with their students who might have suffered negative effects from the crisis, such as anxiety and a compromised willingness to learn. That is why it is crucial that a positive teacher-student relationship be established since this facilitates adjustment and adaptation after a traumatizing event like the one we are currently experiencing. The teacher thus becomes a facilitator in the development of the student, both as a member of their community and a member of their society.

Online Education in India:

Now a transformation is taking place in the educational institutions in the form of replacement of the traditional education system with various modes of the online education system in India. Remote education is needed much more effectively at the micro level, since it allows the students to receive similar educational services with greater convenience, a wider choice of higher educational institutions and at a lower cost compared to traditional education. To continue the process of teaching and learning, online classes are going on in the whole of the country. Learning is taking place through online mode as the teaching by traditional methods is just not possible due to Covid-19 pandemic. In the current scenario, the online education system offers many opportunities but there are several challenges also. Online education to be fully effective, computer technology must be more reliable bandwidth must be increased professional development, must be expanded student orientation and

interaction must receive more attention and better online instructional design models must be developed.

The Ministry of Human Resource Development (MHRD) of India announced various free digital e-Learning platforms on March 21, 2020. MHRD initiated a number of projects to assist students, scholars, teachers and lifelong learners in their studies. These projects are as follows: Swayam, SwayamPrabaha, National Digital Library (NDL), E-Yantra, E- Gyankosh, GyanDarshan, E- Pathashala etc.

Distance Education:

While COVID-19 has created challenges, it also has created some prospective opportunities. For example, school and university closings are leading to increased and improved approaches for online instruction and distance education. Although it has negatively impacted large parts of the economy and workforce, business closings also have expanded productive and cost-saving telework and teleconferencing opportunities. Social distancing has led people to determine innovative and creative ways to interact and pursue everyday activities, both personal and professional.

Supporting students' independent learning:

Thanks to a variety of distance-education platforms: telephone, radio, television, email and video conferencing, many students have been able to continue their education during the school closure period and maintain their social connection with school. However, many families have experienced challenges in accessing technologies, and numerous parents have experienced difficulties in terms of their abilities and availability to support their children in their learning and in the use of technologies.

Enhancing teachers' digital skills:

Given that distance education has been primarily based on the use of digital technologies such as email, online courses and document-sharing platforms, the crisis has highlighted the need to develop teachers' digital literacy. While the use of digital tools is an integral part of the professional skills expected to teachers and many teachers have already been using these tools. Many teachers still lack the required knowledge, skills and tools to design quality online learning material. Similarly, many students cannot independently use technologies. As a result, teachers during the crisis have had to play the dual role of training students about technologies with technologies. The crisis has thus highlighted the need to enhance both the initial and continuous training of teachers in the use of technology for teaching. In order to address short-term needs during the school closures while awaiting the eventual development of this type of training, several Massive Open Online Courses (MOOCs) on the topics of distance and online education were made available to teachers. Many universities also quickly mobilized themselves to provide distance education to their students.

Face-to-face teaching offers opportunities for student-teacher interaction that are difficult to replicate at a distance, particularly where there is inadequate training for distance education. Thus, although some distance education practices have definitely proven themselves during school closures, the e-learning experience has mostly served to replicate face to face teaching with a greater or lesser degree of efficacy.

Students and learners deprived of their right to education:

The crises of COVID-19 pandemic have disrupted the education of 75 million children and youth globally. And that number is growing in an unprecedented way with the spread of COVID-19. Education has been hit particularly hard by the COVID-19 pandemic with 1.63 billion learners out of schools and 184 country-wide school closures, impacting 87.6% of the world's total enrolled learners. Drop-out rates across the globe are likely to rise as a result of this massive disruption to education access. The 'pile-on effect' of the coronavirus is that, during the global COVID-19 pandemic, interruptions to education can have long term implications especially for the most vulnerable. There is a real risk of regression for children whose basic, foundational learning (reading, math, languages,

etc.) was not strong to begin with. And millions of children who have already been deprived of their right to education, particularly girls, are being more exposed to health and well-being risks (both psychosocial and physical) during COVID-19. For the most vulnerable children, education is lifesaving. Not only does it provide safety and protection, importantly, it also instils hope for a brighter future.

We urgently need to support teachers, parents and caregivers, innovators, communications experts and all those who are positioned to provide education, whether through radio programmes, home-schooling, online learning and other innovative approaches.

Challenges in Online Education in India:

Majority of online education is dependent on the internet only. Internet connections, devices like computer or smartphone, electricity and data pack are major challenges of online education. There is variation in internet connectivity throughout the country and internet speed poses a very big challenge. Continuous electricity supply is not available to all parts of the country, especially in the rural, tribal and hilly areas. Cost for utilizing the online education facility fully also poses a very big challenge to many. In a virtual classroom, the student may get distracted towards other websites on the net; at times the parental guidance is just not possible. Parents of every student are not that much net savvy and vigilant to understand and know about what kind of the online content their child is accessing. There is a problem in conducting practical, continuous evaluation tests and examinations which are supposed to be conducted at regular intervals. Invigilation during examinations through online mode seems to be incompetent in front of that in the offline mode.

Challenges in Online Examinations and Evaluation:

Examination or evaluation are supposed to be performed or taken in an online manner to save the young population from the Covid-19, and the social gathering must be avoided at any cost. The examination can be conducted in the form of online presentations, viva-voice, assignments, case studies, projects and multiple-choice questions. The question paper can be designed in such a manner as that of the open book examination system. In order to conduct examinations, multiple online sets with the same level of the toughness should be prepared, and enough care must be taken in case of cyber security. The video and audio should be switched on of the examinee while conducting the examination. Many students in India do not have the required devices for attempting an online examination. Schools and examination bodies depending upon their capacities can provide devices to students at their places for examination purpose in turns to conduct the examination in phases

Media / Cyber Crime:

When an outbreak such as COVID-19 hits social media, something that spreads even faster than the disease is misinformation and disinformation. Although misinformation may not be deliberate dissemination of inaccuracies, disinformation is incorrect information purposely propagated and intended to deceive users, typically for political and financial gain. With social distancing and remote working, cyber criminals have also taken advantage of the stress felt by organizations and individuals to spread misinformation and exploit the situation during this COVID-19 pandemic. Creating panic and distrust or even blocking important information from being distributed also impacts the decisions of governments and leaders in keeping the public informed about safety measures or trends. With multiple social media outlets, the speed of the spread of misinformation is several times faster than the spread of the COVID-19 disease itself.

Conclusion:

Presently the people of India are waging war against Covid-19 pandemic. The education system has already moved from traditional to online. The online education system is the need of the hour. Students must be protected from Covid-19 pandemic. Learning and teaching are very much possible in an online mode. The online education system was prevalent even before this pandemic. But most of the online education system is dependent on the internet only. Many of the students do not

have internet access. Most of the teaching and learning is taking place in an online mode. The traditional education system is just not possible in today's context. A substitute for the online education system has already been found, but more should be done in this regard as discussed in this research paper.

References:

“How countries are using ed. tech (including online learning, radio, television, texting) to support access to remote learning during the COVID-19 pandemic”

Downing, C. E. (2020) ‘Best Practices in Online Education’, International Journal of Information, Business and management, Vol. 12.

Funn M., Gall, G. and Martini, M. C. (2020) ‘An Online Education System to Produce and Distribute Video Lectures’, Mobile Networks and applications, Vol. 25.

Mbuva, J. M. (2014) “Online Education Progress and Prospects”, Journal of Business and Educational Leadership, Vol 5.

Muirhead, W. D. (2000) ‘Online Education in Schools’, The International Journal of Educational Management, Vol 14.

“Covid-19 Educational Disruption & Response” UNESCO 4th March 2020. Retrieved 29 March 2020
“Mental Health & Psychological Considerations during the COVID-19 outbreak. WHO 18th March 2020.

<https://economictimes.indiatimes.com/>

<https://www.worldometers.info/coronavirus/country/india/>

शिक्षण संस्थाओं में पुस्तकालय स्टाफ के प्रति पाठकों का व्यवहार:

हिंदी फिल्मों पर आधारित एक अध्ययन

डॉ. अनिल कुमार धीमान

सूचना वैज्ञानिक, गुरुकुल कांगड़ी (सम-विश्वविद्यालय), हरिद्वार

ईमेल : akvishvakarma@rediffmail.com

डॉ. सचिन कौशिक

प्रोफेशनल सहायक, गुरुकुल कांगड़ी (सम-विश्वविद्यालय), हरिद्वार

ईमेल : 9927884477@gmail.com

सारांश

फिल्मों को विशेषकर हिंदी फिल्मों को समाज का आईना माना जाता है क्योंकि जो कुछ भी फिल्मों में दिखाया जाता है उसे जनता तुरंत अपने जीवन में अपनाता चाहती है। चूँकि हिंदी फिल्मों को देखने वाला एक विशाल वर्ग है, इसी कारण हिंदी फिल्मों का आम जनता पर अधिक प्रभाव पड़ता है। यही बात शिक्षण संस्थानों के पुस्तकालयों के व पुस्तकालयों के स्टाफ के प्रति व्यवहार हेतु हिंदी फिल्मों के क्या सोच रही है, भी देखने योग्य है। अभी तक यह देखा गया है कि हिंदी फिल्मों में विभिन्न पक्षों को कैसे प्रदर्शित किया गया है, इस तरह का अध्ययन तो कई लेखकों द्वारा किया गया है परन्तु पुस्तकालयों के व पुस्तकालयों के स्टाफ के प्रति व्यवहार को हिंदी फिल्मों को कैसे प्रदर्शित किया गया है? इस पर अधिक कार्य नहीं हुआ है। प्रस्तुत लेख में हिंदी फिल्मों में दर्शाए इसी पहलू को स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है।

1. प्रस्तावना

भारत में फिल्मों का आगमन दादा साहब फाल्के की वर्ष 1913 में बनी 'राजा हरिश्चंद्र' फिल्म से माना जाता है। भारत की मूक फिल्में स्टूडियो में ही निर्मित की जाती थी। फाल्के साहब की हिन्दुस्तान फिल्म कंपनी ने पुराणों पर आधारित लगभग सौ फिल्में बनायी - उनमें से सिर्फ एक या दो फिल्में ही सामाजिक थी। हालाँकि सबाक फिल्मों का आरम्भ 1931 में आयी फिल्म "आलमआरा" से हुआ। चालीस और पचास का दशक हिंदी फिल्म संगीत का स्वर्णयुग था। अच्छे संगीतकारों, गायकों व गीतकारों सभी ने मिलकर फिल्म संगीत का अर्थ ही बदल दिया। भारद्वाज (2006), दिलचस्प (2012) व मृत्युंजय(2017) पर आधारित कार्य के आधार पर स्पष्ट है कि तीस के दशक में 'बाबुल मोरा' कुंदनलाल सहगल का स्ट्रीट सिंगर में, 'पिया मिलन को जाना' पंकज मलिक का कपाल कुंडला में, और 'मैं बन की चिडिया' अशोक कुमार-देविका रानी का अछूत कन्या में, सरीखे गानों ने एक माहौल बनाया था। लेकिन चालीस के दशक में किस्मत, खजांची, अनमोल घड़ी, बरसात, दुलारी व महल जैसी अन्य अनेक फिल्मों ने संगीत को एक बिल्कुल नया आयाम दिया। दरअसल पचास का

दशक हिंदी फिल्मों का स्वर्ण युग है। संगीत के स्वर्ण युग को तो हम चालीस के दशक में भी ले जा सकते हैं लेकिन राज कपूर, शांताराम, गुरुदत्त, विमल राय, महबूब खानव नितिन बोस सरीखे निर्देशकों ने इस दशक में अपनी बेहतरीन फिल्में बनाईं। फिल्म कला के सभी क्षेत्रों में इन निर्देशकों की अच्छी पकड़ थी। परन्तु 20 सदी के अंतिम दशक के आते-आते संगीत पक्ष व कहानी पक्ष सभी कुछ खत्म सा हो चला है। साल भर में यदा-कदा दो – चार अच्छी फिल्में जरूर देखने को मिल जाते हैं।

तब से अब तक फिल्मों बनते लगभग 90 वर्ष हो चुके हैं। प्रतिवर्ष हजारों फिल्मों का निर्माण होता है। इस तरह 90 वर्षों में लाखों फिल्मों का निर्माण व प्रसारण हो चुका है।

2. हिन्दी फिल्म का समाज पर प्रभाव

हिन्दी फिल्म उद्योग भारत का सबसे बड़ा फिल्म उद्योग माना जाता है। भारत ही नहीं बल्कि विश्व का भी यह एक महत्वपूर्ण फिल्म उद्योग है। यहाँ फिल्मों कभी समाज और सामाजिकता से कहीं अधिक आगे की सोच रखती है या फिर कभी कभार अपनी भंगिमाओं से समाज से कई गुना पीछे भी रहती हैं। लेकिन इन फिल्मों का समाज पर जो प्रभाव होता है, वह प्रत्यक्ष और महत्वपूर्ण होता है। साहित्य समाज को बदलता है या उसमें वह शक्ति होती है लेकिन फिल्मों में यह शक्ति कई गुना अधिक होती है क्योंकि आम जनता व अधिक लोगों तक कम समय में पहुँचने के माध्यम के रूप में फिल्मों को जाना जाता है।

यह बात सर्वविदित है कि भारतीय फिल्मों में फिल्म की सफलता के लिए गाना, नृत्य, मारधाड़ व रोना धोना, लंबे-चौड़े संवाद आदि चीजों की आवश्यकता होती है। परन्तु हिंदी फिल्मों का मुख्य केंद्र सामाजिक उन्नति के लिए हर व्यक्ति को प्रेरित करना और उपलब्ध मौकों का बेहतरीन उपयोग करने हेतु उन्हें प्रोत्साहित करना रहा है। हालाँकि फिल्मकार भी जो चाहता है वही करता है। पूर्व में भी समाज पर फिल्मों का प्रभाव पड़ता था और अब भी फैशन यानी कपड़े पहनने का ढंग, बालों का ढंग, बातचीत का ढंग, सिगरेट आदि पीने का ढंग आदि सीखने की ओर समाज का झुकाव रहता है। हालाँकि उसका व्यक्ति की चिंतन शैली या जीवन दृष्टि पर ज्यादा प्रभाव नहीं पड़ता था, थोड़ा प्रभाव प्रेम संबंधों या तरीकों पर पड़ा था लेकिन उसने सामाजिक अव्यवस्था का रूप नहीं लिया था। फिल्मों ने जीवन के प्रति जो भी दृष्टिकोण पैदा किया था वह आधुनिक फैशन से लिस होने के बावजूद कहीं न कहीं उदार व उदात्त था। नायक अपने गुणों से नायिका के दिल पर राज करता था न कि बाहूबल पर, लेकिन फिल्मों में हिंसा और सेक्स की प्रधानता ने इस नायक की हत्या कर आज डॉन-नुमा नायक खड़ा कर दिया जो अनास्था से भरा हुआ है। उसे अपनी शक्ति पर ही भरोसा है फिर उसकी आस्था आज के समाज की आस्था बन जाती है। साम, दाम, दंड व भेद से धन और शक्ति को हथियाना ही उसका सामाजिक उद्देश्य होता है। लेकिन समाज का थोड़ा सा सत्य ही फिल्मों का सम्पूर्ण सत्य बनकर सामने आता है, इसी कारण समाज का पूर्ण सत्य बाहर नहीं आता क्योंकि समाज को इन्हीं चीजों ने घेरा है और उसे बीमार किया है।

फिल्मों ने परिवार के संबंधों को कायम रखने की भी पूरी कोशिश की है। फिल्मों के लिए परिवार यानी भावनात्मक संबंधों का जाल केंद्र में रहा न की सामाजिक नियमों की अनिवार्यता।

हिन्दी फिल्मों के केंद्र में हरदम परिवार रहा। नदिया के पार, किस्मत, यादों की बारात, हम आपके हैं कौन, दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे, कभी खुशी कभी गम कितनी ही फिल्मों पर परिवार का प्रभाव सर्वोपरि रहा।

इस तरह स्पष्ट है समाज पर फिल्मों का सीधा प्रभाव पड़ता रहा है और जैसा समाज फिल्मों में दिखता है वैसा ही अपने जीवन में उतारता है और उतारने की कोशिश करता है। यही बात पुस्तकालयों के चित्रण पर भी लागू होती होती है, कि उसका चित्रण फिल्मों में कैसे प्रस्तुत किया गया है।

3. पूर्व प्रकाशित साहित्य का अवलोकन

हिन्दी सिनेमा में पूर्व में प्रकाशित साहित्य के अवलोकन से यह ज्ञात होता है कि हिन्दी सिनेमा में फिल्मों के सम्बन्ध में कई विषयों पर कार्य हुआ है। उदाहरण के तौर पर :

गर्ग (1996) की कृति “सो मैनी सिनेमाज” में सिनेमा के बारे में महत्वपूर्ण सूचना और रुचिकर व्याख्यान प्रस्तुत किया गया है। लेखक ने मूक फिल्मों से लेकर आज की अराजक फिल्मों तक का सफ़र रुचिकर व सुसंगत रूप में प्रस्तुत किया है। कई फोटोग्राफ्स लेखक ने अपने व्यक्तिगत संकलन से प्रकाशित किये हैं ।

गोकुलसिंह और दिशानायक (2004) ने भारतीय फिल्मों के अपने अध्ययन में पाया है कि महिलाओं को कॉमर्शियल फिल्मों में दो प्रकार की भूमिकाएँ दी गईं, उसमें वह या तो माँ के रूप से मेल खाती हैं या उन्हें फिर सीता के पौराणिक चरित्र पर आधारित पत्नी की भूमिकाएं दी गयीं।

नंदकुमार (2011) बताते हैं, हिंदी सिनेमा में ऑनस्क्रीन निभाई जाने वाली भूमिकाएं ज्यादातर पुरुष की ही होती हैं। महिलाएं अपनी भूमिकाएं निभाने के लिए निर्देशक की धारणा पर ही निर्भर रहती हैं। हालांकि निर्देशक की धारणायें, दृष्टिकोण और मूल्य, दर्शकों की संयुक्त मांग पर आधारित होते हैं ।

सबरवाल व सेन (2012) द्वारा हिन्दी सिनेमा में ‘सेक्चुअल माईनरिटी’ पर कार्य पर किया है। हिंदी सिनेमा में समलैंगिक धीरे-धीरे एक स्थान प्राप्त कर रहे हैं। लेखकों के अनुसार समलैंगिक अपने जीवन मुद्दों पर फिल्मों द्वारा प्रकाश डालने में सफल रहे हैं।

सरकार (2012) ने नारी केन्द्रित हिन्दी सिनेमा पर आधारित अपने अध्ययन में निष्कर्ष निकाला है कि कुछ अच्छी फिल्मों में महिलाओं का प्रतिनिधित्व है। भारतीय समाज जो बहुत ही कुपोषित और पितृसत्तात्मक है, ने फिल्मों में ज्यादातर महिलाओं को भावनात्मक और आर्थिक रूप से स्वतंत्र दिखाकर सामाजिक परिवर्तन को प्रोत्साहित किया है। इस अध्ययन में घरेलू हिंसा, शोषण, शोषण, पुरुष प्रधानता आदि पर महिलाओं को पब्लिक के सामने लाकर फिल्मों द्वारा विभिन्न समस्याओं पर प्रकाश डाला गया है।

नाज व मंडल (2015) द्वारा हिन्दी सिनेमा में दलितों का चित्रण प्रस्तुत किया गया है। लेखकों के अनुसार सिनेमा कला के अन्य रूपों की तरह समाज की सभी जटिलताओं को दर्शाता है। साथ ही सिनेमा व्यापक दर्शकों तक पहुंच सकता है और उनके मानस को प्रभावित कर सकता है। भारतीय

फिल्ममें मुख्य रूप से बॉलीवुड ही बनाता है। इस लेख में अछूतों की दुर्दशा पर आलोचनात्मक अंतर्दृष्टि डालने का प्रयास और उनके दुख के मूल कारणों की पड़ताल पर उनकी अधीनता की प्रक्रिया का पता लगाने के लिए भी लिखा गया है। साथ ही यह दलित मुद्दों को चित्रित करने में बॉलीवुड फिल्मों के विकास पर केंद्रित है।

सिंह(2019)ने अपने अध्ययन "पोटरायल ऑफ वीमेन इन बॉलीवुड" में कॉलेज की लड़कियां महिलाओं के चित्रण के बारे में क्या सोचती हैं और इस चित्रण ने उन्हें कैसे प्रभावित किया है, की जांच की है। फिल्म में उनके प्रभाव पर चर्चा करने के लिए 20 लड़कियों का एक नमूना चुना। अध्ययन में लेखक ने यह पाया कि सभी लड़कियों ने यह सहमति व्यक्त की है कि फिल्मों में महिलाओं की प्रस्तुति सकारात्मक नहीं थी और महिलाओं को एक यौन उत्पाद के रूप में प्रस्तुत किया गया था। उन्होंने तर्क दिया कि इसका मुख्य कारण रुढ़िवादिता है। उन्होंने यह भी कहा कि महिलाओं की फिल्मों में ईमानदार, सावधान, कुंवारी, सुंदर आदि दिखाई छवि उन पर ऐसा दिखने हेतु एक अतिरिक्त मनोवैज्ञानिक दबाव बना रही हैं।

परन्तु जहाँ तक सिनेमा में पुस्तकालयाध्यक्षों व पुस्तकालयों के चित्रण का प्रश्न है केवल एक पुस्तक टेविस एंव टेविस (2015) द्वारा लिखी गयी है, जिसमें 1917-1999 तक की अवधि के अमेरिकन व ब्रिटिश सिनेमा में पुस्तकालयों व पुस्तकालयाध्यक्षों का चरित्र-चित्रण प्रस्तुत किया गया है। इसके अतिरिक्त कहीं भी किसी कार्य का उल्लेख नहीं मिलता है। यदि हिन्दी फिल्मों में पुस्तकालयों एवं पुस्तकालयाध्यक्षों के चित्रण की बात की जाये तो भारतीय सिनेमा में इस पर कोई कार्य नहीं हुआ है। केवल धीमान व कौशिक के स्वयं के तीन लेख अवश्य प्रकाशित हुए हैं। धीमान व कौशिक (2019अ) ने हिन्दी फिल्मों के आरम्भिक दौर में पुस्तकालयों का चित्रण प्रस्तुत करते हुये 1931-1960 के मध्य प्रदर्शित हुयी हिन्दी फिल्मों में पुस्तकालयों के चित्रण का प्रस्तुतीकरण किया गया है।

धीमान व कौशिक (2019ब) ने ही अपने दूसरे लेख '1980-2000 के मध्य प्रदर्शित हिन्दी फिल्मों में ग्रंथालयों व ग्रंथालयाध्यक्षों का चित्रण' में बताया है कि इस अवधि में कुल मिलाकर 15 फिल्मों में पुस्तकालयों का चित्रण किया गया है हालाँकि अधिकतर चित्रण प्रेमालाप आदि के लिये ही किया गया है। परन्तु "आफत", "कभी ना कभी" व "क्या कहना" में प्रेमालाप आदि के दृश्य नहीं हैं। "आफत" फिल्म में किसी व्यक्ति की तलाश में, व "कभी ना कभी" में हीरो अपने पिता से मिलने हेतु पुस्तक को इश्यू के कराने के बहाने से पुस्तकालय में आता है। जबकि "क्या कहना" में फिल्म की हीरोईन वास्तव में अपनी पुस्तकें वापस करने के लिये पुस्तकालय में आती है।

धीमान व कौशिक (2019 स) ने अपने अध्ययन में 21 वीं सदी के दौरान 2001 - 2018 के बीच जो हिन्दी फिल्में रिलीज़ हुई, उनमें जहाँ-जहाँ पुस्तकालय दिखाया है उसका वर्णन किया है। हालाँकि अध्ययन में मुख्य फोकस लाइब्रेरियन पर रहा है। इस अवधि कुल 45 हिन्दी फिल्में रिलीज़ हुई और उनमें से 06 फिल्मों में लाइब्रेरियन को दिखाया गया है।

4. शोधप्रविधि

परन्तु वर्तमान शोध अध्ययन के लिए हिन्दी सिनेमा में पुस्तकालयों हेतु कोई विशेष सामग्री उपलब्ध नहीं है, इसी कारण उधेश्यानुसार प्रतिदर्श विधि का प्रयोग किया गया है। उधेश्यानुसार

प्रतिदर्श विधि के अन्तर्गत केवल समस्या से प्रत्यक्षरूप से सम्बन्धित व्यक्तियों से ही सम्पर्क किया जाता है, जैसे राजनीतिक समस्याओं के अध्ययन के लिए राजनीति से सम्बन्धित व्यक्तियों को ही अपने प्रतिदर्श का आधार बनाना एक प्रकार से अध्ययन के उद्देश्य से अधिक उपयुक्त रहता है। ऐसे ही लिपस्टिक के निर्माण की समस्या पर लिपस्टिक के रंग व गंध के सम्बन्ध में केवल उच्च व धनी वर्ग की लिपस्टिक को प्रयोग में लाने वाली महिलाओं को ही अपने प्रतिदर्श का आधार बनाता है। यहाँ प्रतिदर्श की ऐसी इकाइयों के चयन में एक विशेष उद्देश्य निहित रहता है क्योंकि लिपस्टिक के सम्बन्ध में इन्हीं इकाइयों की पसन्दगी व नापसन्दगी का ही विशेष महत्व रहता है और अन्य महिलाओं का प्रायः नहीं।

अतः प्रस्तुत शोध अध्ययन के लिए उद्देश्यानुसार प्रतिदर्श विधि का प्रयोग करते हुए उन हिंदी फिल्मों का चयन किया गया है जिनमें पुस्तकालयों के स्टाफ के प्रति पाठकों के व्यवहार का चित्रण मिलने के संभावना अधिक थी। साथ ही अपने साथियों जो हिंदी फिल्मों के शौकीन थे उनसे भी हिंदी फिल्मों के नाम लिए गए और उन हिंदी फिल्मों को देखा गया।

5. हिंदी फिल्मों में पुस्तकालय स्टाफ के प्रति व्यवहार का चित्रण

यूँ तो 200 से भी अधिक फिल्मों में पुस्तकालयों के विभिन्न दृश्यों के चित्रण हेतु देखी गयीं परन्तु कुल मिलाकर 04 फिल्मों में स्टाफ के प्रति व्यवहार का चित्रण देखा गया है। तालिका 1 में पुस्तकालय के चित्रण में अभिनेताओं/ अभिनेत्रियों के पुस्तकालय के स्टाफ के प्रति व्यवहार को दर्शाया गया है।

तालिका 1 - पुस्तकालय स्टाफ के प्रति व्यवहार

क्रम संख्या	फिल्म का नाम	फिल्म रिलीज वर्ष	निर्देशक का नाम	पुस्तकालय चित्रण का समय	फिल्म के मुख्य अभिनेता/ मुख्य अभिनेत्री
1.	बेवफा सनम	1995	गुलशन कुमार	45:00	कृष्ण कुमार/ शिल्पा शिरोडकर
2.	धूप	2003	अश्वनी चौधरी	5:35, 47:10, 1:46:16	ओमपुरी/ रेवती
3.	3 ईडियट्स	2009	राजकुमार	56:58	आमिर खान, माधवन
4.	कल किसने देखा है	2009	विवेक शर्मा	8:06	जैकी भगनानी

1995 में गुलशन कुमार के निर्देशन में बनी फिल्म 'बेवफा सनम' के मुख्य अभिनेता कृष्ण कुमार (सुन्दर) एवं अभिनेत्री शिल्पा शिरोडकर (अनीता) हैं। इस फिल्म में अभिनेता कृष्ण कुमार को पुस्तकालय में पुस्तकालयाध्यक्षा से जबरदस्ती रबड़ मांगते दिखाया गया है जबकि सबको पता होता है कि पुस्तकालय में रबड़ आदि स्टेशनरी वो भी पुस्तकालयाध्यक्षा के कक्ष में नहीं मिलती। तब

पुस्तकालयाध्यक्षा कहती है कि यह पुस्तकालय है कोई स्टेशनरी की दुकान नहीं है। फिर वह माफी मांग कर पुस्तकालय से बाहर चला जाता है।

45:00 मिनट पर फिल्म 'बेवफा सनम' का दृश्य

2003 में अश्वनी चौधरी के निर्देशन में बनी फिल्म 'धूप' के मुख्य अभिनेता ओम पुरी (प्रोफेसर सुरेश कुमार कपुर), संजय पुरी (रोहित कपुर) एवं अभिनेत्री रेवती (सविता) एवं गुल बेग (पिहु) हैं।

1:46:16 मिनट पर 'धूप' फिल्म का दृश्य

फिल्म के इस दृश्यमें जो 1:46:16 मिनट पर शुरू होता है में, फिल्म का एक अभिनेता वीरेन्द्र सक्सेना पुस्तकालय में रैक से पुस्तके गिराता हुआ दिख रहा है और रेवती (पुस्तकालयाध्यक्षा) वीरेन्द्र सक्सेना को ऐसा करने से रोकती हुयी दिख रही है।

2009 में राज कुमार के निर्देशन में बनी फिल्म '3 ईडियट्स' के मुख्य अभिनेता आमिर खान (रणछोड़ दास चाचंड), माधवन (फरहान कुरेशी) व शर्मन जोशी (राजु रस्तोगी) एवं अभिनेत्री करीना कपूर (पिया) हैं।

56:58 मिनट पर फिल्मके दृश्य में ओमी वैद्य कालेज के पुस्तकालय में बैठकर पुस्तकालय अध्यक्ष अखिल मिश्रा के साथ अपना भाषण तैयार कर रहा होता है। तभी पुस्तकालय में ओमी के लिए फोन आता है और पुस्तकालय कर्मी ओमी को बात करने के लिए निचले तल पर बुलाता है। उसके बाद फिल्म का एक हीरो आमिर खान पुस्तकालय अध्यक्ष के पास आता है और उन्हें झूठ कहता है कि आपको कालेज का निर्देशक बुला रहा है। अखिल मिश्रा, जो पुस्तकालयाध्यक्ष है वह भाषण आमिर खान को दे कर चला जाता है। आमिर खान भाषण के कुछ शब्द बदल देता है। इसी बीच फिल्म का दूसरा अभिनेता आर० माधवन ओमी से फोन पर बातें करता है। आमिर भाषण के कागज ओमी वैद्य को दे कर पुस्तकालय से बाहर चला जाता है। तभी अखिल मिश्रा उन्हें मिलता है और कहता है कि मुझे कालेज के निर्देशक ने नहीं बुलाया था। फिर अखिल मिश्रा उस पर गुस्सा करता है। तब आमिर खान कहता है कि मैंने कहा था कि वो आपको याद कर रहे हैं। अखिल मिश्रा वही परिवर्तित भाषण के कागज ओमी वैद्य को दे देता है और ओमी वैद्य गलत भाषण पढ़ देता है।

वर्ष 2009 में बनी फिल्म 'कल किसने देखा है'के निर्देशक विवेक शर्मा हैं। इस फिल्म के मुख्य अभिनेता जैकी भगनानी (निहाल सिंह), ऋषि कपूर (प्रो० सिदार्थ वर्मा) एवं अभिनेत्री वैशाली देसाई (मिशा) हैं। इसमें पुस्तकालयाध्यक्ष के साथ दो दृश्य हैं। पहले दृश्य में 8:06 मिनट पर फिल्म का हीरो जैकी भगनानी कालेज के पुस्तकालय में जाता है और पुस्तकालयाध्यक्ष शशी किरण से अपना एडमिशन फार्म मांगता है।

'कल किसने देखा है' फिल्म का पहला दृश्य एडमिशन फार्म मांगते हुए

पुस्तकालयाध्यक्ष उससे कहता है कि मैं यहाँ पर क्लर्क नहीं हूँ बल्कि पुस्तकालयाध्यक्ष हूँ। सभी कर्मचारी खाना खाने गये हैं। परन्तु वह उसे एडमिशन फार्म दे देता है। तब फिल्म का हीरो पुस्तकालय से बाहर चला जाता है।

'कल किसने देखा है' फिल्म का दूसरा दृश्य पुस्तकें फेंकते हुए

42:37 मिनट पर फिल्म के दूसरे दृश्य में फिल्म की हीरोईन वैशाली देसाई फिल्म के हीरो जैकी भगनानी की तलाश करते कालेज के पुस्तकालय में जाती है। पुस्तकालय में जैकी भगनानी अपने हाथों में उपर तक पुस्तकें उठाकर खड़ा होता है। तभी वैशाली पुस्तकालय में आकर पूछती है कि जैकी भगनानी कहाँ हैं? जैकी भगनानी का चेहरा पुस्तकों में छिपा होने के कारण वैशाली को नहीं दिखता है। तभी वहाँ पर पुस्तकालयाध्यक्ष आता है। वह वैशाली को कहता है कि तुमने पुस्तकें वापस नहीं की है। वैशाली गुस्से में जैकी भगनानी के हाथों से कुछ पुस्तकें उठाकर पुस्तकालयाध्यक्ष शशी किरण के उपर फेंकती है।

6. उपसंहार

फिल्मों के आरम्भ में पुस्तकालय का चित्रण व्यक्तिगत पुस्तकालय के रूप में मिला लेकिन वक्त के साथ साथ कॉलेज, सार्वजनिक व विश्वविद्यालय के पुस्तकालयों का चित्रण भी शुरू कर दिया गया। यह बात अलग है की अधिकतर फिल्मों में पुस्तकालय को पढाई के स्थल के रूप में ही दिखाया गया है। बाद में चल कर 1980 के दशक आते-आते पुस्तकालय को प्यार के स्थल के रूप में शुरू कर दिया गया।

परन्तु हम देखते हैं कि कुछ फिल्मों के हीरो-हीरोइन का शिक्षण संस्थानों के पुस्तकालय स्टाफ के प्रति व्यवहार शोभनीय नहीं रहा है। कुछ हद तक तो इस तरह का व्यवहार सहन करने योग्य है लेकिन जब यह हद से आगे बढ़ जाए तो ठीक नहीं है, जैसे कि 2003 में 'धूप' फिल्म में पुस्तकालयाध्यक्ष को ही डराने हेतु एक गुंडा आता है और पुस्तकालयाध्यक्ष के सामने ही पुस्तकालय में तोड़-फोड़ करता है। 'कल किसने देखा है' फिल्म पुस्तकें फेंकने का दृश्य तो बिल्कुल शोभनीय नहीं है। इस तरह के दृश्य आम बात हो गये हैं परन्तु जैसा सिनेमा दिखाता है वैसा ही आम

आदमी अपने आचरण में लाता है। इसी कारण इस तरह के चित्रणों से निर्देशकों को बचना चाहिये ताकि समाज में गलत संदेश ना जाये।

आशा है आने वाली फिल्मों में पुस्तकालयका सही उपयोग व चित्रण करने के लिए निर्देशक ध्यान देंगे ताकि समाज में एक 'सकारात्मक सन्देश' प्रस्तुत हो। इससे आने वाली पीढ़ी पुस्तकालय पढाई व पुस्तकालय कर्मियों का सम्मान करना सीखेगी क्योंकि फिल्मों में समाज का आईना है। इनमें जैसा दिखाया जायेगा वैसा ही समाज सीखेगा।

सन्दर्भ ग्रंथसूची

दिलचस्प (2012) हिंदी सिनेमा के 100 वर्ष। भारतीय पुस्तक परिषद्, नई दिल्ली।

धीमान, अनिलव कौशिक, सचिन(2019) हिन्दी फिल्मों के आरम्भिक दौर में पुस्तकालयों का चित्रण। अजंता, 8(खंड 1, भाग 2): 155-167।

धीमान, अनिलव कौशिक, सचिन(2019ब) 1980-2000 के मध्य प्रदर्शित हिन्दी फिल्मों में ग्रंथालय व ग्रंथालयाध्यक्षों का चित्रण. ग्रंथालय विज्ञान, 50 (1-2): 221-227।

भारद्वाज, विनोद (2006) सिनेमा: कल, आज, कल। वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।

मृत्युंजय (2017) फिल्मों के सौ बरस। मेधा पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली ।

Dhiman, A.K. and Kaushik, S.K. (2019c). Glimpses of Librarians in Hindi Cinema: A Study of Hindi Films Released in 21st Century. In Salek Chand, Rama Nand Malviya, Shishir H Mandalia and Nimesh D. Oza (Eds.): Building Smart Libraries: Challenges and Discovery Tools (Proceedings of International Conference on Knowledge Organization in Academic Libraries- 2019). Parshva Publication, Ahmedabad. Pp. 99-114.

Garg, B.D. (1996). So Many Cinemas. Eminence Designs Pvt. Ltd., Mumbai.

Gokulsingh and Dissnayake. 2004: Indian Popular Cinema: A Narrative of Cultural Change. Thretham Books Limited: London.

Naaz, (F) and Mandal (M): Dalits in Bollywood: From Endurance to Resistance- A Historical Approach. Lapis Lazuli: An International Literary Journal, 5 (2): 160-171.

Nandkumar, S. (2011). The Stereotypical Portrayal of Women III Commercial Indian Cinema: MA Thesis: University of Houston, Texas (USA).

Sabharwal, S.K. and Sen, R. (2012) Portrayal of Sexual Minorities in Hindi Films. Global Media Journal-Indian Edition, 3 (1): 1-13.

Sarkar, Srijita (2012). An analysis of Hindi Women-Centric Films in India. Electronic Theses and Dissertations. Paper 1265. Available at: <https://doi.org/10.18297/etd/1265>.

Singh, Dhayan (2019). Portrayal of Women in Bollywood: A Focus Group Approach. International Journal of Scientific Research and Reviews, 8(2): 3241-3250.

Tevis, R. and Tevis, B. (2005). The Image of Librarians in Cinema: 1917-1999. Mcfarland & Company Inc. Publishers, Jefferson (North Carolina).

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०: चिकित्सक अध्ययन**प्राचार्य, डॉ. संजय धनवटे**

नारायणराव काळे स्मृति कॉलेज, कारंजा (घा.)जि. वर्धा.

मो.९७६५९७५८४७ dhanwatesanjay@yahoo.co.in

कोणत्या ही देशात शिक्षण हे त्या देशाच्या विकासाची दिशा ठरवत असते. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात आवश्यकते नुसार विविध परिवर्तने करण्याकरिता शैक्षणिक समस्यांचा आढावा घेवून शिक्षण व्यवस्था निर्माण करावी लागते. भारतात शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करण्याकरिता स्वातंत्र्यपूर्व काळात तसेच स्वातंत्र्यानंतरही अनेक समित्या व आयोग नेमण्यात आले आहे, त्या पैकी भारतीय शिक्षण आयोग १८८२, भारतीय विद्यापीठ आयोग १९०२, कलकत्ता विद्यापीठ आयोग १९१७, विद्यापीठ शिक्षण आयोग १९४८, मुदलियार आयोग १९५२, भारतीय शिक्षण आयोग १९६४-६६, राष्ट्रीय शिक्षक आयोग १९८५, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अशा प्रकारे शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा करून देशाच्या सर्वांगीन विकासाकरीता विविध प्रयत्न करण्यात आले.

भारतीय नागरिकांमध्ये शिक्षणाचा पुरस्कार करून देश विकास करण्याकरिता भारत सरकारने आखलेले धोरण भारतातील ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील प्राथमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण कसे असावे याची आखणी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे करते. १९६८ मध्ये कोठारी आयोगाच्या शिफारसी लागू करून शिक्षण यंत्रणेत सुधारणाकरण्याकरिता त्यावेळच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी प्रथमतः राष्ट्रीय शिक्षण धोरण ठरविले तेव्हापासून त्यात वेळोवेळी आवश्यक ते बदल करण्यात आले. शासनाने २९ जुलै २०२० मध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मंजूरी देवून संपूर्ण देशात लागू केले.

नवीन शैक्षणिक धोरणी ठळक वैशिष्ट्ये—

सुमारे ३४ वर्षांनंतर शैक्षणिक धोरणामध्ये बदल करण्यात आले असून भाषा शिक्षण, कौशल्य व व्यवसाय शिक्षण इत्यादी विषयामध्ये वैशिष्ट्ये पूर्ण बदल करण्यात आले.

- कोणत्याही विद्यार्थ्यांवर कोणतीही भाषा लादली जाणार नाही.
- 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' या उपक्रमांतर्गत इयत्ता सहावी ते आठवी पर्यायच्या विद्यार्थ्यांना 'भारतातील भाषा' या प्रकल्पामध्ये सहभाग घेता येणार आहे.
- विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शिक्षण स्तरावर विविध विदेशी भाषांचा पर्यायदिला जाणार आहे.
- सुमारे ८ भारतीय भाषामध्ये इ-कोर्सेस उपलब्ध होणार आहे.
- शिक्षण विभागाद्वारे पाली, पर्शियन आणि प्राकृत भाषांसाठी एक राष्ट्रीय संस्था उभारली जाणार आहे.
- पूर्वप्राथमिक शाळांकरिता NCERT कडून अभ्यासक्रम आखला जाणार असून हा अभ्यासक्रम संपूर्ण देशातील पूर्वप्राथमिक शाळांना लागू असणार आहे. त्याचबरोबर पूर्वप्राथमिक शिक्षण आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे करण्याचा प्रयत्न आहे.
- ज्या ठिकाणी अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा नवीन अभ्यासक्रम राबविण्यात अपयशी ठरेल त्या ठिकाणी नवीन सर्व सोयी-सुविधा युक्त पूर्वप्राथमिक शाळा उभारली जाणार आहे.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी भारतीय सांकेतिक भाषा संपूर्ण देशात प्रमाणीत करण्यात येणार आहे.

● ३ ते १४ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांना कायद्याने शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला. या आधी तो ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांना प्राप्त होता.

● ५ वर्षे मुलभूत शिक्षण— यात नर्सरी ४थ्या वर्षी, ज्युनिअर केजी ५ व्या वर्षी, सिनिअर केजी ६ व्या वर्षी, इयत्ता पहिली ७ व्या वर्षी, इयत्ता दुसरी ८ व्या वर्षी. यात संख्या व अक्षरांची ओळख करून देण्यात येईल व त्यांना ते वाचता यावे यावर भर दिला जाईल.

३ वर्ष प्राथमिक शिक्षण— इयत्ता तिसरी ९ व्या वर्षी, इयत्ता चौथी १० व्या वर्षी, इयत्ता पाचवी ११ व्या वर्षी.

३ वर्ष माध्यमिक शिक्षण— इयत्ता सहावी १२ व्या वर्षी, इयत्ता सातवी १३ व्या वर्षी, इयत्ता आठवी १४ व्या वर्षी. यामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश असून इंटरशिपची सुध्दा सुविधा आहे.

४ वर्ष उच्च माध्यमिक शिक्षण— इयत्ता नववी १५ व्या वर्षी, इयत्ता दहावी १६ व्या वर्षी, इयत्ता अकरावी १७ व्या वर्षी, इयत्ता बारावी १८ व्या वर्षी .

दहावी बोर्ड परीक्षा रद्द, एमफिल बंद

पाचवी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना केवळ मातृभाषा, स्थानिक भाषा आणि राष्ट्रीय भाषा शिकणे अनिवार्य राहिल. इतर विषय इंग्रजीमध्ये असले तरी एक विषय म्हणून शिकावे लागेल.

नववी ते बारावीच्या सत्र परीक्षा असतील. त्या एकूण ८ शालेय अर्धवर्षामध्ये घेतल्या जाणार.

या धोरणात शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण याबरोबरच कृषी शिक्षण, कायदा शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण इत्यादी व्यवसायिक शिक्षणाला कार्यक्षेत्रात आणले आहे.

देशातील महाविद्यालयाला श्रेणी देण्याकरिता उच्च शिक्षण नियामक ही संस्था स्थापन केली जाणार आहे.

या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विदेशी विद्यापीठांना भारतामध्ये आपल्या शाखा उघडता येणार आहे.

शालेय शुल्क आकारणी रक्कम निश्चित केली जाणार आहे.

समाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलीक, लिंग, अपंगत्व इत्यादी घटकामध्ये भेदभाव न करता शिक्षणाकरिता आर्थिक दृष्ट्या वंचित घटकावर विशेष भर दिला जाईल.

शिक्षकांची भारती सक्षम पारदर्शक प्रक्रियेद्वारे केली जावून बहुस्रोत नियमित कामगिरी मूल्यांकन, उपलब्ध प्रगतीचे मार्ग इत्यादी गुणवत्तेवर आधारित शिक्षकाची शैक्षणिक प्रशासक म्हणून बढती दिली जाईल.

SC, ST, OBC, SEDG या प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेस प्रोत्साहन दिले जाईल, त्याच बरोबर राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती पोर्टलचा विस्तार करून शिष्यवृत्ती प्राप्त विद्यार्थ्यांचा मागोवा घेतला जाईल.

या धोरणात कोविड-१९ चा प्रसार लक्षात घेवून पर्यायी शिक्षण पध्दतीचा व्यापक विचार करण्यात आला. त्यानुसार सर्वकश महाजालकावरील शिक्षण आणि डिजीटल शिक्षण यावर भर देण्यात आला.

महाविद्यालयीन पदवी ३ व ४ वर्षांची असेल. यामध्ये पदवीच्या पहिल्या वर्षात प्रमाण पत्र मिळेल, दुसऱ्या वर्षात पदविका मिळेल, तिसऱ्या वर्षात डिग्री मिळेल, संशोधन करणाऱ्याकरिता उच्च शिक्षण घेणाऱ्याकरिता चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम असेल. इतरांकरिता तीन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम असेल.

उच्च शिक्षणामध्ये २०३५ पर्यंत एकूण पट नोंदणी ५० टक्के करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

या शैक्षणिक धोरणा अंतर्गत एखाद्या विद्यार्थ्याला जर कोर्सच्या मध्यभागी दुसरा कोर्स करण्याची इच्छा झाली तर तो पहिल्या कोर्स मधून मर्यादीत काळाकरीता ब्रेक घेवू दुसरा कोर्स करू शकतो.

उच्च शिक्षणात सुधारणामध्ये श्रेणीबद्ध शैक्षणिक (Graded academic), प्रशासकीय (administrative) आणि आर्थिक स्वयत्तता (Financial autonomy)चा समावेश आहे सरकारी, खासगी आणि मान्यताप्राप्त संस्था या सर्वाकरिता समान नियम असतील. तसेच शिक्षणात समानता असणार आहे.

मल्टीडिसिप्लिनरी अभ्यासक्रम— यामध्ये एकाच वेळी वेगवेगळे विषय एकत्रपणे शिकता येईल.

बहुभाषिक शिक्षण—शिकवतांना विविध प्रदेशिक भाषांचा वापर करता येणार.

लॉ व मेडिकल शिक्षण वगळता उच्च शिक्षण एका छताखाली येणार.

शिक्षण क्षेत्रातील गुंतवणूक GDP च्या ६ टक्के करणार सध्या हे ४.४३ टक्के आहे.

विद्यार्थ्यांचे प्रगतीपुस्तक बदलणार, शिक्षकांसोबतच विद्यार्थीदेखील स्वतःचे मूल्यांकन करणार. यामध्ये शिक्षकाव्यतिरिक्त विद्यार्थी व वर्गमित्र यांचेही शोरे असणार तसेच शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांचे जीवन कौशल्य सुध्दा नमुद करावे लागणार.

या धोरणात केंद्रिय मनुष्यबळ विकास मंत्रालय हे नाव बदलवून शिक्षण मंत्रालय असे नामकरण करण्यात आले.

थोडक्यात—

शालेय शिक्षणात परिवर्तन, नवा अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक आराखड्यासह बालवयातच काळजी घेवून शिक्षण सुविधा, पायाभूत साक्षरतेवर भर देवून संख्या शिक्षण साध्य करण्याकडे कल दिसून येतो, शालेय अभ्यासक्रम आणि शिकविण्याच्या पध्दतीमध्ये विशेष सुधारणा, बहुभाषिक व भाषेची ताकद समजणारे शिक्षण, मुल्यांकन सुधारणा, न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षण, मजबुत शिक्षक भरती व करिअर मार्ग, शालेय प्रशासन, शालेय शिक्षणाकरिता मानक निश्चिती व मान्यता सुविधा, उच्च शिक्षणाचा विस्तार करणे, समग्र बहु शाखीय शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे, सुचारू नियमन व्यवस्था निर्माण करणे, तर्कसंगत संस्थात्मक संरचनाची निर्मिती, प्रेरित करणारे उत्साही व सक्षम अध्यापक, शिक्षकांचे शिक्षण असणार, मार्गदर्शक मोहीम राबवीणार, विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत मिळेल, मुक्त व दुरस्थ शिक्षण सुविधा, ऑनलाईन व डिजिटल शिक्षणाची व्यवस्था, शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर केला जाईल. भारतीय भाषांचा प्रसार, व्यवसायिक व प्रौढ शिक्षणाची सुविधा, शैक्षणिक गुंतवणूकीत वाढ केली जाईल.

देशातील सुमारे २ कोटीशाळाबाह्य मुलांना मुख्य शैक्षणिक प्रवाहात आणणे, शिक्षणातील ४.४३ टक्के GDP वरून ६ टक्के वाढ करणे. मुलांच्या जन्माच्यावेळची परिस्थिती किंवा इतर पार्श्वभूमीमुळे कोणताही मुलगा—मुलगी शिक्षणाची व आपल्यातील उत्कृष्टतेची संधी गमावणार नाही. देशातील सर्व अशिक्षित तरुण व प्रौढयांना १०० टक्के साक्षर करणे. त्याच बरोबर २१ व्या शतकातील प्रमुख कौशल्य, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये वाढविण्याकरिता व सर्वांगीण विकासाकरिता अभ्यासक्रम कमी करून अनुभवातुन शिक्षण देणे हा शिकविण्याच्या पध्दतीचा व शालेय अभ्यासक्रमाचा उद्देश आहे.

निष्कर्ष—

शालेय व उच्च शिक्षणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना मोठा वाव देण्यात आला असून २१ व्या शतकातील हे पहिले शिक्षण धोरण ३४ वर्ष जुन्या १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाची जागा घेणार आहे. सर्वांना संधी, निःपक्षपाती, दर्जेदार, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व अशा स्तंभावर या शैक्षणिक धोरणाची उभारणी करण्यात आली आहे. २०३० च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी

याची सांगड घालण्यात आली आहे. शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षण २१ व्या शतकाच्या गरजानुरूप करण्याकरिता अधिक समग्र, बहु शाखीय व बहुविविधतेद्वारे चैतन्यशील प्रज्ञावान समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता करण्याकरिता व प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या क्षमतानुसार विकास करण्याचा उद्देश या धोरणाचा आहे. हे शैक्षणिक धोरणाचे उद्देश जरी आकर्षित करणारे असले तरी वास्तविकते आणण्याकरिता कठोर परिश्रमाची व अधिक वित्ताची तसेच सक्षम नेतृत्व तंत्रज्ञानाची आवश्यकता आहे हे विसरून चालत नाही.

संदर्भ—

१. मराठी विश्वकोश— भारतातील शैक्षणिक आयोग
२. Biswas A. Agarwal S.P. - Development of Education in India, New Delhi, 1986
३. Naik J.P. – The Education Commission and After, New Delhi, 1982
४. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० — शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार
५. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण संबंधी इंटरनेटवरील उपलब्ध माहिती
६. न्युजपेपर
७. मासिके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन

डॉ. संजय गोरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदुर, जि. चंद्रपुर ४४२९०८

मोबाईल क्र. ९२२६११६५४० sanjaygore.1462@rediffmail.com

सारांश:

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निष्ठा होती आणि परिवर्तन शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही. शिक्षण म्हणजे परिवर्तन हे डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांचे मुख्य सुत्र होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या विचारांवरच आधारीत समाज व्यवस्था शिक्षणातून निर्माण होईल अशी त्यांची विचारधारा होती आणि म्हणूनच शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन आहे आणि प्रत्येक भारतीयाने शिक्षण घेतले पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते. विद्यापीठ फक्त परिक्षा घेणारी संस्था नसावी तर शैक्षणिक कार्य करणारी व्यवस्था असावी. महाविद्यालयही अध्यापकांच्या उपजिवीकेची केंद्र न राहाता विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण उध्दाराची संस्कार केंद्र झाली पाहिजे असे अत्यंत तळमळीचे आणि सर्वसमावेशक मत डॉ. आंबेडकरांचे होते. विद्यापीठाचा मुख्य उद्देश संशोधन आणि उच्च शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याचा असावा.

प्रस्तावना :

शिक्षणाने माणसाला सर्वांगीण विकास साधता येतो. तसेच देशाचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल तर शिक्षणाच्या प्रक्रियेत देशातील प्रत्येक घटकांचा समावेश करणे अतिशय महत्वाचे आहे. शिक्षण हा प्रत्येकाचा मुलभूत अधिकार आहे. धर्म, जात, वंश, लिंग असा भेदाभेद न करता शिक्षणाचा अधिकार प्रत्येकाला मिळायला पाहिजे असे विचार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले आहे. शिक्षण हे अस्पृश्य, दलित व इतर मागासलेल्या जनतेच्या उत्थानाचे व सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन आहे. आज दलित समाजाची जी प्रगती झपाट्याने होत आहे त्याचे महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे शिक्षण हे साधन आहे. आणि प्रत्येकाने घेतली पाहिजे अशी भावना दलित समाजामध्ये झाली आणि म्हणून त्यांनी शिक्षणामध्ये क्रांती केली. जे माणूस घडविते ते शिक्षण असे त्यांचे मत होते. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञान यांचा सुरेख संगम होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक भूमिका

केवळ ज्ञान उपयोगाचे नाही तर जे उपयोगी येते तेच खरे ज्ञान होय अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भावना होती. शिक्षणाचा परिणाम हा आणि चरित्राची निर्माती करणे असा त्यांचा आग्रह होता. उच्च शिक्षण ही केवळ एका वर्गाची नसणार. आता सर्व वर्गांमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे यासाठी शासनाने लक्ष द्यावे. सद्याच्या स्थितीमध्ये महाराष्ट्रातील बहूजन समाज निरक्षर आहे. अशा राष्ट्राचा जीवन प्रवाहात टिकाव लागायचा नाही. प्राथमिक शिक्षण हा शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार राष्ट्रीय प्रगतीचा इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सुपर विलास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होण्यासाठी अनेक शक्य लागतील म्हणून प्राथमिक शिक्षणासाठी सक्तीचा कायदा करावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते शिक्षण व स्वावलंबन ही दोन प्रगतीची साधने आहेत. आपले मानवी हक्क प्रस्थापीत करण्यासाठी शिक्षण हा एकमेव मार्ग आहे. स्त्री-पुरुषांना एकत्र व एकच शिक्षण दिले गेले पाहिजे

असे त्यांचे मत होते. त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४५ नुसार १४ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत प्रत्येक बालकास मोफत व सक्तीचे शिक्षण द्यावे अशी तरतूद केली आहे. आणि कलम २९ व कलम ३० नुसार कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेमध्ये कोणत्याही नागरिकांस केवळ धर्म, वंश, जात, परंपरा, भाषा या कारणांवरून प्रवेश नाकारता येणार नाही. अशा अनेक कलमांच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील व प्रत्येक घटकाला योग्य प्रकारे शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी तरतूद करून ठेवली आहे.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली संबंध ह्यात शिक्षणाच्या प्रसारासाठी घालवली. त्यांची शैक्षणिक कार्य हे त्यांच्या आयुष्यभराच्या माणूसकीच्या लढ्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून आपण मान्य केले पाहिजे. “शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा” या तीन तत्वात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सर्व शैक्षणिक विचारांचे सार आहे. शिक्षणाची संधी प्रत्येकाने साधावी असा त्यांनी आपल्या सर्व कार्यकर्त्यांना सल्ला दिला. संधीचा सदुपयोग करणे हे वचन त्यांच्या जीवन शिक्षण अन्नाचे मुख्य सुत्र होते. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्माधर हे परिणाम कारक शिक्षणाचे ध्येय आहे. शिक्षणातूनच व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. नव मानवतावादाचा संस्कार करणारे शिक्षण निर्माण करणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य त्यांना हवा होता आणि स्वातंत्र्य हे मूल्य शिक्षणाशिवाय सापडत नाही याची त्यांना खात्री होती. स्वावलंबी होण्यासाठी त्यांना समता हवी होती. तर स्वाभिमान प्रदान करणारी बंधूता त्यांना अभिप्रेत होती. हे सर्व शिक्षणातूनच निर्माण होईल असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या मते सामाजिक क्रांती घडवून आणावयाची असेल तर ती बालवयातच झाली पाहिजे आणि म्हणूनच प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक माणसाचा विकासाचा पाया आहे. शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन आहे. म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यायलाच हवे असा त्यांचा आग्रह होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते लोकशाही यशस्वी करावयाची असेल तर नैतिक मूल्ये धिष्टीत शिक्षणाद्वारे जनतेला संस्कार करणे गरजेचे आहे. लोकशाहीसाठी सुशिक्षित समाजाची गरज आहे. आणि सुशिक्षित समाज हा शिक्षणामूळेच घडू शकतो. महाराष्ट्रातील एक संत तुकडोजी महाराज म्हणतात की, 'माणूस सामुदायीक करायचा म्हणजे पहाडाची दगड एकत्र आणून बसवणे नव्हे तर माणसाला माणूस म्हणून जगायचे शिक्षण घ्यायला पाहिजे' या विचारांप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अत्यंत मौल्यवान असे शैक्षणिक तत्वज्ञान जगाला दिले आहे.

संदर्भ सुची:

१. सरदार गंगाधर बाळकृष्ण —गांधी आणि आंबेडकर सुगावा प्रकाशन पुणे प्र. आ. ६ डिसें. १९८७
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर —डॉ. आंबेडकर यांची ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई गाजलेली भाषणे प्र. आ. ६ डिसें. २०११
३. वामन निंबाळकर (संपा.) —डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरप्रबोधन प्रकाशन, नागपूर विचारधारा प्र. आ. ऑगस्ट २००६
४. रत्तू नानकचंद —डॉ. आंबेडकर अनूभव साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद(संपा. भा. ल. भोळे)आणि आठवणी द्वि. आ. ऑगस्ट २०००
५. संपा. प्रदिप गायकवाड —दलितांचे शिक्षणक्षितीजा प्रकाशन, नागपूर अनूवाद—देविदास घोडेस्वार(डॉ. भि. रा. आंबेडकरप्र. आ. ऑगस्ट २००८
६. इसादास भडके (संपादक) —Vision-2056 बहूजन साहित्य प्रसार केंद्र ,सुधाकर पेटकर विशेषांक नागपूर,प्र.आ.२२मार्च २०१४
७. डॉ. अलका देशमुख—भारतीय शासन आणि साईनाथ प्रकाशन नागपूर राजकारण प्र. आ. ऑगस्ट, २००९
८. कीर धनंजय —डॉ. आंबेडकरांचे पाप्युलर प्रकाशन, नवी दिल्लीजीवन चरित्र प्र. आ. ऑगस्ट २००६

शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचे परिणाम

डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे

सहयोगी प्राध्यापक तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय,

वाशीम जि. वाशीम 9850673242

सारांश

मानव जातीच्या विकासासाठी शिक्षण एक प्रभावी माध्यम आहे. आजच्या 21व्या शतकात विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये शिक्षणाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे, आज शिक्षणाशिवाय जगातल्या कुठल्याही व्यक्तीला पर्याय नाही, प्रत्येक देशाच्या विकासांमध्ये शिक्षण महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. देशाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण प्रणाली उपयुक्त ठरते म्हणूनच शिक्षण प्रणाली सुधारणे हे प्रत्येक देशासाठी गरजेचे मानले जाते.

भारत देशासंदर्भात विचार करताना आज नव्याने येऊ घातलेले शैक्षणिक धोरण 2019 चा आढावा घेणे आवश्यक आहे. कारण शिक्षण क्षेत्रामध्ये अनेक वर्षांनंतर अमुलाग्र असे बदल या शैक्षणिक धोरणामुळे झाल्याचे दिसून येतात. आज आपण भारतातील शिक्षण प्रणालीकडे लक्ष केंद्रित केले असता, नवनवीन शैक्षणिक पद्धती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर त्याचबरोबर शिक्षण क्षेत्रात नव्याने आलेली परिवर्तनाची स्थिती या सर्वांचा विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून आधुनिक शिक्षण प्रणाली नवीन शैक्षणिक धोरण त्याच बरोबर शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर व ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे समाजजीवनावरील परिणाम या सर्वांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षण म्हणजे काय ? शिक्षणाचा मानवी जीवनावरील प्रभाव, शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका, नवीन शैक्षणिक धोरण त्याच बरोबर COVID 19 काळातील ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे मुलांवरील परिणाम या सर्व बाबी आधुनिक काळातील शिक्षण प्रणालीचा अभ्यास करित असताना लक्षात घ्याव्या लागतात.

प्रस्तावना

"शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, ते प्राषण केल्यावर व्यक्ती गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही". या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विधानाचा काळजीपूर्वक विचार केला असता खरोखरच शिक्षणाचे महत्त्व काय आहे, हे आपल्या लक्षात येईल. प्रत्येक देशाच्या विकासांमध्ये शिक्षण प्रक्रिया महत्त्वाची असते, देशाच्या विकासासाठी शिक्षण पद्धती महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते त्याच प्रमाणे शिक्षण क्षेत्रात झालेले बदल हे देशहितासाठी आवश्यक असतात. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारतातील शिक्षणाचा प्रसार व व्याप्ती सतत वाढत आहे मात्र शिक्षणाचा दर्जा खालावत चालला आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराची ज्याप्रमाणे आवश्यकता आहे, तसेच शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करणे देखील आवश्यक आहे. आजही आपली शिक्षण प्रणाली ब्रिटिशांनी सुरू केलेली कारकून घडवणारी शिक्षण पद्धती आहे. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही, भारत प्रगतिपथावर आहे तरी अजून पाश्चात्य देशांच्या बरोबरीने उभे राहण्यास आपणास बरीच वाटचाल करावची आहे. ती एक मोठी लढाई आहे व विद्यार्थी त्यात सैनिक आहेत त्यांची सर्वतोपरी तयारी करणे हे शिक्षणाचे ध्येय असले पाहिजे. म्हणजेच आम्हाला प्रगत देशाचे अंधानुकरण न करता

आपले नवीन मार्ग शोधावे लागतील. तसेच समाजातील प्रत्येक घटकामध्ये प्रत्येक व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होण्याकरिता आपल्या ताकदीची जाणीव करून देणाऱ्या शिक्षणाची आज खऱ्या अर्थाने गरज आहे.

एकविसावे शतक हे विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे शतक मानले जाते. मानवी विकासासाठी विज्ञान हे वरदान आहे, तर तंत्रज्ञानाने मानव जातीच्या संबंधित क्षेत्रावर मोठा प्रभाव टाकला आहे. त्यापैकीच एक क्षेत्र म्हणजे शिक्षण क्षेत्र होय. तंत्रज्ञानाच्या प्रभावापासून शिक्षणक्षेत्र हे विभक्त राहू शकले नाही शिक्षणक्षेत्रात तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे व तांत्रिक साधनांच्या वापरामुळे मोठी क्रांती घडली आहे, परंतु दुसऱ्या बाजूने या तंत्रज्ञानाचा अवाजवी वापर व त्याचे दुष्परिणाम लक्षात घेतले असता असे दिसून येते की ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमुळे तरुण पिढी ही मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होत आहे त्याचप्रमाणे लहान मुलांवर याचे विपरीत असे परिणाम पडलेले दिसून येतात. मागील एक वर्षापासून संपूर्ण जग covid-19 च्या महामारी ने प्रभावित झाले आहे या एक वर्षामध्ये शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र असे बदल झालेले प्रत्यक्ष शिक्षण घेणे अशक्य झाल्यामुळे त्याला पर्यायी व्यवस्था म्हणून ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात आला. या शिक्षण प्रणालीमुळे बऱ्याच प्रमाणामध्ये घरी राहून शिक्षण घेणे सोपे झाले, परंतु त्याच बरोबर अनेक वाईट परिणामही या ऑनलाईन पद्धतीमुळे मानवी जीवनावर झालेले दिसून येतात. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाचा कसा वापर करता येतो, त्याचे फायदे तोटे काय आहेत, तसेच ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे विद्यार्थ्यांच्या जीवनावरील परिणाम व प्रभाव अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतच नवीन शैक्षणिक धोरणाचा आधार घेऊन शिक्षण प्रणालीतील बदल मांडण्याचा देखील प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) शिक्षणाचा अर्थ समजून घेऊन शिक्षणाचे बदलते स्वरूप अभ्यासणे.
- 2) शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व आवश्यकता अभ्यासणे.
- 3) ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे विद्यार्थ्यांवरील प्रभावांची मांडणी करणे.
- 4) शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके:-

- 1) आज शिक्षण क्षेत्रात अमूलाग्र बदल झालेले आढळतात.
- 2) शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी विविध अध्ययन साधनांची गरज असते.
- 3) माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शिक्षण क्षेत्रात अनेक परिवर्तने झालीत.
- 4) ऑनलाईन शिक्षण पद्धती मध्ये ग्रामीण विद्यार्थ्यांचे मोठे नुकसान झाले.
- 5) नवीन शैक्षणिक धोरण शिक्षण प्रणालीला खासगीकरणकडे घेऊन जाणारे आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व :-

शिक्षण हा मानवी जीवनामध्ये अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो, शिक्षणाशिवाय समाज विकासाला कुठलाही पर्याय नाही. म्हणूनच शिक्षण क्षेत्रामध्ये होणारे बदल शिक्षण क्षेत्राची प्रगती, अवनती या सर्वांवर समाज जीवन आधारित असते. प्रस्तुत संशोधन पेपरच्या माध्यमातून शिक्षण क्षेत्रामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून झालेले बदल त्याचप्रमाणे ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीतील फायदे-तोटे अभ्यासणे एक महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षण क्षेत्रात आज अमूलाग्र स्वरूपाचे बदल झाल्याचे दिसून येतात, हे बदल सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही पद्धतीने या ठिकाणी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षणाची संकल्पना :-

शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे व्यक्तीचे सामाजिक प्राण्यात रूपांतरण होते. माणसाला माणूस बनवण्याची प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षण व माणसाचा संबंध प्राचीन आहे, शिक्षण ही व्यक्तिमत्त्वाचा विकास

करणारी एक निरंतर प्रक्रिया असून ती जन्मापासून तर मरेपर्यंत सुरू असते. Education हा शब्द लॅटिन भाषेतील Educare पासून बनला आहे. याचा अर्थ विकसित करणे असा होतो. स्वामी विवेकानंदांच्या शब्दांत सांगायचे झाले तर "शिक्षण हे मनुष्यामध्ये आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या दैवी पूर्णत्वाचे प्रत्यक्षिकरण आहे". महात्मा गांधीजी शिक्षणाची व्याख्या करताना म्हणतात "शिक्षा से मेरा अभिप्राय हे बच्चे तथा मनुष्य के शरीर मन तथा आत्मा से सर्वोत्तम तत्व को प्राप्त करना". हरबर्ट शिक्षणाची व्याख्या करताना म्हणतात "शिक्षण म्हणजे नैतिक आचरणाचा विकास होय". शिक्षणाची व्याख्या मांडतांना Kant हा विचारवंत म्हणतो "Education is the development in the individual of all the perfection of which he is capable".

शिक्षण ही व्यक्तिमत्त्व घडवणारी एक प्रक्रिया आहे ज्या प्रक्रियेद्वारे मानवी मन आणि विचार यांची उभारणी केली जाते. शिक्षणाचा उद्देश मानवी जीवनातील अज्ञान दूर करून विज्ञानाच्या नव्या दिशा शोधणे हा आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाची संकल्पना :-

मानवाने आपल्या दैनंदिन जीवनातील गरजांना पूर्ण करण्यासाठी व अधिक सोपे करण्यासाठी ज्या गोष्टींची निर्मिती केली आहे, त्याला तंत्रज्ञान असे म्हणता येईल एखाद्या संघटनेतील निवडा व्यवस्थापन आणि कार्यपद्धतीला सुलभ करण्यासाठी माहिती पुरवणारी यंत्रणा म्हणजे तंत्रज्ञान होय. तीव्र गतीने चित्रे ध्वनी द्वारा माहिती पुरवणारी यंत्रणा आणि गणना यांचे एकत्रीकरण म्हणजे माहिती-तंत्रज्ञान. रेडिओ, टी.व्ही., संगणक, इंटरनेट इत्यादी माध्यमांद्वारे माहितीची देवाण-घेवाण करणारे तंत्रज्ञान म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय. माहिती तंत्रज्ञान हे माहितीशास्त्र संगणक विज्ञान इत्यादी संचार विज्ञान व व्यवस्थापन यांचे एकत्रित स्वरूप असून माहिती प्राप्त करण्यासाठी माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी माहितीचे व्यवस्थापन व वितरण करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग होतो माहिती तंत्रज्ञानाचे अनेक फायदे असून आपल्या जीवनात विविध बाबींना सोपं करण्यासाठी तसेच स्वस्त दरात माहिती प्राप्त करण्यासाठी किंवा अधिक प्रभावी व सहज माहिती मिळवण्यासाठी निर्णय क्षमता वाढवणे तसेच क्रिया अंतर क्रियांची व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका महत्त्वाची आहे. तंत्रज्ञानामुळे देशाचा विकास साधला जातो त्याच प्रमाणे जीवन अधिक वेगवान बनते म्हणूनच मानवी जीवनामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाची मोलाची भूमिका आहे त्याचप्रमाणे शिक्षणात देखील माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते.

शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका :-

शिक्षण ही प्रक्रिया नवनवीन संकल्पना राबविण्यासाठी निर्माण केली जात असते, म्हणूनच माहिती तंत्रज्ञानाचे शिक्षण क्षेत्रामध्ये महत्त्वाचे योगदान असल्याचे दिसून येते. माहिती तंत्रज्ञानाचे प्राबल्य सर्वच क्षेत्रात वाढत आहे शिक्षण क्षेत्रामध्ये देखील माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका शिक्षकांसाठी विद्यार्थ्यांसाठी त्याचप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रामध्ये नवनवीन संकल्पना अमलात आणण्यासाठी मोलाची ठरते. माहिती तंत्रज्ञानाचे स्वरूप सर्वसमावेशक असून त्याचा प्रभाव शिक्षणावर पडला आहे माहिती तंत्रज्ञान हा घटक शिकण्यासाठी संगणकाचे ज्ञान असणे आवश्यक असून संगणक इंटरनेट यामुळे नवनवीन शिक्षणाची दालने विद्यार्थ्यांसमोर खुली झाली आहेत Covid 19 च्या महाभयंकर परिस्थितीमध्ये देखील तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शिक्षण प्रणाली सुरू राहिल्याचे चित्र आपण सर्वांनी पाहिले आहे ऑनलाइन वर्ग तसेच विविध तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शिक्षण व्यवस्था सुरू ठेवण्याचे काम तंत्रज्ञानाने केले आहे.

शिक्षणात बऱ्याच काळापासून माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर होतो, माहिती तंत्रज्ञानावर श्रद्धा असणाऱ्या तत्वज्ञानाच्या मते शिक्षण क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर हा मानवाचा मोठा विजय असून त्यामुळे विविध क्षेत्रातील ज्ञान सर्वांसाठी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध झाले. शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका अभ्यासत असताना शिक्षक व विद्यार्थी या दोन्ही घटकांना अभ्यासक्रमातील घटक उद्दिष्टे अध्यापन पद्धती मूल्यमापन या सर्वच क्षेत्रांमध्ये माहिती-

तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. त्यामुळे शिक्षकांची भूमिका बदलली आहे, तसेच विद्यार्थ्यांची शिक्षकांवरील अवलंबन कमी होत आहे. मोबाईल, संगणक इत्यादीच्या माध्यमातून सोप्या पद्धतीने शिक्षण देता येणे शक्य झाले आहे. शिक्षकांना संगणकावर विविध उपक्रम, चित्रे, नावे, आवाज इत्यादीचे सादरीकरण करता येते तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून जगातील कुठलीही माहिती लगेच विद्यार्थ्यांसमोर मांडता येते. आज जागतिकीकरणाच्या युगात शिक्षणाच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत चांगल्या शिक्षणाचा उद्देश सर्वांगीन विकास करणारा असतो. त्याकरीता माहिती तंत्रज्ञान हे शिक्षण क्षेत्रात उपयुक्त ठरू शकते. विचारांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी संशोधन कार्यासाठी तसेच कमी वेळात कमी खर्चात जास्तीत जास्त ज्ञान उपलब्ध करून देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका शिक्षणात महत्त्वाची आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण पद्धती अधिक प्रभावी कार्यक्षम होते.

ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीचे परिणाम :-

सध्याच्या परिस्थितीचा विचार करता शाळा महाविद्यालय बंद असले तरी शिक्षण सुरू राहिले पाहिजे. राज्य शासनाच्या या धोरणानुसारच आज आपण ऑनलाइन एज्युकेशन पद्धतीने शिक्षण प्रक्रिया सुरू तर केली आहे, मात्र याबाबत शिक्षक, विद्यार्थी संभ्रमात आहेत. त्यामुळे खरोखरच ऑनलाइन शिक्षण पद्धती ही पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला पर्याय ठरू शकते का यावर विचार करून त्याच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक या दोन्ही बाजूंची चर्चा करणे खूपच आवश्यक आहे. कोरोना विषाणूने आपल्या जीवनपद्धतीत आमूलाग्र बदल घडवून आणला आहे. आपल्याला हवे किंवा नको असलेले खूप मोठे बदल आपल्या आयुष्यात होत आहेत. माणसाची जीवनशैली बदलली. प्रत्येकातच वैचारिक, व्यावहारिक, शैक्षणिक, मानसिक सगळ्याच स्वरूपाचे बदल झालेत. त्यापैकीच एक महत्त्वाचा बदल म्हणजे ऑनलाइन शिक्षण!

शिक्षणाचा उद्देश चहुबाजूंनी मिळणारे ज्ञान आत्मसात करणे व त्यातून आपले उत्तम व्यक्तिमत्व घडवणे हा आहे. ऑनलाइन शिक्षणामुळे विकासाचे पुढचे पाऊल टाकले जाऊन विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी ज्ञानाचे भांडार उघडले गेले आहे. झूम, गुगल मीट, क्लास रूम आणि काहीजण व्हाट्स ऍपच्या माध्यमातून ऑनलाइन पद्धतीने शिकवण्याची ही प्रक्रिया राबवत आहेत. नवीन काहीतरी शिकायला मिळणार म्हणून एक जिज्ञासा, कुतूहल आणि नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानयुक्त पद्धत सुरुवातीला खूप छान व परिस्थितीनुरूप सोयिस्करदेखील मानण्यात आली. कदाचित शिक्षक-विद्यार्थी दोघांनाही ही ऑनलाइन एज्युकेशन पद्धत आवडली असेल, पण हे शिक्षण कायमस्वरूपी इलाज होऊ शकत नाही, आताच्या अडचणीच्या काळात एक पर्यायी उपलब्धता म्हणून स्वीकारलेली ती एक पद्धत आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शैक्षणिक विकासाबरोबर शारीरिक व मानसिक विकासदेखील खूप महत्त्वाचा आहे. तो आपण ऑनलाइन शिक्षणामध्ये देऊ शकत नाही आणि शिक्षकांच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर प्रत्येक शिक्षकाने तंत्रज्ञानाची बनले पाहिजे ही काळाची गरज आहे.

ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीचे फायदे :-

- 1) कोविड काळात कोणताही धोका न पत्करता विद्यार्थी व शिक्षक ऑनलाइन संवाद साधू लागले.
- 2) शिक्षक / प्राध्यापक नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करून आधुनिक शिक्षक बनत आहेत.
- 3) मोबाईलवर गेम खेळणे, टीव्ही पाहणे याऐवजी मुले ऑनलाइन अध्ययनात व्यस्त झाली.
- 4) तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर पडली आहे. यूट्युबसह इतर यंत्रणांचा अचूकपणे वापर करता येऊ लागला आहे.

ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीचे तोटे :-

- 1) शिक्षक व विद्यार्थी या दोघांमध्ये प्रत्यक्ष संवाद होत नसल्याने अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत अनेक अडथळे येत आहेत. यातील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे शिक्षकांनी केलेले अध्यापन विद्यार्थ्यांना समजते की नाही हे लक्षात येत नाही.

2) या शिक्षण पद्धतीसाठी लागणारे मोबाईल, संगणक ही साधने. अनेक गरीब पालकांकडे मोबाईल, संगणक यापैकी कोणतेही साधन नसल्यामुळे मुलांच्या मनात न्यूनगंड तयार होत आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षणापासून वंचितच राहत आहेत.

3) मोबाईल, लॅपटॉप, संगणकासमोर अधिक काळ बसल्यामुळे डोळ्यांचे व कानांचे विकार तसेच पाठदुखी असे आजार समोर येत आहेत.

4) विद्यार्थी अधिक काळ ऑनलाइन राहू लागल्यामुळे पालकांची नजर चुकवून अध्यापनाव्यतिरिक्त इतर गोष्टींचा शोध घेत आहे.

पालक आणि शिक्षकांशी संवाद साधला असता वर्ग अध्यापनासारखे प्रत्यक्ष प्रभावी शिक्षण मिळत नसल्याची खंत सर्वांनीच व्यक्त केली आहे. अल्पकालावधीसाठी पर्यायी व्यवस्था म्हणून ऑनलाइन शिक्षण परवडणारे असेलही मात्र सक्षम अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेकरिता ऑनलाइन शिक्षणपद्धत ही नक्कीच संयुक्तिक आहे की असंयुक्तिक यावर विचार करणे खूपच गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

- 1) पाटील लिला, परिवर्तनशील शिक्षण, उन्मेष प्रकाशन, पुणे 2002
- 2) जेन साही, अनु शोभा भागवत, शिक्षण आणि शांती, मनोविकास प्रकाशन 2010
- 3) बिहारीलाल रमण, पलोड सुनीता, भारतीय शिक्षा के ऐतिहासिक परिप्रेक्ष, आर लाल प्रकाशन
- 4) www.Onlineshikshan.Com
- 5) www.saamna.com
- 6) www.navshakti.co.in
- 7) Lokamat Articles Nov./Dec. 2020

कोरोना महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परीणाम**डॉ. गजानन रा. सोमकूर्वर**

सहयोगी प्राध्यापक

बॅरी. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा

मोबाईल नंबर ९५५२६६६४४२

मानवी जीवनाच्या इतिहासात मानवी जीवनावर नैसर्गिक आणि मानव निर्मित अनेक संकटे आलेली आहेत. प्रत्येक संकटाच्या वेळी मानव जातीचा युगांत होतो की काय असंच वाटायचे पण भिषण महापूर, साथीचे रोग, जंगली जनावराचे हलले आणि मानव निर्मित युद्ध हे सत्र आघात सोसूनही दोन लाख वर्षांच्या पृथ्वीवर विकसीत झालेली मानव जात आपले अस्तित्व टिकवून राहिली. अनेक संकडे येवून सृष्टी मानव जातीचा युगांत होवू शकला नाही. गेल्या शतकात सुमारे दहा कोटी लोकांचे प्राण घेणारे दोन महायुद्ध आणि सुमारे तीतक्याच लोकांचे प्राण घेणारे स्पॅनिश फ्लू सारख्या साथीच्या रोगाने मानवजातीला ग्रसून आकले होते. पण तरीही विज्ञानाच्या भरवशावर मानव जामत आपले अस्तित्व टिकवून राहिली. दृष्टी प्रत्येक रोगावर लस शोधून काढत मानवाने त्यावर मात केली. पण चिन्हा बुहान प्रांतात निघालेल्या कोरोना व्हायरसने मानव जातीला जखडवून ठेवत जणू मानव जातीच्या युगांत करण्याची वेळ आणली आहे.

संपूर्ण जग आज कोरोनाने व्यापून टाकले आहे. या संसर्गावर सध्यातरी पूर्ण सक्षम रित्या लस उपलब्ध नसल्यामुळे त्याचा प्रसार रोखण्यासाठी त्यापासून लांब राहणे हा एकच पर्याय उपलब्ध आहे. सगळ्यांनी आपला सामाजिक वावर सुरक्षितपणे करण्याचे आव्हान जगातील प्रत्येक देशात करण्यात येत आहे. भारतही याला अपवाद नाही. भारतामध्ये मार्च २०१९ पासून पंतप्रधानानी लॉकडाउन जाहीर केले होते. सर्व नागरीकानी आपआपल्या घरी राहून वैयक्तिक काळजी घेतल्यास हा संपर्क होण्याची साखळी तूटून पडेल या संसर्गाने होणारी हानी कमी होईल. हा त्यामागचा हेतू होता. हे सर्व सुरु करताना त्याचा देशातील सामान्यावर नक्की याचा काय परीणाम होईल. याचा विचार सरकारने केला असणारच पर्याय नाही म्हणून या टोकाचे पाउल उचलावे लागले. असे आपणास मान्य करावे लागेल. या निमित्ताने निर्माण होणारे प्रश्न तितकेच गंभीर आणि विचार करायला लावणारे आहे. भारताला स्वातंत्र मिळाले तेव्हा भारत हा ग्रामीण होता. आज स्वातंत्र्याचा पाउनशे वर्षांचा टप्पा जवळ येत असताना तो अधिकाधिक वेगाने शहरी होत आहे. या प्रवासामध्ये रोजगारासाठी, शिक्षणासाठी, लोकांनी आपले गाव सोडून शहराकडे धाव घेतलेली आहे. शेतीमधून पोट भरत नाहीयेथपासून ते काहीतरी मोठे होवून दाखविण्याचे स्वप्न शहरातच राहून पूर्ण करता येते येथपर्यन्त अनक कारणानी भारतीयाना शहराकडे ढकलले आहे. परंतु हा प्रवास करताना आपली नाळ तूटते आहे. याचे अतिव दूःख या सगळ्यांनाच होते. परंतु त्यांच्या पृथ्वीची पीढ्या शहरात आल्या.

स्वातंत्र्यानंतर कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आपन स्विकारली आहे. तरीही प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आपन शेकडो दूर आहोत. हेही तितकेच खरे आहे. या तृटीचा सर्वाधिक फटका कोरोनासारख्या आपत्तीमध्ये बसतो आहे. या देशातील जनतेला सोडूनसूविधाने, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, निवास या सारख्या बाबाचे नियोजन करताना समाजातील एक घटक कायम मागे जातो आहे.

आपल्या देशात एक काळ असा होता की जेव्हा पालक आपल्या मुलांना शिक्षण आणि चांगले संस्कार देण्यासाठी गुरूकूल मध्ये पाठवित असे. लहानपणापासून ते २४ व्या वर्षापर्यन्त विद्यार्थी तेथे शिक्षण घेत असे. त्याला पुस्तकी अभ्यासासोबतच अध्यात्मीक संस्कार आणि शस्त्र चालविण्याचे प्रशिक्षण देखील दिले जायचे शिक्षणाच्या या पध्दतीला गुरूकूल पध्दती असे म्हटले जायचे.

नंतरच्या काळात आधुनिक प्रगती झाली शिक्षणाच्या पध्दती बदलून इंग्रजी शाळा व महाविद्यालये देशात आली. आज देशातील सर्व विद्यार्थी या शाळेमध्ये शिक्षण घेत आहे. आणि गुरूकूल पध्दती पूर्णपणे नाहीशी झाली आहे. मागील पाच वर्षांच्या काळात इंटरनेट क्रांतीमुळे देशात डिजीटल शिक्षणाची सुरुवात झालेली आहे. विद्यार्थी हा घरबसल्या ऑनलाईन शिक्षण प्राप्त करित आहे. यातच मागील वर्षी जागतिक महामारी कोविड-२०१९ ही होय. या महामारीमुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. लॉकडाउन व कर्फ्यूमुळे घरातून बाहेर निघून शिक्षण प्राप्त करणे अशक्य आहे.

तंत्रज्ञानातील प्रभावामुळे जग एक लहानसे खेडे बनलेले आहे. सध्याचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. जगभर—यातील अनेक घटनाबद्दलची माहिती संपूर्ण जगात त्वरित जावून पाहिले. व या अनुसंगाने मानवाचे ज्ञान अद्यावत राहू. अशा प्रकारे ज्ञान एका ठिकानावरून दुस-या ठिकानी पोहचण्यासाठी काही विशिष्ट यंत्रोपकरणे वापरणे अपरिहार्य ठरते. अशा प्रकारची साधने दैनंदिन जीवनात मानवाकडून वापरली जातात याची परिणामकता मानवास समजली आहे. आज ज्ञानाचे क्षेत्र फार झपाट्याने विस्तृत होत आहे. सर्वच क्षेत्रातील ज्ञानशाखा विलक्षण विस्तरावत आहे. ज्ञानाच्या प्रस्फोटाने मानवानू काल मिळवलेली एखाद्या विषयातील माहिती आज अपूरी पडत आहे. गेल्या पन्नास वर्षात मानवाने प्राप्त केलेले विविध विषयातील ज्ञान त्या पूर्वीच्या पाचशे वर्षातील प्राप्त केलेल्या ज्ञानाच्या कित्येक पटीने जास्त आहे.

ज्ञानाच्या कोणत्याही क्षेत्रायोग्य त्या दिशेने प्रगती साधण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्राच्या प्रगतीचे मोठे योगदान आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील विविध विचार तत्वे प्रणालीप्रवाह हे जितके परिपुष्ट असतील तितकेच या पध्दतीतून शिकून बाहेर पडणारी पिढी सृष्टी समृद्ध असेल.

मानवाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील कक्षा अनेक अंगानी विस्तारलेल्या आहेत. ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रातील शाखा — उपशाखातील ज्ञानात्मक माहितीचा सखोलपणे अभ्यास करणे विानाने मानवाच्या भौतिक जीवनात सुखसमृद्धीने पदार्पण केलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या अपेक्षा व गरजा वाढल्या — प्रत्येकाला आपआपल्या व्यवसायाच्या क्षेत्रातील ज्ञानात सखोलता आणून ज्ञान मिळविण्याची ईच्छाशक्ती निर्माण झाली. व त्या त्या दिशेने प्रयत्न सुरू झाले. कोणत्याही देशात किंवा देशांतर्गत कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक इत्यादी क्षेत्रात घडले घटनेचा मागोवा प्रत्येक देशाला घेणे गरजेचे आहे.

माहिती तंत्रज्ञान हे असे क्षेत्र आहे की ज्यात माहितीचे सुयोग्य व्यवस्थापन केलेले आढळते. व्यवस्थापनामध्ये माहितीची पुर्तता, माहितहवारल प्रक्रीया ,माहिती साठविण्यासाठी आवश्यक ती उपलब्धताकरून तीचा वापर प्रसारासाठी करणे गरजेचे आहे. जगातील काही राष्ट्रांनी आपली प्रगती घडवून आणलेली आहे. ती केवळ माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारावर शिक्षण क्षेत्रात जर प्रभावीपणे माहितीचा प्रसार करावयाचा असेल तर मोठ्या प्रमानावरील माहितीवरील प्रक्रीया करावयाची असेल किंवा फार मोठ्या प्रमाणत माहितीची साठवणूक करावयाची असेल तर शिक्षणाला माहिती तंत्रज्ञानाशिवाय पर्याय नाही

सध्या माहिती तंत्रज्ञानापैकी शिक्षणक्षेत्रात दोन क्षेत्रांचा प्रभाव दिसून येतो ऐक म्हणजे संगणक आणि दुसरे म्हणजे संज्ञापन त्यामुळे माहिती तंत्रज्ञानाली शिक्षणात सी अॅन्ड टेक्नॉलॉजी

असेही म्हटले जाते.संज्ञा व सांपनमूळे शिक्षण क्षेत्रात झपाट्याने क्रांती होत आहे.माहिती तंत्रज्ञानामूळे विद्यार्थी व शिक्षकालाजगाच्या कानाकोप—यात विशिष्ट घडामोडी व शिक्षणत नाविण्य आणण्यासाठी चाललेले प्रयत्न ताबडोतब कळतात. माहिती तंत्रज्ञानामूळे विद्यार्थी व शिक्षकाला भासणा—या गरजा कतीतकमी वेळात पूर्ण होतात.ज्ञानाच्या कोणत्याही क्षेत्रात योग्य त्या दिशेने प्रगती साधण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्राच्या प्रगतीचे मोठे योगदान आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील विविध विचार तत्वे प्रणाली प्रवाह हे जितके परीपूण असतील तितकेच त्या दिशेने त्या पद्धतीतून शिकूण बाहेर पडणारी पिढीसुध्दा समृध्द होईल.

माहिती तंत्रज्ञानामूळे शिक्षणाचा प्रसार ,शिक्षणाचा विस्तार , शिक्षणाचा दर्जा , शिक्षणाच्या संधी वाढविण्यास भरपूर वाव आहे.ट्रायच्या च्या अहवालानुसार भारतात २०२० मध्ये इंटरनेट वापरणा—याची संख्या ४८.४५ कोटी आहे. मोबाईल वापरणा—याची संख्या ४८.८२ कोटी आहे. तर इंटरनेट स्मार्ट फोन वापरणा—याची संख्या ४०.७२ कोटी आहे तर टि. व्हि. पाहणा—याची संख्या ७६ कोटी आहे. हा माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झाला असला तरीही त्यात प्रचंड विषमता आहे. भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी ५२टक्के लोकसंख्या इंटरनेटचा वापर करतात म्हणजेच निम्मा भारत इंटरनेटपासून कोसो दूर आहे. ग्रामीण भागात ३६टक्के जनता तर शहरी भागात ६४ टक्के जनता इंटरनेटचा वापर करतात.

सध्याच्या परीस्थितीचा विचार केला तर शशाळा बंद असल्या तरीही शिक्षण सुरू असले पाहीजे राज्य शासनाच्या धोरणानुसार आज आपण ऑनलाईन एज्युकेशन पद्धती सुरू केलेली आहे. परंतू ही ऑनलाईन शिक्षण पद्धती पारंपारीक शिक्षण पद्धतीला पर्याय ठरू शकेल काय याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

कोरोना विषाने आपल्या जीवनामध्ये आमुलाग्र असा बदल घडवून आणलेला आहे. आपल्याला हवे नको असलेले खूप मोठे बदल आपल्या आयुष्यात होत आहे.वर्क फॉम होम,संस्कृती, स्वच्छतेचे नियम,सात्रजनिक ठिकानी वास्तवकतेचे नियम हे सर्व आपल्या अंगवळणी पडत चाललेले आहे. मानसाची जीवनशैली बदलत चाललेली आहे.प्रत्येकामध्येच वैचारीक , व्यवहारीक , शैक्षणिक म,मानसिक असे सगळ्या स्वरुपाचे बदल झालेले आहेत त्यातला एक महत्वाचा भाग म्हणजे ऑनलाईन शिक्षण होय.

शिक्षणाचा उद्देश चारहीबाजूनी मिळणारे ज्ञान आत्मसाथ करणे व त्यातून आपले व्यकतीगमत्व घडविणे हा आहे.यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर होवू शकतो तेवढा कशाचाही वापर होवचू शकत नाही.ऑनलाईन शिक्षणामूळे विकासाचे पूढचे पाउल टाकले जावून विद्यार्थी व शिक्षकासाठी ज्ञानाचे भांडार उघडले गेले आहे.गूगलमिट, गूगल क्लासरुम,आणि व्हॉटअपच्या माध्यमातून ऑनलाईन शिकविण्याची प्रक्रीया राबविली जात आहे.नविन काहीतरी शिकायला मिळणार म्हणून एक जिज्ञासा, कूतूहल आणि नाविण्यपूर्ण तंत्रानयूक्त पद्यत सूरवतीला खूप छान व परिस्थितीनुरूप सोईस्कर देखील मानण्यात आली विद्यार्थी शिक्षक दोघनाही ही वर्कफॉम होम ऑनलाईन एज्युकेशन पद्धती आवडलेली ही असेल पण हे डिजीटल शिक्षण कायम स्वरुपी इलाज होवू शकतो काय ? आताच्या अडचनीच्या काळात एक पर्याय उपलब्धता म्हणून स्वीकारलेली ही पद्धत आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकरीता शैक्षणिक विकासाबरोबरच शारीरिक, मानसिक,विकासदेखील खूप महत्वाचा आहे.तो आपण ऑनलाईन शिक्षणमध्ये देवू शकतो काय आणि शिक्षकाच्या दृष्टीकोनातून विचार केला तर प्रत्येक शिक्षकाने तंत्रस्नेही बनले पाहीजे ही काळाची गरज आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे सकारात्मक परीनाम

- तंत्रज्ञानाच्या वापरामूळे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात त्याविषयी गोडी निर्माण होवू लागली

- कोवीड-१९ चा कोणताही धोका न पत्कारता विद्यार्थी व शिक्षक ऑनलाईन संवाद साधू लागले आहेत.
- पूर्वीचा विद्यार्थ्यांचा सहातास शाळाचा वेळ आता वाचतो आहे.
- विद्यार्थ्यांचा शाळेत जाण्यायेणाचा वेळ अतिरिक्त शिकवणीचा वेळ शाळेची तयारीचा वेळ हा सगळा वेळ वाचण्यात मदत झाली आहे.
- शहरात मिळणारे दर्जदार शिक्षकांचे उत्तम शिक्षण ग्रामीण भागातील मूलांना मिळू लागले आहेत.
- मोबाईलवर गेम खेळण्याएवजी मूले ऑनलाईन शिक्षण घेण्यास व्यस्त आहे.
- मूलगा ऑनलाईन अभ्यास करतो की नाही यावर पालक लक्ष ठेवू लागले आहेत.
- नविन तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शिक्षकांच्या ज्ञानात भर पडत आहे.
- शिक्षक नविन नविन तंत्रज्ञान आत्ममसाथ करून आधुनिक काळात टेक्सोसॅव्ही शिक्षक बनत आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे नकारात्मक परीनाम

- शिक्षक व विद्यार्थी या मध्ये प्रत्यक्ष संवाद होत नसल्यामुळे अध्ययन व अध्यापन प्रक्रीयेत अनेक अडचनी निर्माण होतात.
- शिक्षकांनी केलेले अध्यापन विद्यार्थ्यांना समजले किंवा नाहीयाचा उलघडा होत नाहीत्यामुळे शिक्षकाला शिकविण्याचे समाधान प्राप्त होत नाही.
- विद्यार्थ्यांना शिकविण्यांना बसून, ऐकूण, स्पष्ट करून आणि कृतीतून शिकविण्याच्या पद्धती आहेत विद्यार्थी हा अनूभवातून शिकत असतो तो अनूभव या पद्धतीमुळे घेता येत नाही.
- या शिक्षणपद्धतीसाठी लागणारे मोबाईल ,संगणक ही साधने अनेक गरीब पालकाकडे अॅन्डाइड मोबाईल संगणक यापैकी कोणतेही साधन नसल्यामुळे मूलांच्या मनात न्यूनगंड निर्माण होत आहे. ही समस्या ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणत आहे.
- पूर्वी शिक्षक वर्गात शैक्षणिक साधनाचा उपयोग करून काही उदाहरणे देवून अध्यापन करीत असत आता व्हीडिओमुळे शिक्षक काटेकोरपणे केवह विषयावर बोलतात त्यामुळे रटाळपणा वाढला
- ग्रामीण भागात विजेची समस्या फार मोठया प्रमाणत आहे.विजेच्या समस्येमुळे विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित राहतात
- भागात इंटरनेटची सोय नसल्यामुळे व्हीडीओ डाउनलोड करणे ,ऑनलाईन लिंक ओपण करण्याची समस्या निर्माण होते.
- मोबाइल, लॅपटॉप संगणकासमोर अनेक वेळ बसल्यामुळे डोळ्याचे , कानाचे व पाठीचे विकार उदभवू शकतात.
- विद्यार्थी अधिक वेळ ऑनलाइन राहू लागल्यामुळे पालकांची नजर चूकवून अध्यापनाव्यतिरिक्त इतर आक्षेपार्य व्हीडीओ उघडनी जाण्याची शक्यता नाकारली जावू शकत नाही.
- वर्गमीत्राची भेट होत नसल्यामुळे विद्यार्थी एकलकोडे होण्याची भीती वाढू लागली आहे.
- पालकाच्या द्रष्टीकोनातून विचार केल्यास दररोज सकाळी ऑनलाईन लेक्चरच्या वेळी मूलांची मानसिक तयारी करून घ्यावी लागते.

- ऑनलाइन शिक्षणामूळे विद्यार्थी खरोखरच अध्ययन करतो की काहीच समजू शकत नाही.
- ग्रामीण भागातील अनेक शाळा व महाविद्यालयामध्ये आवश्यक इन्फ्रस्ट्रक्चर नाही.
- ग्रामीण भागातील पालकांना इंटरनेटचे पुरेशे ज्ञान नाही.
- ऑनलाईन शिक्षणतील सर्वात प्रकार क्रीनटाईम आहे. त्यामूळे मेंदूतील चेतापेशी उमूज होतात. यातून ऑटीजम हा आजार होवू शकतो. यामूळे मेंदूत बिघाड होत नाही मात्र स्वमग्रता येण्याची शक्यता असते. असे मानसशास्त्रज्ञाचे मत आहे.

वर्ग अध्यापनासारखे प्रत्यक्ष प्रभावी शिक्षण ऑनलाईनमूळे मिळत नाही अल्पकालावधीसाठी पर्याय म्हणून ऑनलाईन शिक्षण परवडनारे असले तरीही मात्र सक्षम अध्यापन — अध्ययन प्रक्रीयेकरीता ऑनलाईन शिक्षण पद्धती संयूक्तीक आहे कींवा नाही याचा विचार करणे खूप गरजेचे आहे.

ऑनलाईन शिक्षणापूढील आव्हाने

- घरगूती वातावरणत बसून ऑनलाईन शिक्षण घेणा—या विद्यार्थीना एकाग्रता ठेवणे
- केवळ अभ्यासक्रम निर्मीती न करता त्यात ऑनलाईन शिक्षणाच्या द्रष्टीकोनातून बदल करणे व त्यात विद्यार्थीना सहभागी करून घेणे
- विद्यार्थीवर वैयक्तीक लक्ष ठेवणे
- ग्रामीण भागातील शाळा व महाविद्यालयाना ऑनलाईन शिक्षणासाठी अध्यावत करणे.
- ऑनलाईन शिक्षणाची पायाभूत यंत्रना विकसीत करणे.
- शिक्षकाना प्रशिक्षण देणे
- प्रत्येक वर्गाची पटसंख्या मर्यादीत करणे.
- विद्यार्थीशी संवाद साधने
- इंटरनेटचा खूबीने वापर करणे
- विद्यार्थीमध्ये योग्य त्या माहीतीचे निरामरण करण्याचे कौशल्य निर्माण करणे.
- शिक्षणाची प्रक्रीया अखंडपणे चालू राहावी यासाठी देशभर होत असलेल्या विविध उपक्रमाचे संकलन केले जावे.

संदर्भ ग्रथः—

जगताप ह.ना. ;(२००१) प्रगत शैक्षणिक तंत्रज्ञान : नुतन प्रकाक्षण पुणे

शर्मा प्रल्हाद ;(२००६) इंटरनेट और पुस्तकालय : ज्योती प्रकाशन जयपूर

दराडे ए.बी. ;(२००५) कॉम्प्यूटर टेक्नॉलॉजी : प्रणव पब्लिशर कोल्हापूर

रविकिर्ती आल्लमप्रभु ;(२०००) शिक्षणातील माहिती तंत्रान —: सागर एज्युकेशन एंटरप्राइजेस ,सातारा

चौबे प्रभोद ;(२००४) इंटरनेट तूमंच्यासाठी ५ मनोरमा प्रकाशन नागनूर

विरकर प्रतीभा ;(२००४) माहिती संप्रक्षण तंत्रज्ञान : फडके गृह प्रकाशन , कोल्हापूर

भारतीय नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : एक तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी

विभागप्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग,

श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर, जि. औरंगाबाद,

Email Id: vithalphulari@gmail.com

“Quality education should be prioritised along with literacy campaigns. We have been focusing on the outlay, now it is time for us to concentrate on the outcome of our education system. Education makes life self-reliant. It inspires man to live with dignity in the society.”

- Narendra Modi.**प्रस्तावना:**

2020 मध्ये सरकारने मंजूर केलेले नवीन शैक्षणिक धोरण आशियाई देशांमधील शिक्षणाच्या इतिहासातील निश्चितच महत्वाचे ठरेल. हे धोरण सर्वांगीण, सर्वसमावेशक आहे, त्यामुळे देशाच्या भविष्यातील विकास आणि विकासामध्ये निश्चितच महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. 2016 मध्ये स्थापन झालेल्या टीएसआर सुब्रमण्यम समिती आणि के. कस्तुरीरंगन समिती यांच्याकडे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा तयार करण्यासाठी सर्वात जास्त श्रेय जाते. निश्चितच, नवीन प्रारूपित राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हे एक क्रांतिकारक दस्तऐवज आहे, जे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे आणि शेवटी आपल्या देशाचे भाग्य बदलण्याची अपेक्षा करते. म्हणूनच नवीन शिक्षण धोरणांतर्गत आणल्या जाणाऱ्या सुधारणांचे फायदे आणि तोटे जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. शालेय आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीकडे नेणाऱ्या कारणास्तव शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावरील देशासाठी चांगले परिभाषित आणि भविष्य शिक्षण धोरण आवश्यक आहे. शैक्षणिक सुधारणांसाठी भारत एक उदार देश आहे, सध्या जवळजवळ 845 विद्यापीठे आणि जवळजवळ 40,000 उच्च शिक्षण संस्था (एचआयई) आहेत, जी या विद्यापीठांशी संलग्न असलेल्या देशातील एकूणच उच्च खंड आणि अनेक लहान आकाराचे उच्च शिक्षण संस्था प्रतिबिंबित करतात. या धोरणात ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही ठिकाणी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणाचा समावेश आहे. पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण भारत सरकारने 1968 मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी, दुसरे पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी 1986 आणि तिसरे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2020 मध्ये जाहीर केले.

संशोधन अभ्यासाचे उद्दीष्टे:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये भारतातील शैक्षणिक प्रणालीची गुणवत्ता व विस्तृतता सुधारण्यासाठी अनेक उपक्रम राबविले गेले आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० वरील संशोधन अभ्यासाचे उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- (1) नव्याने स्वीकारल्या गेलेल्या उच्च शिक्षण प्रणालीच्या धोरणांचे आढावा घेणे.
- (2) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1986 आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ची तुलना करणे.
- (3) नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 च्या फायदे व तोटे याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती: शोधनिबंधाची महिती संकलित करण्यासाठी दुय्यम साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यात इंटरनेट, विकीपीडिया इत्यादीचा समावेश आहे.

नवीन शिक्षण धोरणाचे काही मुद्दे:

- बोर्डाच्या परीक्षांचे महत्त्व कमी होणार
- NCERT ठरवणार अभ्यासक्रम : पहिल्यांदाच पूर्व प्राथमिक शाळेसाठी अभ्यासक्रम ठरवला जाणार आहे. देशातील सर्व पूर्व प्राथमिक शाळांना हा अभ्यासक्रम लागू असेल. NCERT हा अभ्यासक्रम ठरवणार आहे. पाचवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्यास प्राधान्य.
- व्होकेशनल अभ्यासक्रमावर भर
- शालेय रिपोर्ट कार्ड बदलणार
- उच्च शिक्षणामध्ये मोठे बदल
- संपूर्ण देशात उच्च शिक्षण नियामक
- नवा शिक्षण आयोग

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1986 आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ची तुलना:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1986	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020
शिक्षणाची भूमिका ही विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास आहे.	मुख्य हेतू म्हणजे बहु-अनुशासनात्मक आणि अंतःविषय उदार शिक्षण देणे.
(5 + 3 + 2) + 2 + 3 + 2 ची 2 सामान्य शैक्षणिक रचना आहे.	5 + 3 + 3 + 4 + 4 + 1 ची सामान्य शिक्षण रचना सुचविली आहे.
प्रथम प्राथमिक शिक्षण प्राथमिक शाळा पातळीवर मुलांच्या सहाव्या वर्षी सुरू होते.	प्रथम प्राथमिक शिक्षण फाऊंडेशन टप्प्यात मुलांच्या तिसऱ्या वर्षापासून सुरू होते.
दोन वर्षे उच्च माध्यमिक पातळी आणि दोन वर्षे पूर्व-विद्यापीठ स्तरावर स्वतंत्रपणे विचार केला गेला आणि दोघांची बोर्ड परीक्षा होती.	चार वर्षे माध्यमिक शिक्षणाचा टप्पा दोन वर्षांची उच्च माध्यमिक पातळी आणि दोन वर्षे पूर्व-विद्यापीठ पातळीच्या नियुक्त केला जातो. दहावी व बारावीच्या बोर्ड स्तरीय परीक्षा वगळता शाळा स्तरावर परीक्षा सुचविल्या जातात.
उच्च माध्यमिक स्तराची दोन वर्षे, विद्यार्थी विशिष्ट विषय आणि विज्ञान विषय किंवा वाणिज्य विषय किंवा कला विषय यासारखे विषय निवडतात.	चार वर्षांच्या माध्यमिक शिक्षणाच्या टप्प्यात सामान्य विषय आणि वैकल्पिक विषय असतात. निवड उदारमतवादी शिक्षण धोरणावर आधारित आहे.
सर्व पदवी आणि पदव्युत्तर प्रवेश एनआयटी आणि वैद्यकीय महाविद्यालये वगळता महाविद्यालयीन स्तरावर किंवा राज्यस्तरावर घेण्यात आलेल्या प्रवेश परीक्षेवर आधारित आहेत.	सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीच्या सर्व पदवी आणि पदव्युत्तर प्रवेश राष्ट्रीय स्तरावरील राष्ट्रीय चाचणी एजन्सी (एनटीए) स्कोअरवर आधारित आहेत.
पदवीपूर्व कार्यक्रम तीन ते चार वर्षांसाठी आहेत.	पदव्युत्तर कार्यक्रम चार वर्षांचे असतात ज्यात

	डिप्लोमासह एक वर्षानंतर, दोन वर्षानंतर प्रगत पदविका, तीन वर्षानंतर पास पदवी, आणि चार वर्षानंतर प्रकल्प आधारित पदवी असते.
पदव्युत्तर शिक्षण दोन वर्षांचे आहे ज्यात विशेषीकरण आहे.	पदव्युत्तर शिक्षण अधिक विशेषीकरण आणि संशोधन सह एक ते दोन वर्षांचे आहे.
उच्च शिक्षण संस्था मधील बहुतेक महाविद्यालये राज्य विद्यापीठांशी संबंधित आहेत आणि अभ्यासक्रम आणि मूल्यमापनात त्यांची स्वायत्तता नव्हती.	महाविद्यालयांसह सर्व उच्च शिक्षण संस्था स्वायत्त आहेत आणि अभ्यासक्रम व मूल्यमापन निर्णय घेण्यात राज्य विद्यापीठांशी स्वायत्तता नाही.
परीक्षा अध्यापनापासून स्वतंत्र आहे. सर्व परीक्षा आणि मूल्यांकन संबंधित विद्यापीठाद्वारे नियंत्रित आहे. विद्यार्थ्यांचे थेट मूल्यमापन करण्यात प्राध्यापकांच्या शिक्षकांना शिकवण्याची थोडी भूमिका आहे.	परीक्षा सतत मूल्यमापन प्रणालीचा एक भाग आहे. विषय शिकवणारे प्राध्यापक, मूल्यमापनास जबाबदार असतात आणि परीक्षा ही विभागीय बाबी आहेत.
शिकवणे-शिकवण्याची पद्धत मुख्यतः वर्ग प्रशिक्षण आणि फील्ड वर्कवर केंद्रित आहे.	शिक्षण-शिक्षण पद्धत मुख्यतः वर्ग प्रशिक्षण, फील्डवर्क आणि संशोधन प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित करते.
उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये, अपेक्षित विद्यार्थी-प्राध्यापकांचे प्रमाण 20 : 1 आहे.	उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये, अपेक्षित विद्यार्थी-प्राध्यापकांचे गुणोत्तर 30 : 1 आहे.
उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये प्राध्यापक विद्यार्थ्यांना सक्षम बनविण्यासाठी विद्यार्थ्यांना शिक्षित करणारे आहेत.	उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये प्राध्यापकांना सहयोगी मानले जाते आणि विद्यार्थ्यांना नवनिर्माते आणि सर्जनशील विचारवंत म्हणून शिक्षित करण्याचे मार्गदर्शक मानले जाते.
विद्यार्थ्यांना अभ्यासाच्या क्षेत्रात विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.	विद्यार्थ्यांना अभ्यासाच्या बाहेरील आणि त्यांच्या बाजूचे विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
एमफिल (M. Phil) कडे जाणाऱ्या एक वर्षाची संशोधन पदवी. कोणत्याही विषयात संशोधन करण्यासाठी प्राथमिक अनुभव प्रदान करण्यासाठी ऑफर केली जाते.	एमफिल (M. Phil) कडे जाणाऱ्या एक वर्षाची संशोधन पदवी. कोणत्याही विषयात विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पदव्युत्तर आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात प्राथमिक संशोधनाचा धोका असल्याचे कारणास्तव बंद केले जाते.
कोणत्याही तीन प्रकारच्या उच्च शिक्षण	Ph. D, NET/SLET उत्तीर्णतेसह कोणत्याही तीन

संस्थामध्ये सहाय्यक प्राध्यापक होण्यासाठी आवश्यक पात्रता म्हणून संबंधित मास्टर डिग्रीसह NET/SLET मध्ये उत्तीर्ण व्हा.	प्रकारच्या उच्च शिक्षण संस्थामध्ये सहाय्यक प्राध्यापक होण्यासाठी आवश्यक पात्रता असणे आवश्यक आहे.
यूजीसी किंवा इतर कोणत्याही एजन्सीमार्फत संशोधन निधीचा आधार प्रामुख्याने महाविद्यालयेपेक्षा विद्यापीठांसाठी आहे.	नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन आणि इतर कोणत्याही एजन्सीमार्फत संशोधन निधीचा पाठिंबा संशोधनाच्या प्रस्तावाच्या निष्पक्ष मूल्यांकनावर आधारित तीनही प्रकारच्या उच्च शिक्षण संस्थाना समान प्रमाणात वितरीत केले जाईल.
उच्च शिक्षण संस्था केवळ निधी आणि शासकीय सुविधा मिळविण्यासाठी उच्च प्राथमिक मान्यता देणे अनिवार्य आहे.	कामकाज आणि पदवी प्रदान करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांची मान्यता अनिवार्य आहे. सतत ऑपरेशनसाठी प्रत्येक पाच वर्षांसाठी एकदा अनिवार्य मान्यता आवश्यक आहे.
वर्गीकृत मान्यता मॉडेल अनुसरण केले.	बायनरी मान्यताप्राप्त मॉडेल (Binary accreditation mode) चे अनुसरण केले जाईल जे संस्थेसाठी विविध ग्रेडपेवजी होय किंवा नाही प्रणाली आहे.
प्राध्यापकांची कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व पदोन्नतीशी जोडलेली आहे परंतु भरपाईशी जोडलेली नाही.	विद्याशाखा कामगिरी आणि उत्तरदायित्व पदोन्नती आणि भरपाईशी जोडलेले आहे.
निवड आधारित क्रेडिट सिस्टम.	स्टीम आणि कॉम्पिटेंसी (STEAM & Competency) आधारित क्रेडिट सिस्टमवर आधारित उदार शिक्षण.
केवळ मान्यताप्राप्त आणि मान्यताप्राप्त विद्यापीठांना ऑनलाईन दूरस्थ शिक्षण (ODL) शिक्षण देण्याची परवानगी आहे.	ऑनलाईन दूरस्थ शिक्षण ऑफर करण्यास मान्यता मिळालेल्या सर्व तीन प्रकारच्या उच्च शिक्षण संस्थाना ऑनलाईन दूरस्थ शिक्षण (ODL) ऑफर करण्याची परवानगी आहे.
अभ्यासक्रमाचा एक भाग म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक संलग्नता पर्यायी आहे.	प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक गुंतवणूकी अनिवार्य आहे आणि संपूर्ण प्रोग्रामच्या संपूर्ण कालावधीत कमीतकमी एका पूर्ण सेमेस्टरच्या बरोबरीची असावी.
चार वर्षे पदवीधर पदवीधारक पीएच.डी. मध्ये थेट प्रवेश घेण्यास पात्र नाहीत. कार्यक्रम जोपर्यंत	चौथ्या वर्षात सिद्ध संशोधन कामगिरी असलेले चार वर्षे पदवीधर पदवीधारक थेट पीएच.डी. दोन्ही

त्यांनी पदव्युत्तर पदवी घेतली नाही.	प्रकारच्या उच्च शिक्षण संस्थामध्ये पदव्युत्तर पदवी नसलेला कार्यक्रम.
कार्यक्रमाच्या प्रकारानुसार 3 वर्ष ते 4 वर्षांचे पदवीधर कार्यक्रम.	सर्व स्नातक प्रोग्राम्स 4 वर्षांचे असतात, काही बाबतीत 3 वर्षांच्या बाहेर जाणे पदवी प्रमाणपत्रांसह शक्य आहे.
सध्या शिक्षकांचे शिक्षण दोन वर्ष बीएड आहे. पदवी नंतर कार्यक्रम.तर माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांना उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेण्यासाठी उच्च माध्यमिक शिक्षणानंतर 5 वर्षे घालवावी लागतील.	प्रस्तावित शिक्षकांच्या शिक्षणामध्ये चार वर्षांच्या बी.एड. शालेय शिक्षण टप्प्यात प्राध्यापक होण्यासाठी ही पदवी अनिवार्य आहे.
पुस्तके व नियतकालिकांसह भौतिक ग्रंथालयाची सुविधा सुधारण्याच्या सूचना.	ऑनलाईन पुस्तके व ऑनलाईन जर्नल्ससह ऑनलाईन लायब्ररीचे सभासदत्व सुधारण्यासाठी सूचना.
दोन्ही एकल शिस्त आणि बहु-अनुशासन महाविद्यालयांना पदोन्नती देण्यात आली आहे. केवळ बहु-अनुशासित महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांना पदोन्नती देण्यात आली आहे.	सर्व एकल शिस्तीची महाविद्यालये स्वतः ची स्वायत्त बहु-विभागातील महाविद्यालये रूपांतरित करायची आहेत किंवा ती बंद करून स्मारक किंवा सार्वजनिक लायब्ररीत रूपांतरित होतील.
कोणत्याही परदेशी विद्यापीठांना थेट भारतात काम करण्याची परवानगी नाही	सुमारे 100 शीर्ष (Top) क्रमांकाच्या परदेशी विद्यापीठांना भारतीय विद्यापीठांशी स्पर्धा करण्यासाठी भारतात कार्य करण्यास अनुमती दिली जाईल.
पीएच.डी. चे अभ्यासक्रम कार्यक्रमात संशोधन कार्यपद्धती आणि मूल विषयाशी संबंधित अभ्यास यांचा समावेश आहे.	पीएच.डी. चे अभ्यासक्रम कार्यक्रमात मुख्य विषय संबंधित अभ्यासाबरोबरच संशोधन कार्यपद्धती, अध्यापन आणि अभ्यासक्रम विकासाच्या बाबींचा समावेश आहे.
विद्यापीठ आणि महाविद्यालयाच्या संशोधनासाठी कोणतीही पद्धतशीर आणि अस्सल निधी (authentic funding) देणारी संस्था नाही.	नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन (एनआरएफ) ची स्थापना करण्यात येईल ज्यायोगे सर्व प्रकारच्या आणि सर्व विषयांच्या स्पर्धात्मक आणि नाविन्यपूर्ण संशोधन प्रस्तावांसाठी निधी उपलब्ध होईल.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चे फायदे (NEP-2020):

- टीका करण्याचा एक मुख्य आणि मुख्य मुद्दा म्हणजे आपली प्रणाली दहावीनंतर विज्ञान, वाणिज्य आणि मानवता या तीन श्रेणींमध्ये विद्वानांना अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करते. विद्यार्थ्यांना

फक्त एकच प्रवाह निवडण्याची परवानगी आहे आणि जर त्यांनी कोणताही प्रवाह निवडला असेल तर ते उलट प्रवाहांच्या विषयाचा अभ्यास करू शकत नाहीत. आणि हे बऱ्याचदा समस्याप्रधान असते कारण बऱ्याच विद्यार्थ्यांना एकापेक्षा जास्त विषयांमध्ये रस असू शकतो.

- एनईपीमध्ये प्रस्तावित केलेला दुसरा मोठा बदल म्हणजे 10 + 2 शैक्षणिक रचना 5 + 3 + 3 + 4 रचना सह बदलणे. आता हे जवळजवळ पाश्चिमात्य विकसित देशांच्या शैक्षणिक प्रणालीसारखेच बनले आहे. 10 + 2 मध्ये 6 वर्षे वयाच्या पासून शिक्षण प्रणाली शिक्षण सुरू झाले परंतु या नवीन शिक्षण पद्धतीमध्ये तीन वर्षांचे शिक्षण सुरू होईल. प्रीस्कूल तीन ते सहा वयोगटातील नंतर 1 व त्यानंतरच्या 2 वर्षांचे असेल. त्यानंतरच्या दोन वर्षांच्या तयारीचा टप्पा असेल ज्या दरम्यान कक्षा आधारित रचना खेळण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल.

- 6 ते 8 वर्ग हा एक केंद्र टप्पा असेल ज्या दरम्यान प्रायोगिक शिक्षण हे मुख्य लक्ष्य विज्ञान, गणित, विज्ञान कला मानविकी असेल. पुढील 9 ते 12 या काळातील अत्याधुनिकतेचा दुसरा टप्पा असेल ज्या दरम्यान बहु-अनुशासनात्मक अभ्यासांवर लक्ष केंद्रित केले जाईल.

- एनईपीचे आणखी एक मनोरंजक आणि सकारात्मक वैशिष्ट्य प्रगती अहवाल कार्डशी संबंधित आहे जे आतापर्यंत वर्षांच्या अखेरीस विद्यार्थ्यांना देण्यात आले होते, शिक्षक त्यांच्या वर्षानुसार विद्यार्थ्यांने संपूर्ण वर्षात कसे प्रदर्शन केले याचे मूल्यांकन करते.

- समितीने शैक्षणिक धोरणाच्या सध्याच्या मसुद्यात प्रस्तावित केलेली आणखी एक महत्त्वाची दुरुस्ती म्हणजे शेवटी असे ठरवले आहे की भारताच्या जीडीपीच्या किमान 10% गुंतवणूक शिक्षणावर खर्च होईल. सध्या हे सुमारे 4.3% आहे जे अपुरे आहे.

- समितीने शैक्षणिक धोरणाच्या सध्याच्या मसुद्यात प्रस्तावित केलेली आणखी एक महत्त्वाची दुरुस्ती म्हणजे शेवटी असे ठरवले आहे की भारताच्या जीडीपीच्या किमान 10% गुंतवणूक शिक्षणावर खर्च होईल. सध्या हे सुमारे 4.3% आहे जे अपुरे आहे.

नवीन शिक्षण धोरण 2020 चे तोटे (NEP- 2020):

- भाषेच्या उद्देशाने या नवीन शिक्षण धोरणावर बरीच टीका झाली आहे. पाचवीपर्यंत मुलाचे शिक्षण मुख्य भाषा, मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत असले पाहिजे. असे करणे अनिवार्य आहे, असे कुठेही लिहिलेले नाही. परंतु ज्यांनी या सुधारणेवर टीका केली आहे त्यांचे म्हणणे आहे की यामुळे प्राध्यापकांना इंग्रजीमध्ये शिक्षण न देणे आणि त्याऐवजी प्रादेशिक भाषांमध्ये शिक्षण देणे भाग पडेल जे बहुतेक लोकांसाठी फायद्याचे ठरू शकत नाही. समजा, तुम्ही केरळमध्ये रहात आहात आणि तुमच्या मुलाने केरळमध्ये इयत्ता दुसरी पर्यंत शिक्षण घेतले आहे, त्यानंतर तुम्ही महाराष्ट्रात शिफ्ट व्हाल. शिकण्याच्या वातावरणाच्या बदलांचा सामना मुला कशा प्रकारे करेल, कारण बहुतेक विद्याशाखा महाराष्ट्रात मराठीत शिकवल्या जातील आणि म्हणूनच मुलाला त्यात बदल करता येणार नाही?

- या धोरणावर लोकशाहीविरोधी असल्याची टीका अनेक विद्यार्थ्यांनी व शिक्षकांच्या संघटनांनी केली. काही राजकीय पक्षांनीही यावर टीका केली आहे. उदाहरणार्थ- काही राजकीय पक्षांनी अग्रणी टीका व्यक्त केली. ते असे घोषित करतात की हे धोरण बनविण्यापूर्वी राज्यांचा सल्ला घेण्यात आला नाही. शिक्षण हा एक समान विषय असून तो केंद्र आणि राज्य प्राधिकरणांतर्गत येत आहे. हे धोरण आणण्यापूर्वी राज्यांचा अधिक सल्ला घ्यावा. या धोरणामुळे केंद्रीकरणाला प्रोत्साहन मिळते, असा आरोपही करण्यात आला आहे.

- हे धोरण अत्यंत सैद्धांतिक असल्याची टीका काही शैक्षणिक तज्ज्ञांनी केली. त्यांच्याकडून असे म्हटले जाते की "वास्तविक प्रतिमा सैद्धांतिक कागदपत्रांद्वारे बदलते". यात काही शंका नाही की, वास्तविक जगात नवीन एनईपीची व्यावहारिक अंमलबजावणी करणे ही एक वेळ घेणारी आणि अतिशय कठीण प्रक्रिया असेल कारण असे असंख्य सरकारी शाळा आहेत जिथे मुलांमध्ये पुरेसे शिक्षक

नसतात किंवा शाळांमध्ये चांगल्या पायाभूत सुविधा उपलब्ध नसतात. काहीमध्ये स्वच्छताविषयक सोयीसुविधा नसल्या आहेत. या कारणांमुळे विद्यार्थी, विशेषतः मुली लवकर सोडणे पसंत करतात.

सारांशः

उच्च शिक्षण ही प्रत्येक देशातील अर्थव्यवस्था, सामाजिक स्थिती, तंत्रज्ञान अवलंबन आणि निरोगी मानवी वर्तन ठरविण्यातील महत्त्वपूर्ण घटक आहे. देशातील प्रत्येक नागरिकाला उच्च शिक्षणामध्ये समाविष्ट करण्यासाठी जीईआर (Gross Enrolment Ratio) सुधारणे ही देश सरकारच्या शिक्षण विभागाची जबाबदारी आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ही गुणवत्ता सुधारण्यासाठी नाविन्यपूर्ण धोरणे बनवून, आकर्षण, परवडणारी क्षमता, आणि खासगी क्षेत्रासाठी उच्च शिक्षण सुरू करून पुरवठा वाढविण्यासाठी आणि त्याच वेळी गुणवत्ता राखण्यासाठी कठोर नियंत्रणाद्वारे असे उद्दीष्ट साध्य करण्याकडे वाटचाल करित आहे. प्रत्येक उच्च शिक्षण संस्थेत शिष्यवृत्तीसह गुणवत्तेवर आधारित प्रवेशांना प्रोत्साहन देऊन, प्राध्यापकांचे सदस्य म्हणून गुणवत्ता व संशोधन आधारित सतत कामगिरी करणारे, आणि संस्था नियंत्रित करण्यासाठी गुणवत्तेवर आधारित, तंत्रज्ञान आधारित, प्रगतीच्या घोषणेवर आधारित द्विवार्षिक अधिकृततेद्वारे गुणवत्तेचे कठोर निरीक्षण करणे. त्यामुळेच आज राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे 2030 पर्यंत उद्दिष्ट पूर्ण करेल अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भसूचीः

- <https://www.edten.com/blog/advantages-and-disadvantages-of-new-education-policy-in-2020>
- P. S. Aithal, et al, (2020); www.srinivaspublication.com
- International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMITS), ISSN: 2581-6012, Vol. 5, No. 2, August 2020.
- Kumar, K. (2005). Quality of Education at the Beginning of the 21st Century: Lessons from India. *Indian Educational Review*, 40(1), 3-28.
- Draft National Education Policy 2019, <https://innovate.mygov.in/wp-content/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf>.
- Aithal, P. S. & Aithal, Shubhrajyotsna (2019). Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and its Implementation Challenges. *International Journal of Applied Engineering and Management Letters (IJAEML)*, 3(2), 1-35. DOI: <http://doi.org/10.5281/Zenodo.3271330>.
- <https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/education-system-india/articleshow/36552994.cms>
- https://www.mpscstudy.in/new-education-policy-2020-pdf-in-marathi/#National_Education_Policy_In_Marathi
- <https://maharashtratimes.com/career/career-news/national-education-policy-2020-details-of-nep-2020-new-education-policy/articleshow/77240781.cms>
- National Education Policy 2020. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/NEP_Final_English.pdf referred on 10/08/2020.

कोविड—१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम**प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर**

(सहा. प्राध्यापक) इतिहास विभाग प्रमुख स्व. निर्धन पाटील वाघाये कला,

वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लाखनी, जि. भंडारा —४४१९०४

E-mail id – bhandarkarpriyansh@gmail.com

प्रस्तावना :-

कोरोना व्हायरसचा जगातील इतर देशांसह भारतातही वाढता प्रादुर्भाव पाहता मार्च २०२० मध्यावर शाळा व महाविद्यालये काही काळापुरती बंद ठेवण्याचा निर्णय शासनाकडून घेण्यात आला. हा व्हायरस नवीन असून त्यावर कोणतेही औषध वा लस उपलब्ध नाही आणि प्रसार अधिक वेगाने होत असल्याने त्यावर सध्या तरी उपाय एकच — तो म्हणजे सामाजिक अंतर पाळणे असे माध्यमांतर्फे आणि सरकारतर्फे सुचवण्यात आले. बघता बघता म्हणजे २४ मार्च रोजी केंद्र सरकारने 'लॉकडाउन' घोषित केला.

सुरुवातीचे काही दिवस घराबाहेर पडू नका वगैरे सूचनांचे पालन करून झाल्यानंतर जेव्हा कोविड—१९ चा प्रसार दिवसेंदिवस वाढू लागला, तेव्हा मात्र हे काहीतरी वेगळे आणि गंभीर प्रकरण आहे आणि पुढचे कित्येक दिवस आपल्याला घरातच थांबावे लागणार आहे, याची सर्वांना जाणीव झाली. आयटी कंपन्यांनी त्यांच्या कर्मचार्यांना 'वर्क फ्रॉम होम' करण्याचा सल्ला दिला. त्याचबरोबर ज्यांना कोणाला शक्य असेल त्यांनीही घरूनच काम करावे अशी व्यवस्था करण्यात आली. दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिवसाचा काही वेळ जाऊ लागला. कधीही कल्पनाही न केलेले आयुष्य समोर आले. या सगळ्याचा परिणाम शिक्षणक्षेत्रावर न झाला तरच नवल. शिक्षक आणि विद्यार्थी घरात अडकून पडले तरी शिक्षण दिले व घेतले जाऊ शकते आणि तेसुद्धा रोज वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ही कल्पना जोर धरू लागली, आणि बघता बघता अगदी प्राथमिक ते अगदी पदव्युत्तर स्तरावरील अध्ययन व अध्यापन ऑनलाईन पद्धतीने सुरू झाले.

मार्च महिना संपताना लॉकडाउन सुरू झाल्याने ऐन वेळी येऊ घातलेल्या वार्षिक परीक्षांचे काय करायचे, हा एक मोठा प्रश्न शिक्षणक्षेत्रापुढे उभा होता. अगदी दहावीचा भूगोलाचा पेपरही पुढे ढकलण्यात आला. अशा परिस्थितीत बाकीच्या इयत्तांचे काय करायचे हाही प्रश्न उभा राहिला. महाराष्ट्रामध्ये जवळ जवळ महाराष्ट्र राज्य अभ्यास मंडळाच्या द्वय हजार शाळा आहेत. याशिवाय केंद्रीय अभ्यास मंडळ तसेच आंतरराष्ट्रीय अभ्यास मंडळाच्या शाळांची संख्याही उल्लेखनीय आहे. या सर्व शाळांमधून लाखो विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. त्यांच्या भवितव्याचे काय हा शिक्षक आणि पालकांना पडलेला महत्त्वाचा प्रश्न ऑनलाईन साधनाने तात्पुरता का होईना सोडवला. काही साधनांच्या साहाय्याने मिटिंग्ज आयोजित करून दैनंदिन वर्गाध्यापनाप्रमाणे ऑनलाईन अध्यापन सुरू झाले. परीक्षा होतील तेव्हा होतील, पण लॉकडाउनमुळे मुलांच्या अभ्यासाचे होणारे नुकसान तरी टळले. यामुळे पालक आणि शाळा आश्वस्त झाल्या. अगदी वेळापत्रक लावून शाळेप्रमाणेच शिक्षकांचे अध्यापन सुरू झाले. केवळ यावरच न थांबता विद्यार्थ्यांना सराव करण्यासाठी प्रश्न देणे, वेगवेगळे उपक्रम देणे, त्यांच्या ऑनलाईन परीक्षा घेणे, विविध उपक्रमांद्वारे त्यांचे मूल्यमापन करणे, त्यांना प्रत्याक्षिक देणे, त्या त्या विषयातील तज्ज्ञ बोलावून त्यांचे व्याख्यान आयोजित करणे, या सर्व गोष्टी घडू लागल्या.

महाविद्यालयीन स्तरांवर कोविड—१९ बदल जाणीव जागृती करण्याच्या संशोधन मोहिमा हाती घेतल्या जाऊ लागल्या विविध महाविद्यालयांनी कोविड—१९ बदल अभियान सुरू करून प्रश्नावल्या तयार करून त्या सोशल नेटवर्किंग साईट्सवरून पाठवणे सुरू केले. यामध्ये विशिष्ट विषयाचे सामान्य ज्ञान तपासण्यापासून ते अगदी नेट—सेटच्या परीक्षांमधील तयारीपर्यंतचे प्रश्न तयार झाले.

या सगळ्या प्रकारांनी खरोखरच अध्ययन प्रक्रिया घडली का आणि अध्यापनावर, अध्यापकांवर याचा काय परिणाम झाला, या संशोधन करण्यासारख्या गोष्टी आहेत. मात्र तरीही हे सर्व प्रकार म्हणजे ऑनलाईन शिक्षणाची पायाभरणी होय.

ऑनलाईन शिक्षण हे रोजच्या शिक्षणापेक्षा खूप वेगळे आहे. आपल्याकडे काही पातळ्यांवर आणि काही प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षणामध्ये केला जाऊ लागला आहे. याआधी २.० आणि ४.० तंत्रज्ञान विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले होते. मात्र सध्याच्या परिस्थितीत १०० टक्के ऑनलाईन शिक्षण देण्याचा प्रयत्न झाल्याचे दिसते आहे. काहीएक अपवाद वगळता बहुतांश शाळा—महाविद्यालयांनी आपला बराचसा अभ्यासक्रम ऑनलाईन पद्धती वापरून पूर्ण करून घेतल्याचे समोर आले आहे. अर्थात असे असले तरी हा अभ्यासक्रम सर्वच विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचला आहे, असे म्हणता येणार नाही.

असे असले तरी शिक्षणक्षेत्रातील तज्ज्ञांनी यापुढील शिक्षण हे प्रामुख्याने ऑनलाईन शिक्षण किंबहुना डिजिटल शिक्षण असेल असे भाकीत केले आहे. लॉकडाउनचा काळ यासाठी पथदर्शी अभ्यासाचा काळ होता असे म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही. या पथदर्शी अभ्यासातून डिजिटल शिक्षणाच्या प्रवासातील काहीएक वास्तव आपल्यापर्यंत आलेले आहे आणि त्या वास्तवातून आपल्याला डिजिटल शिक्षणाबाबतच्या अपेक्षांपर्यंत जायचे आहे हे निश्चित.

ऑनलाईन राहून अध्यापन करणे, त्यासाठी विशिष्ट तयारी करणे, नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर समजून घेणे, नवनवीन प्रकारची ॲप्लिकेशन्स माहीत करून घेणे, त्यांचा सराव करणे, त्यातील तांत्रिक बाबींचा सखोल अभ्यास करून त्यातील अडचणींवर मात करणे, विद्यार्थ्यांना त्याचे प्रशिक्षण देणे, त्याद्वारे अध्ययन कसे सुलभ होईल, याचे मार्गदर्शन करणे अशा अनेक बाबी ज्या दैनंदिन वर्गाध्यानामध्ये गरजेच्या नसतात, त्या शिक्षकाला कराव्या लागू लागल्या.

याचबरोबर इंटरनेट कनेक्शन व्यवस्थित असेल तर पूर्ण तासिका अध्यापन सुरळीतपणे करता येते. नाहीतर इंटरनेट परत परत जोडावे लागते, त्यातही विद्यार्थ्यांपर्यंत आपला आवाज पोहोचतो आहे का, आपण त्यांना दिसत आहोत का, आपण पुरवत असलेले साहित्य त्यांना उपलब्ध होते आहे का, त्यांच्या काही समस्या आहेत का, त्या समस्यांचे समाधानकारक उत्तर आपण योग्य वेळेत देऊ शकतो का, विद्यार्थी पूर्ण वेळ लक्ष देऊन अध्ययन करतो का, महत्त्वाचे मुद्दे समजावत असताना तो समोर आहे का, यांसारख्या तांत्रिक गोष्टींमुळे प्रत्यक्ष अध्यापनातील रुची निघून जाते आणि अध्यापन कंटाळवाणे किंवा निरस होते.

त्याशिवाय विषयज्ञान अद्यावत असण्यासोबतच ऑनलाईन राहून अगदी सहजतेने तंत्रे हाताळता येणे गरजेचे ठरले. यातील बहुतांश ॲप्लिकेशन्समध्ये विद्यार्थी शिक्षकाला प्रत्यक्ष दिसत नाही. तरीही तो समोर आहे असे समजून त्याला अध्यापनाचे कार्य (सेशन) सुरू ठेवावे लागते. हा प्रयत्न यशस्वी ठरतो की, नाही हे कळण्यासाठी त्यावर अधिक संशोधन होणे गरजेचे आहे. पण तात्पुरत्या स्वरूपात शिक्षकांच्या ऑनलाईन अध्यापनाबाबतच्या सर्वेक्षणामधून काही बाबी समोर आल्या आहेत. त्यांची चर्चा करून त्यावर उपाययोजना राबवल्याशिवाय भविष्यातील ऑनलाईन शिक्षण यशस्वी ठरू शकणार नाही.

मुळात भारतासारख्या देशात ऑनलाईन पद्धतीने अध्ययन अध्यापन केले जाऊ शकते का? त्यासाठी आपले शिक्षक तसेच विद्यार्थी तयार आहेत का? त्यासाठी लागणारी अद्ययावत साधनसामग्री आपल्याकडे आहे का? त्यासाठी आपला अभ्यासक्रम सक्षम आहे का? विद्यार्थ्यांचे योग्य मूल्यमापन करण्याची सुविधा आहे का? असे अनेक प्रश्न आहेत.

पाश्चात्य आणि प्रगत देशांमध्ये ऑनलाईन तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने दूर-शिक्षण ही संकल्पना चांगली रुजली आहे. त्यासाठी लागणारी साधनसामग्री, भौतिक सुविधा, ऑनलाईन अध्यापनाची तंत्रे, प्रशिक्षित शिक्षक आणि विद्यार्थी या सर्वच बाबतीत हे देश आघाडीवर आहेत. ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीला सामोरे जाताना यातील प्रत्येक घटकावर सखोल विचार होणे आणि त्यातील समस्या दूर करणे, हे एक मोठे आव्हान भारतीय शिक्षण पद्धतीसमोर आहे.

माध्यमिक शाळांमधील शिक्षकांच्या सर्वेक्षणामधून ऑनलाईन शिक्षण देण्यात शिक्षकाची भूमिका नेमकी कशी असावी आणि त्यामध्ये कोणत्या अडचणी येतात, या गोष्टी समोर आल्या आहेत. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे ऑनलाईन शिक्षणात शिक्षकाला ऑनलाईन असण्याचे सतत दडपण असल्याचे जाणवते. फार कमी शिक्षक अतिशय आत्मविश्वासाने डिजिटल शिक्षण देताना दिसतात. प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांसमोर असताना शिक्षकास त्यांचे थेट प्रत्याभरण मिळत असल्यामुळे शिक्षक अधिक आत्मविश्वासाने वावरू शकतो. समोर असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा ओळखून त्यानुसार अध्यापन पद्धती निवडणे, विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीला चालना देणारे उपक्रम निवडणे, अध्ययनास उपयुक्त ठरणारी साधने वापराने, अधिक समृद्ध करणारे अनुभव देणे, सातत्यपूर्ण, सर्वांगीण आणि सर्वकष मूल्यमापन करण्यासाठीची तंत्रे निवडणे, योग्य तेथे नैदानिक कसोट्यांचा अवलंब करणे यासारख्या अनेक गोष्टी तो एका वेळी लीलया करत असतो. शिक्षकाला नेमके काय काम असते हे यावरून सहज कळण्यासारखे आहे. याव्यतिरिक्त शाळेतील बाकीच्या जबाबदारीही त्याला पार पाडाव्या लागतात.

ऑनलाईन शिक्षणाद्वारे वरील सर्वच बाबतीत बंधने येतात. मुळात सर्वच शिक्षकांना आधुनिक तंत्रज्ञान वापरता येते असे नाही. ज्यांना तंत्रज्ञानाची नावड आहे, अशांच्या बाबतीत ऑनलाईन शिक्षण हे न पेलणारे आव्हान आहे. यामुळे शिक्षकाला चांगले आणि अद्ययावत ज्ञान असणे पुरेसे नसून तंत्रज्ञानाची सर्वांगीण माहिती असणे आणि त्यावर प्रभुत्व मिळवता येणे गरजेचे ठरत आहे. दुसरीकडे विद्यार्थ्यांचे वय, त्यांची आवड, त्यांचे पूर्वज्ञान, त्यांची अध्ययन करण्याची तयारी, त्यांच्या क्षमता, त्यांचा बौद्धिक विकास या गोष्टी अतिशय महत्त्वाच्या ठरतात. ऑनलाईन अध्ययनात या सर्वच बाबींकडे लक्ष पुरवून त्याला अनुसरून अध्ययन अनुभूती देणे, हे खरोखर आव्हान आहे.

त्यातही पूर्व प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी आणि पदव्युत्तर या प्रत्येक स्तरावरील विषय, त्यातील प्रात्यक्षिक कार्य, त्यातून होणार शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भावनिक विकास ऑनलाईन शिक्षणातून साधता येणार आहे का, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तो जर साधता येणार नसेल तर आपण त्यासाठी कोणकोणते मार्ग अवलंबणार आहोत, याची तयारी आत्तापासून करणे गरजेचे आहे.

याशिवाय ऑनलाईन पद्धतीने व्यवसाय शिक्षण देण्यासाठी योग्य ती कार्यनीती आपल्याकडे आहे का आणि नसेल तर ती करण्याची आपली तयारी आहे का, याही गोष्टींचा विचार करणे गरजेचे आहे.

यातून आणखीही काही समस्या निर्माण होऊ शकतात. ३१ मे नंतर लॉकडाउन संपून शाळा सुरू झाल्या तरी कोविड-१९ च्या दडपणामुळे ९० टक्के पालक आपल्या मुलांना पहिले सहा महिने तरी शाळेत पाठवण्यास तयार नाहीत. तरीही शाळा सुरू राहणारच. आत्ताप्रमाणेच सर्व

शाळा शिक्षकांकडून ऑनलाईन पद्धतीने अभ्यासक्रम पूर्ण करून घेतीलच. काम दुप्पटीने वाढलेय, पण पगार नाही अशा द्विधा मनरूस्थितीत सध्याचे शिक्षक आहेत. जगभरात अनेकांच्या नोकऱ्या जात असल्यामुळे नोकरी टिकवण्याचे भय एकीकडे, तर आर्थिक संकट दुसरीकडे, अशा कात्रीत सापडलेला शिक्षक गुणवत्तापूर्ण शिक्षण खरोखर देऊ शकेल का, हाही प्रश्नच आहे.

निष्कर्ष :-

कोरोना व्हायरसच्या प्रादुर्भावामुळे शाळा, महाविद्यालय बंद करण्यात आले, व शिक्षक, विद्यार्थी घरातच अडकून पडले, यावर उपाय म्हणून घरीबसुन रोजच्या वापरात येणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शिक्षण दिल्या व घेतल्या जावू शकते हि संकल्पना जोर धरू लागली. ऑनलाईन शिक्षणामुळे ज्या गोष्टी सर्वांसाठी आवश्यक नसतात त्याही गोष्टी शिकव्या लागतात, म्हणजेच अभ्यासक्रमामध्ये ज्या गोष्टी नसतात त्याच गोष्टी शिक्षकांना शिकव्या लागतात त्यामुळे विद्यार्थ्यांना जे शिकवायचे आहे त्याकडे दुर्लक्ष होते. इंटरनेट व्यवस्थित कनेक्ट होईलच असे नाही, वारंवार इंटरनेटची समस्या असेल तर व्यवस्थित तासिका होणार नाही. तसेच आपण दिसतो का? विद्यार्थी लक्ष देतो का? आपण शिकवत आहो ते समजते काय? अशा अनेक समस्या मनात येतात. तसेच समोर समोर नसताना विद्यार्थी पूर्णवेळ बसत नाही किंवा ऐकत नाही तर तास सुरु करून ठेवतात व दुसरे काम करतातअसेही दिसून आले. त्यामुळे शिक्षणातील रुची कमी होऊन आळस निर्माण होते व कंटाळेपणा वाटते. घरी राहून आपण विद्यार्थ्यांना किती ऑनलाईन शिकविले याचे उत्तर आपल्या वरिष्ठ अधिकार्यांना द्यावे लागले त्यामुळे शिक्षकाला ऑनलाईन असण्याचे सतत दडपण असल्याचे जाणवले. फारच कमी शिक्षक आत्मविश्वासाने डिजिटल शिक्षण देताना दिसतात. प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांच्या पुढे राहून शिकवण दिल्यास विद्यार्थ्यांचे हावभाव, त्यांना काय पाहिजे, किती समजले, तसेच अधिक अधिक उदाहरणे देऊन विषय कसा सोपा करता येईल याकडे शिक्षक लक्ष देत असतो.

थोडक्यात ऑनलाईन पद्धतीचे फायदे आणि दूरगामी तोटे लक्षात घेऊनच आपल्याला ही पद्धती राबवावी लागेल. नुकत्याच झालेल्या एका पाहणीतून १२ वर्षांखालील वयाच्या बहुतांश मुलांना सतत ऑनलाईन राहिल्यामुळे आणि तंत्रज्ञानाचा अति वापर केल्यामुळे डोळ्यांचे विकार झाल्याचे आढळून आले आहे. सतत बसून बसून पाठीचा मणका, मान, हात, डोके यांविषयीच्या आजारांच्या तक्रारीही वाढत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. शाळेत असताना मुक्तपणे बागडण्याचे स्वातंत्र्य ऑनलाईन पद्धतीत हिरावले जाते. मुलांचे बालपण हिरावून घेणारी शिक्षण पद्धती अवलंबणे आपल्या हिताचे नाही.

उपाय:-

येत्या काळात विद्यार्थ्यांच्या वर्तनविषयक समस्या अधिक वाढणार आहेत आणि त्या दूर करण्यासाठी त्यांना समुपदेशनाची गरज भासणार आहे. इतके दिवस शाळेमध्येच समुपदेशनाचे कार्य पार पाडले जायचे. समुपदेशक हा शिक्षकच असायचा. मात्र नवनवीन आव्हाने पेलताना शिक्षकालाही समुपदेशनाची गरज भासू शकते, याचाही विचार करणे नवीन शिक्षण पद्धतीत अनिवार्य आहे.

यानंतरचा मुद्दा आहे तो तंत्रज्ञान आणि साधने उपलब्ध असण्याचा. आजही भारतातील अनेक खेड्यांमध्ये वीज पोहोचलेली नाही. काही खेड्यांमध्ये तसेच शहरांमध्ये घडू तासांइतके भारनियमन केले जाते. मोबाइलला नेटवर्क मिळत नाही. त्यातूनही शिक्षणासाठी मोबाइल विकत घेणे किंवा घरामध्ये एकच मोबाइल आणि दोन-तीन मुले असतील तर त्यांना त्याचा शिक्षणात उपयोग होणार नाही, उलट इंटरनेटचा खर्च वाढतो म्हणून पालकांवर आर्थिक भर पडेल.

अशा परिस्थितीत ऑनलाईन शिक्षणाचे धोरण राबवावे लागल्यास खेड्यांमधील शिक्षण गळतीच्या समस्येने वेधून जाईल. एकीकडे पट नोंदणीसाठी शिक्षक आपल्या जीवाची बाजी लावून लढत असताना भविष्यात विशिष्ट वर्गातील मुले शिक्षणाकडे कायमची पाठ फिरवण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्याचप्रमाणे मुलींची गळती याही बाबतीत उल्लेखनीय असेल. विद्यार्थी जर शाळेपर्यंत येऊ शकत नसेल तर शाळेने त्याच्यापर्यंत जावे, हा विचार जगवायचा असेल तर वरील सर्व बाबींचा पुनर्विचार करून त्यावर उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

यापुढचा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सध्याचा अभ्यासक्रम हा दैनंदिन वर्गाध्यापनासाठी पूरक आहे. ऑनलाईन अध्यापनासाठी अभ्यासक्रमाची पुनर्बांधणी करणे आवश्यक ठरेल. ऑनलाईन पद्धतीस पूरक अध्ययन अनुभवांचा समावेश त्यामध्ये करावा लागेल. त्यासाठीचे यथायोग्य प्रशिक्षण शिक्षक तसेच विद्यार्थ्यांना द्यावे लागेल. त्यासाठी अध्यापन साहित्य/इ-कन्टेंट तयार करावा लागेल. मूल्यमापनासाठी नवनवीन तंत्रे, साधने वापरावी लागतील. त्यांचा सराव करावा लागेल. अर्थात फक्त एवढे करूनही भागणार नाहीच.

सरकार आधीपासूनच शिक्षणाच्या बाबतीत उदासीन आहे. त्यामुळे कोविड-१९ नंतरच्या शिक्षण पद्धतीला सामोरे जाताना शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा, शालेय व्यवस्थापनाची भूमिका, अभ्यासक्रम, अध्यापन साहित्य, मूल्यमापन, तंत्रज्ञान या सर्वांचा मेळ बसवून, त्यांचा विचार करून, काही आव्हाने गृहीत धरून आधीच उपाययोजना करणे आवश्यक ठरणार आहे.

ऑनलाईन शिक्षण तर अटळ आहे. अशा परिस्थितीत जो कौशल्ये आत्मसात करेल, तोच टिकेल. त्यामुळे शिक्षक असो वा विद्यार्थी काळाबरोबर चालण्यासाठी नवी कौशल्ये आत्मसात करणे आणि ती कालानुरूप अद्ययावत करत जाणे, हे येत्या काळात तरून राहण्यासाठीचे महत्त्वाचे हत्यार आहे.

संदर्भ सूची :-

1. Tony Breslin, Lessons from Lockdown : The educational legacy of COVID-19, January 18, 2021 by Routledge .
2. Mustafa, N. (2020). Impact of the 2019-20 Coronavirus Pandemic on Education, International Journal of Health Preferences Research, 1-12.
3. Al-Samarrai, S., Gangwar, M., & Gala, P. (2020). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Educational Financing. World Bank Other Operational Studies 33739, the World Bank.
4. Basilaia, G., & Kvavadze, D. (2020). Transition to Online Education in Schools during a SARS CoV-2 COVID-19 Pandemic. Pedagogical Research, 5, Article No. em0060.
5. Chick, R.C. (2020). Using Technology to Maintain the Education of Residents during the COVID-19 Pandemic. Journal of Surgical Education, 77, 729-732.

मानवी हक्क आणि शैक्षणिक धोरण**डॉ. विनोद मारोतराव मुडे**

(सहाय्यक प्राध्यापक) राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर

जिल्हा — वर्धा — ४४२३०७

Email ID – vinodmude@gmail.com

सारांश :-

शिक्षणाचा खरा अर्थ सत्याचा शोध घेणे. ज्ञान व उद्बोधन याद्वारे संपणारा प्रवास. अशा प्रवासातून मानवतेच्या विकासाचे मार्ग खुले होतात. देशाचा विकास व उत्कर्षातला शिक्षण हा मोठा घटक आहे. भारत विकसित राष्ट्र म्हणून प्रगती करण्याच्या मार्गावर आहे. त्यासाठी आधुनिक भारतात आणि आधुनिक जगात नौकरी—धंद्यासाठी आवश्यक असलेले कसब शिकण्याची आवश्यकता आहे. प्रत्येक भारतीय मुला—मुलींना शिक्षण मिळणे हा खरोखर मूलभूत हक्क आहे. आपली संस्कृती जीवंत ठेवण्यासाठी परिणामकारक, स्वयं पुनरुज्जीवित होणारी शिक्षणपद्धती आवश्यक आहे. दिशा दाखविणारी काही पायाभूत मुलतत्त्वे अशी आहेत — कमीतकमी बालवाडी व प्राथमिक वर्गांना शिक्षण विनामुल्य असावे; अभियांत्रिकी व पदवी पर्यंतचे शिक्षण साधारणपणे सर्वांना उपलब्ध असावे आणि उच्चशिक्षण मात्र प्रत्येकाच्या गूणवतेनुसार असावे. शिक्षणाची दिशा ही माणसाच्या संपुर्ण विकासासाठी आणि त्याच्या मुलभूत अधिकारांसाठी असावी. पालकांना आपल्या पाल्याचे शिक्षण काय असावे हे निवडण्याचा अधिकार पहीला आहे. जबाबदार संस्था म्हणून युनोस्को जागतिक स्थरावर शैक्षणिक एकत्रीकरण व सूसुत्रीकरण करत आहे. हे साध्य करण्यासाठी सरकार, विकसनशील संस्था, लोकसेवा संस्था, एन. जी. ओ., आणि प्रसार माध्यम जोमाने राबत आहेत. भारतात केंद्र सरकार, राज्य सरकार किंवा दोगांच्या सहकार्याने चालवलेले शिक्षणाचे मिशन प्रबुद्ध नागरिक तयार करण्याचा पाया ठरेल. हे नागरिक बळकट, आनंदी व भरभराट असलेला देश निर्माण करतील.

प्रस्तावना :-

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने १० डिसेंबर १९४८ ला शिक्षण या संकल्पनेला वैश्विक रूप प्राप्त करून दिले. भारतात स्वातंत्र्याबरोबर भारतीय घटनेच्या आधारे मानवी हक्कांची सनद भारतीय जनतेला बहाल करण्यात आली. मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यातील अनेक तत्वांचा अविष्कार भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून होतो. मानवी हक्कांचे प्रतिबिंब भारतीय घटनेत दिसून येते. याच अनुषंगाने भारतात आणि इतर घटक राज्यात मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी १९९३ ला राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग आणि घटकराज्य यांच्यामध्ये राज्य मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. म्हणूनच शिक्षण ही सर्व बाल, तरूण व वृद्धांना सर्वांगीन विकासाकडे नेणारी जागतीक चळवळ आहे. हया चळवळीची सुरवात जागतीक शिक्षण अभियानात झाली. शिक्षण एक वैश्विक हक्क आहे. तो मानवी हक्क म्हणून ओळखला जातो. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक या आधारे आंतरराष्ट्रीय करारानुसार शिक्षणाचा हक्क म्हणजे सर्वांसाठी पायाभूत शिक्षण देण्याची जबाबदारी शिक्षणाच्या हक्कात येते. कमीत कमी प्रमाण ठेवण्यासाठी आणि शिक्षणाच्या दर्जा वाढवण्यासाठी शिक्षण संस्थेच्या सर्व पातळीवरील भेदभाव कमी करण्याच्या बंधनाचा शिक्षणाच्या हक्कात समावेश होतो. शिक्षणाच्या अधिकारामध्ये ज्या व्यक्तींनी शाळा व

महाविद्यालयीन स्तरावरून प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले नाही त्यांना मूलभूत शिक्षण देण्याची जबाबदारी देखील समाविष्ट आहे. शैक्षणिक तरतूदींमध्ये या प्रवेशा व्यतिरिक्त, शिक्षणाच्या अधिकारामध्ये शैक्षणिक प्रणालीच्या सर्व स्तरांवर भेदभाव टाळणे, शिक्षणाचे किमान मानक निश्चित करणे आणि शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे या जबाबदाऱ्या समाविष्ट आहेत.

संशोधन विषयाचा उद्देश :-

१. मानवी हक्क व शिक्षण—मानवी जीवन यांचा अभ्यास करणे.
२. संविधानिक तरतूदी आणि नवे शैक्षणिक धोरण यांबाबत समाजात जागृती निर्माण करणे.
३. शिक्षण मुल्यांतून मानवी हक्कांचा यथोचित सन्मान व आदर वाढवून उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :-

शोधनिबंधाच्या सादरीकरणास संशोधन कर्ताने प्रस्तुत विषयाशी संबंधीत आधार सामुग्रीचे संकलनासाठी द्वितीय साधन सामुग्रीचा वापर केला असून विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट आणि महत्वपूर्ण चॅनलवरील माहिती इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर आधार :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाची सर्वसाधारण संसद जाहीर करते की, मानवी हक्कांचा हा सर्वभौमिक जाहीरनामा सर्व राष्ट्रांतील सर्व लोकांसाठी समान ध्येय साध्य करण्यासाठी आहे. या जाहीरनाम्यात ३० कलमांचा समावेश करण्यात आला असून यातील शैक्षणिक मानवी हक्कात.

कलम २६(१) :- प्रत्येकाला शिक्षणाचा हक्क आहे. कमीत कमी प्राथमिक आणि मूलभूत शिक्षण तरी प्रत्येकाला मोफत मिळाले पाहिजे. तसेच प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य असले पाहिजे. तसेच तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण हे सर्वसामान्यपणे उपलब्ध करून दिले पाहिजे आणि उच्च शिक्षणाच्या संधी प्रत्येकाला समान पातळीवर गुणवत्तेच्या आधारे सहजपणे प्राप्त झाल्या पाहिजे.

कलम २६(२) :- मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण विकास होण्यासाठी आणि मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य बळकट होण्यासाठी शिक्षणाची वाटचाल झाली पाहिजे. शिक्षणामुळे सर्व राष्ट्रांत, वांशिक व धार्मिक गटात आकलन, सहिष्णुता आणि बंधुता या भावनांना प्रोत्साहन मिळाले पाहिजे; तसेच शांततेचे जतन करण्यासाठीचे संयुक्त राष्ट्रसंघाचे कार्य पुढे चालविले गेले पाहिजे.

कलम २६(३) :- आपल्या बालकांना कोणते शिक्षण द्यावे याची निवड करण्याचा प्रथम हक्क पालकांना प्रदान करण्यात आला आहे.

भारतीय संविधानातील कायदेशीर आधार :-

भारतीय संविधानाच्या कलम २१—अ अंतर्गत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील बालकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करण्याची तरतूद, बालकांसाठीच्या मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करण्याची तरतूद, बालकांसाठीच्या मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षण अधिनियमात सविस्तर विशद केली आहे. १ एप्रिल २०१० रोजी हा कायदा भारतात अस्तित्वात आला आणि शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत हक्क असल्याचे मान्य करणाऱ्या १३५ देशांच्या यादीत भारताला स्थान लाभले. हा अधिनियम, ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी शिक्षण हा मूलभूत हक्क असल्याचे मान्य करण्याबरोबरच प्राथमिक शाळेसाठीच्या किमान अटीही निर्धारित करतो.

१. सर्व खाजगी शाळांमध्ये गरीब कुटुंबातील बालकांसाठी २५ टक्के जागा आरक्षित ठेवणे बंधनकारक आहे. (खाजगी—सार्वजनिक भागीदारीनुसार राज्याकडून नुकसान भरपाई प्राप्त)
२. सर्व बिगरमान्यताप्राप्त शाळांमध्ये प्रवेशासाठी बालक अथवा पालकाची मुलाखत, डोनेशन अथवा कॅपीटेशन शुल्काची तरतूद करण्यास अथवा अशा प्रकारचे शुल्क आकारण्यास मनाई.

३. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करेपर्यंत मंडळामार्फत घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षेत उत्तीर्ण होण्याची सक्ती करणे, यास मनाई.
४. शाळेतून गळती झालेल्या बालकांना त्यांच्या समवयस्क विद्यार्थ्यांबरोबर शिक्षण देण्यासाठी विशेष प्रशिक्षणाची तरतूद.
५. परिसरात देखरेख करणे, शिक्षणाची आवश्यकता असणारी बालके हेरणे तसेच त्यांना आवश्यक त्या सुविधा देण्याच्या दृष्टीने सर्वेक्षण करण्याची तरतूद.

शालेय प्राथमिक शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांचा शालेय प्रवेश, उपस्थिती आणि अभ्यासक्रम पूर्ण करणे याची जबाबदारी शासनाकडे सोपवणारा, हा जगातला अशा प्रकारचा पहिलाच अधिनियम आहे. इतर देशांमध्ये ही जबाबदारी पालकांवर सोपवली जाते. भारतीय संविधानानुसार शिक्षण ही बाब संबंधित राज्यांच्या अखत्यारीत येते. या कायद्यान्वये केंद्र सरकारमार्फत उत्तम वित्तिय सहाय्य देण्याबरोबरच राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज संस्थांवर अंमलबजावणीची जबाबदारी सोपवली आहे.

शिक्षण मानवाचा मुलभूत अधिकार :-

प्रत्येक भारतीयाला शिक्षणाचा अधिकार आहे. दिशा दाखविणारी काही पायाभूत मुलतत्वे अशी आहेत—कमीतकमी बालवाडी व प्राथमिक वर्गाना, शिक्षण विनामुल्य असावे; प्राथमिक शिक्षण हे गरजेचे आहे.

सर्व शिक्षा अभियानाची चौकट :- शालेय यंत्रणेच्या सामाजिक दायित्वाच्या माध्यमातून प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याचा प्रयास करणे, हा सर्व शिक्षा अभियानाचा हेतू आहे.

सामान्य शिक्षण :- जे शिक्षण माणसाची विचारधारा निर्माण करते ते सामान्य शिक्षण होय. शिक्षण म्हणजे मनुष्याच्या मानसिक आणि शारीरिक शक्तींचा उगम, विकास, परिपोष आणि त्याचा बुद्धीपुरस्सर अवलंब होय.

अपंग: कल्याण व शिक्षण :- जन्मजात अपंग व जन्मानंतर झालेले अपंग, असे अपंगांचे दोन मूलभूत प्रकार आहेत. अपंगांच्या कार्यक्षमतेनुसार त्यांचे वर्गीकरण करण्यात येते. निरनिराळ्या साधनांचा वापर करून पूर्णतः स्वावलंबी होण्यासारखे, केवळ संरक्षित वातावरणात कार्य करू शकणारे आणि अर्थोत्पादनास अयोग्य, असे अपंगांचे तीन वर्ग आहेत. त्यांच्या सर्वांगीण शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासाची सोय करणे.

आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याचे शिक्षण :- राष्ट्रांमधील संबंधात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे तसेच सर्व मानव बांधव समान आहेत सर्वांच्या सहकार्यानेच मानवी प्रगती साधेल, हे पटवून देऊन विश्वबंधुत्वाची भावना निर्माण करणारे शिक्षण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याचे शिक्षण होय.

एचआयव्ही बाधित मुले :- एचआयव्ही बाधित आणि पीडित मुलांसाठी योग्य निवारा व संरक्षण, संपत्ती अधिकार वंचना आणि कलंक यासारख्या विचारणीय बाबी उदयास आल्या त्याचे शिक्षणाच्या माध्यमातून निराकरण करणे.

निरंतर शिक्षण :- शिक्षणशास्त्रातील एक आधुनिक कल्पना औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेच्या प्रचलित स्वरूपात विशिष्ट वयोगटांसाठी, ठराविक जागी, ठराविक वेळी, ठराविक अभ्यासक्रम शिकविण्याची सोय असते.

पत्रद्वारा शिक्षण :- संपूर्णतः किंवा अंशतः पत्रव्यवहाराने शिक्षण देण्याची पद्धती व्यक्तीला आपल्या व्यावसायिक, सांस्कृतिक वा शैक्षणिक गरजांनुसार शिकता यावे, म्हणून या पद्धतीचा व्यावसायिक, सांस्कृतिक वा शैक्षणिक गरजांनुसार शिकता यावे, म्हणून या पद्धतीचा अवलंब करण्यात येतो.

प्रौढशिक्षण :- सामान्यतः 'प्रौढ' म्हणजे सार्वत्रिक आणि सक्तीच्या शिक्षणाची वयोमर्यादा संपलेली व स्वतःची उपजीविका स्वतःच करावयास लागलेली व्यक्ती. शिक्षणाच्या दृष्टिकोणातील साधारणतः सतरा—अठरा वर्षांच्या वयापलीकडील व्यक्तीस प्रौढ संबोधतात.

बहिःशाल शिक्षण :- भारतात पुणे विद्यापीठाने १९४९ साली बहिःशाल शिक्षणाचा उपक्रम सुरू केला.

बहुउद्देशी शिक्षण :- माध्यमिक शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व व्यावसायिक कार्यक्षमता या दोन्ही उद्दिष्टांना धरून अभ्यासक्रम असावेत, ही बहुउद्देशीय शिक्षणामागील मूळ कल्पना आहे.

बालअधिकार :- सरकार, गैर सरकारी संघटना आणि इतर सर्व एकत्र आले आहेत व प्रथम भारतातील मुलांच्या काही खास प्रश्नांवर प्रकाश टाकत आहेत. त्यात मुलांबद्दल व त्यांच्या कामाबद्दलचे मुद्दे आहेत. बालमजुरीवर देखील ते काम करत आहेत, लहान मुलींवर होणारे अत्याचार व भेदभाव, रस्त्यावरील मुलांना वर आणणे, अपंग मुलांच्या गरजा समजणे, प्रत्येक बालकाला शिक्षण मिळेल हे पाहणे ही त्यांची प्रथम पटावरील कामे आहेत.

बाल अधिकार संरक्षण राष्ट्रीय आयोग :- ह्या विभागामध्ये बाल अधिकार संरक्षण राष्ट्रीय आयोगाची रचना, उद्दिष्टे व कार्याबद्दल माहिती दिली आहे.

बाल अधिकारांमध्ये सुधार :- बाल अधिकारासाठी काम करणाऱ्या विविध संस्था व त्यांची कार्ये तसेच त्यांनी केलेल्या कामामुळे कसा बदल घडून आला ह्या विषयी माहिती आहे.

बाल मजुरांबद्दल :- आपल्या राष्ट्रासमोर बालमजुरीचा विषय नेहमीच एक प्रश्न आहे. सरकार नेहमी हा सोडविण्यासाठी पाऊले उचलत असते. पण, ह्या प्रश्नाचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की हा जनता व सरकार दोघांचा प्रश्न आहे. यासाठी प्रत्येक भागातून योग्य ती पाऊले उचलून हा प्रश्न सोडवला पाहिजे.

मॉटेसरी शिक्ष पद्धती :- शालेयपूर्व वयातील मुलांच्या शिक्षणाची पद्धती.

मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा :- ज्या पालकांना आपल्या पाल्यांसाठी प्रथमच शाळा प्रवेश घ्यायचा आहे असे पालक अत्यंत भांबावलेल्या अवस्थेत दिसतात. मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या बहुतेक शाळांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात हेच दृष्ट पाहायला मिळाले.

मुक्त विद्यापीठ :- जेथे संवाद आहे, खुली चर्चा आहे, भावनांची उत्कटता आहे, निःपक्षपाती वातावरण आहे; स्वागत, सभा, चळवळी, संमेलने व प्रेम यांचे जीवन आहे, ते विद्यापीठ म्हणजे मुक्त विद्यापीठ होय. मुक्त विद्यापीठाच्या चळवळीने तरुण मनाला सर्जनशील मार्गाकडे वळविले.

नवे शैक्षणिक धोरण :-

देशात किमान शिक्षणाचा टक्का वाढत असला तरीपण, दर्जा काही प्रमाणात खालवत आहे. सुमारे ४०,००० कॉलेज व ८०० पेक्षा जास्त विद्यापीठ आहेत. परंतु प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या तुलनेत उच्च शिक्षणाचे प्रमाण २०१८ मध्ये २६.३ टक्के असून आता २०२० च्या शैक्षणिक धोरणात २०३५ पर्यंत किमान ५० टक्क्यापर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवलेले आहे. मागील शैक्षणिक धोरणातील अनेक मुद्दे पूर्ण न होऊ शकल्याने त्यांचे पुनरावलोकन करून ज्या बाबी अपूर्ण आहेत, त्यात काही सुधारणा करण्याच्या संधी आहेत, याकडे लक्ष देण्यात आले. त्याचप्रमाणे, महिलांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न, व्यावसायिक शिक्षणाची आवश्यकता या मुद्द्यांचाही विचार नवीन शैक्षणिक धोरणात केलेले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षणावर ६ टक्के खर्च व्हावा असे आवर्जून म्हटले आहे.

गरीब व श्रीमंत शिक्षणातील विषमता ही नवीन शैक्षणिक धोरणात विचारत घेतली आहे. म्हणून सरकारी आणि खासगी शाळेमध्ये शिक्षणात समानता आणायची भूमिका प्रामुख्याने

मांडण्यात आली आहे. राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्याची आणि खासगी शाळांना अनियंत्रित फी वाढविण्यापासून रोखण्याची शिफारस नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेली आहे. शिक्षणाचा आकृतिबंध बदलण्यात आला आहे. नवे धोरण बालवाडी, अंगणवाडीपासून ते उच्च शिक्षणामध्ये लागू असणार आहे. पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा समावेश आता औपचारिक शिक्षणात केला आहे. बालकांची जडणघडण हाच काळ महत्वाचा असतो, प्राथमिक स्तरावर भाषा, विज्ञान, वाचन, लेखन, गणित ते पायाभूत कौशल्ये विकासावर या नवीन धोरणात केलेला विचार हा भारताचे भविष्य घडविणार आहे.

पाचवीपर्यंत दिले जाणारे शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले जाणार असले तरीही ज्ञान भाषेतून शिक्षणाची सुविधा देऊन पूर्व प्राथमिक शिक्षण आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. बालवाडी आणि अंगणवाडी किंवा पहिले ते दुसरीपर्यंतच्या इंग्रजी शाळांचे पेव निर्माण झाले आहे. त्याला काही अंशी चाप लागेल. शिक्षणाचे ५+३+३+४ हे नवे सूत्र १० वी आणि १२ वी बोर्डाचे महत्त्व कमी करणार आहे. मुळात १० आणि १२ चे शिक्षण हे शालेय शिक्षण अंगीभूत शिक्षण म्हणून कौशल्य विकासात करण्याच्या दृष्टीकोनातून देणारे शिक्षण नव्यास शैक्षणिक धोरणामुळे शक्य होणार आहे. मुळात सहावीपासून व्यवसायिक शिक्षणाचा समावेश असल्या कारणाने शिक्षणानंतर विद्यार्थ्यांना व्यवसायिक कौशल्ये प्राप्त करण्यास बळकटी देणारे शिक्षण याद्वारे देण्यात येईल. मागील ३८ वर्षांत शिक्षणाची सुमार गुणवता, पदवीधारकांच्या हाती कौशल्ये नसणे, शिक्षणामध्ये गळतीचे प्रमाण, शिक्षकांच्या योग्य मूल्यमापनाची प्रक्रिया नसणे, या सर्वच बाबींचा नवीन शैक्षणिक धोरण आणताना विचार करून प्रत्येक घटकाचा सांगोपांग विचार करण्यात आला आहे. पण त्याची अंमलबजावणी कितपत यशस्वीपणे होते याबाबत प्रश्नचिन्ह आहे.

निष्कर्ष :-

शैक्षणिक सुधारणांविषयी इतकी तातडी आणि कृतिशीलता प्रथमच पाहायला मिळाली यात शंका नाही. अर्थात या धोरणाची पूर्ण अंमलबजावणी २०३० पर्यंत म्हणजे पुढच्या दशकभरात टप्पाटप्प्याने होणार आहे आणि आताचा वस्तुकल्पना कालवश होण्याचा झपाटा पाहता तेव्हा पूर्णच नवीन जगात आपण जगत असू. आताच्या समस्या जरी सोडवण्याचा हे धोरण प्रयत्न करत असले तरी दशकाच्या अखेरीपर्यंत ते अंमलबजावणीच्या दृष्टीने पोहचेल का याविषयी शंका वाटते. आपला भारत देश कृषी प्रधान म्हणून ओळखला जातो हे आपल्याला सर्वांनाच माहित आहे. भारतामध्ये शिक्षण पद्धती चूकीच्या आहे, असे नाही. परंतु ग्रामीण आणि गरीब विद्यार्थ्यांचा विचार करून बदल आवश्यक आहे. दुर्गम भागांचे आणि दुर्बल घटकांचे सबलीकरण हा पहिला आणि उच्च शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे हा दुसरा उद्देश स्पष्ट होत असतांना या दोन्हीच्या मधल्या स्तराला पुन्हा त्रिशंकू आणि निर्णय शुन्य व्यवस्थेचा बळी व्हायला लागू नये ही अपेक्षा.

उपाययोजना :-

१. विश्वबंधुत्वाची भावना खऱ्या अर्थाने आदर्श आणि नैतिक शिक्षण पध्दतीला चालना देते. खरे शिक्षण मनुष्यप्राण्याची प्रतिष्ठा वाढविते व आत्मसन्मान वाढविते. त्यासाठी प्रत्येक माणसाने शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून त्याचा फायदा घेतला पाहिजे.
२. विद्यार्थ्यांमध्ये गुणवता विकासासाठी शिक्षणात समाजातील पालक, शिक्षक विद्यार्थी तसेच सर्व घटकांचा सहभाग असला पाहिजे त्यामुळे विद्यार्थ्यांमधील त्राण कमी होईल.
३. समाजाभिमुख शिक्षण दिले जाणे गरजेचे आहेत. यात व्यवसाय-रोजगार यामध्ये सुसंगती असायला हवी. त्यामुळे युवकांमध्ये मध्ये नैराश्य येणार नाही. आणि सुशिक्षित बेरोजगार निर्माण होणार नाही.

४. शिक्षण दर्जेदार, सर्वसमावेशक आणि आनंददायी असले पाहिजे. शिक्षणात व्यावसायिक मुल्यांबरोबर नैतिक मूल्य रूजविणे आवश्यक आहे. त्यामुळे बाल गुन्हेगारीला आळा बसेल.
५. भारत हा कृषिप्रधान देश आहेत त्यादृष्टीने कृषिशस्त्र व संबंधीत व्यवसाय हा विषय प्राथमिक स्तरापासून तर वर्ग १२ वी पर्यंत आवश्यक असावा त्यामुळे बेरोजगारीचा प्रश्न काहीसा मिटेल. आणि हरितक्रांतीला चालना मिळेल.

समारोप :-

शिक्षण हा मूलभूत हक्क असला तरी मुलभूत हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी तशा तरतुदी आणि अंमलबजावणीच्या योजना नसतील तर मुलभूत हक्कांना अर्थ नसतो. योग्य अंमलबजावणी झाल्यास सामाजिक-आर्थिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी शासनाने उचललेले पाऊल निश्चितच फलदायी ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. प्रा. रमेश पानसे — शिक्षण : परिवर्तनाची सामाजिक चळवळ, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
२. श्री. नि. सबनिस — मानवी हक्क संरक्षण व आंतरराष्ट्रीय कायदा, अधिनियम १९९३, मुकुंद प्रकाशन, ठाणे.
३. प्रा. पी. के. कुलकर्णी — मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. दैनिक वर्तमानपत्र — लोकसत्ता, लोकमत, सकाळ, देशोन्नती
५. योजना — सप्टेंबर २००५ व २००९

शिक्षण विचार : स्वामी विवेकानंद व महात्मा गांधी

डॉ. प्रविण कारंजकर

श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महा. वडनेर, जि वर्धा

Email :pkarnjkar@rediffmail.com Mo : ९७६५६२३२३४

जिवनाला दिशा देण्याचे व विकसीत करण्याचे कार्य शिक्षणामुळे होते. शिक्षणामुळे सुसंस्कृत व सभ्य समाजाची निर्मिती शक्य झाली आहे. तथापि ही शिक्षण व्यवस्था कशी असावी या बाबत विचारवंता मध्ये मतभेद आहेत भारताच्या बाबतीत विचार करतो म्हटले तर प्रादेशिक व भाषिक बाबतीत भिन्नता असल्याने शिक्षण व्यवस्था हा गुंता गुंतीचा प्रकार झाला आहे म्हणावे लागते.

परंपारिक भारतीय शिक्षण व्यवस्था ही गुरुकुल पद्धतीची होती. नंतर ब्रिटीश राजवटीच्या आगमानानंतर ही पद्धती बदलत गेलेली दिसून येते. ब्रिटीश राजवटीत कारकुण निर्माण करणारी शिक्षण व्यवस्था तयार झालेली होती. ही पद्धती सरकारी नोकर तयार करण्यासाठी होती. त्यामुळे त्या पद्धतीत असंख्य दोषही होते. याच कारणाने तात्काळी विचावंतानी ब्रिटिशांची ही शिक्षणपद्धती राष्ट्रासाठी घातक असल्याचे म्हटले आहे.

स्वामी विवेकाने आणि महात्मा गांधी ही दोन्ही व्यक्तींमध्ये ब्रिटीश राजवटीत मोठी झाली होती. ब्रिटिशांचे शासन व शिक्षण व्यवस्था त्यांनी पाहिली होती. दोघांच्याही स्वराष्ट्रा बाबत आंत्यतिक स्वाभिमानाची भावना होती त्यामुळेच विवेकानंद आणि महात्मा गांधी ने ब्रिटिश शिक्षण व्यवस्था कुचकामी आहे असे स्पष्टच मत मांडले होते. स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी शिक्षण म्हणजे काय ? ते सांगत स्त्रियांच्या शिक्षणाची आवश्यकता मातृभाषेतून शिक्षण कसे महत्वपूर्ण आहे, प्रवृत्ती नुसार शिक्षणाची आवश्यकता, धर्म आणि शिक्षण या सोबतच तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेवर आपले विचार मांडलेले दिसतात.

मातृभाषेतून शिक्षण —

मातृभाषेतून शिक्षण हा विचार शैक्षणिक क्षेत्रात आजही महत्वाचा मानला जातो. स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांनी मातृभाषेतूनच शिक्षण दिले गेले पाहिजे यावर जोर दिलेला दिसून येतो. मातृभाषेतील शिक्षणा मुळे विद्यार्थ्यांचा खरा बौद्धिक विकास होतो. मातृभाषेतील शिक्षणात शिकविले जाणारा विषय विद्यार्थ्यांना सहज आत्मसात होतात. त्यामुळे शिक्षण हे मातृभाषेतूनच व्हायला पाहिजे असा विचार महात्मा गांधी आणि स्वामी विवेकानंद यांनी मांडलेला दिसतो.

मातृभाषेतील शिक्षणा बाबत बोलतांना विवेकानंदानी म्हटले आहे. “ लोकांना त्यांच्या भाषेतून शिक्षण द्या. ” (१) या बाबत अन्य एका ठिकाणी ते म्हणतात “ सर्व साधारण समाजाला त्यांच्या स्वतःच्या भाषेतून शिकवा त्यांना कल्पणा पुरवा अशाने त्यांना माहिती मिळेल. ” (२) अशा प्रकारे त्यांनी सर्वसामान्य लोकांना त्यांच्या दैनंदिन बोली भाषेतूनच शिक्षण दिले पाहिजे —मातृभाषेतूनच शिक्षण दिले पाहिजे असे म्हटले आहे.

मातृभाषेतील शिक्षणा बाबत महात्मा गांधीन मोठे लेखन केलेले आहे. गांधीजींचा कालखंड इंग्रजी राजवटीचा होता. या काळात इंग्रजी भाषेला खुप महत्व आले शिक्षणातही इंग्रजीचेच प्रस्थ होते. परिणामी अनेकांना इंग्रजी भाषेतूनच सर्व ज्ञान घेण कठीण जात होत. स्वतः गांधीजीनाही याचा त्रास झालेला होताच, या बाबत ते स्वतः लीहितात “ १२ वर्ष वयापावतो मी माझ्या

मातृभाषेतून (गुजरातीतून) शिक्षण घेतले. त्यावेळी गणित, इतिहास, भुगोल, यांचे मला मोजके ज्ञान होते. नंतर हायस्कूल मध्ये गेलो. पहिली तीन वर्षे येथेही मातृभाषेचे माध्यम होते. पण शाळा मास्तरांवरील एक जवाबदारी आम्हाला इंग्रजीचे इंजेक्शन देण्याची होती. त्यामुळे आमुचा अर्धाधिक वेळ इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणत जात असे. ” (३) येथे केवळ इंग्रजी भाषा शिकण्यासाठी आपल्याला शिक्षणात अधिक वेळ घालवावा लागल्याचे गांधीजी सांगतात. पुढे याच लेखात ते म्हणतात. की “ मला एवढे समजते की ते सर्व विषय जर मी गुजरातीतून शिकलो असतो तर ज्याला चार वर्षे लागली ते वर्षात झाले असते. ” (४) अशा प्रकारे त्यांनी मातृभाषेतून शिक्षण जर मिळाले तर विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आयुष्यातील काही वाचविले असे म्हटलेले दिसून येते. मातृभाषेतील शिक्षणा बाबत आपली आग्रही भूमिका मांडतांना गांधीजींनी म्हटले आहे, व आई दुध पाजत असतात जे संस्कार घडविते आणि जे गोड शब्द आमच्या कानी पडत असतात त्यांच्याशी या विदेशी भाषेमुळे आमची ताटातुट होते असे उद्गार काढले आहेत.

विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांनी अशा प्रकारे सर्वसामान्य मानसांच्या जीवनात बदला साठी शिक्षणाचे महत्व सांगितले आहेच सोबत हे शिक्षण इंग्रजी माध्यम पेक्षा मातृभाषेचे माध्यमातून दिले गेले तर योग्य राहिल असेही म्हटले आहे.

प्रवृत्ती नुसार शिक्षण – गरजेनुसार शिक्षण

शिक्षण विषयांत विद्यार्थ्यांचे मानसाशास्त्र महत्वपूर्ण असते. सर्वच विद्यार्थ्यांना पुस्तकी शिक्षण आवडत असे नाही. काहींना खेळात रस असतो, काहींचा विविध कलागुणांकडे ओढ असतो, काहींना यापैकी काहीही जमत नसत. प्रत्येक विद्यार्थ्यांची मानसिक कल त्यांच्या आवडी – निवडी महत्वाच्या असतात. त्यामुळे स्वामी विवेकानंद यांनी प्रवृत्ती नुसार शिक्षण देणे आवश्यक आहे, हा विचार मांडलेला दिसतो.

प्रवृत्ती नुसार शिक्षणाच्या बाबती विवेकानंद म्हणतात, “ प्रत्येक मनुष्याच्या प्रवृत्तीभिन्न भिन्न असतात. जन्मताःच मनुष्य या प्रवृत्ती बरोबर घेऊन येतो त्या त्यांच्या ठायी सदैव राहतात. मनष्याने आपल्या विशिष्ट प्रवृत्ती नुसार वागले पाहिजे व या प्रवृत्तींच्या अनुरोधाने मार्गदर्शन करणारा गुरू त्याला मिळाला तर त्याची प्रगती होईल ” याच बाबतीत महात्मा गांधींनी आवश्यकता किंवा आपल्याला कशाची गरज आहे. या नुसार शिक्षणावर भर दिलेला दिसतो. या बाबत गांधीजी म्हणतात, “ श्रमजीवनाच्या सहाय्याने मुलांच्या शारीरिक बौद्धिक व नैतिक विकास करते हे बुनियादी शिक्षणाचा उद्दीष्ट आहे. पण माझे असे मत आहे की कुठल्याही पद्धतीच्या शैक्षणिक दृष्ट्या योग्य व चांगला वापर केल्यास ती आर्थिक दृष्ट्याही उपयुक्त ठरावी ” (६) अशाप्रकारे विवेकानंदांनी शिक्षणाची प्रवृत्तीस तर गांधीजींनी आर्थिक स्वावलंबनास सांगड घातलेली दिसून येते आजच्या काळात हे विचार महत्वपूर्ण आहेत.

स्त्री – शिक्षण

स्वामी विवेकानंद आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी स्त्री शिक्षण विषयक परस्परपुरक होता. भारतीय स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे, या वर त्यांच एकत्र होते असे दिसून येते. याच कारणाने स्वामी विवेकानंदांनी भगीनी निवेदीतांना सांगून मुलींची शाळा बंगालमध्ये सुरू केली होती. एखादा देश तो पर्यंत पुढे जाऊ शकत नाही, जो पर्यंत त्या देशातील स्त्रिया शिकणार नाहीत असे मत विवेकानंदांनी व्यक्त केले होते.

स्त्री शिक्षणा बाबत बोलतांना विवेकानंद म्हणतात “ भारतीय स्त्रियांसमोर अनेक समस्या आहेत – अनेक गंभीर समस्या आहेत. पण शिक्षण ह्या एका जादुच्या शब्दाने जी सोडविले जाणार नाही अशी एकही समस्या नाही. ” (७) येथे विवेकानंदांनी भारतीय स्त्रिया यमोरील समस्या सोडविण्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव मार्ग असल्याचे म्हटलेले दिसून येते. एवढेच नव्हे तर स्त्री

शिक्षण कसे असेल हे सांगतात त्यांनी म्हटले आहे, “ सुशिक्षित व सच्चरित्रब्रम्हचारीणी या केंद्रातील स्त्रियांच्या शिक्षणाचा भार घेतील. पुराण इतिहास, गृहकृत्ये, कला, कौटोंबिक जीवनातील कर्तव्य व आदर्श चारित्र्य घडविण्याला साहाय्यक असणारे नितीनियम आधुनिक विज्ञानाच्या मदतीने शिकवावयास हवे, ” (८) असे मत विवेकानंदानी मांडलेले आहेत.

महात्मा गांधीनीही स्त्री शिक्षणा बाबत आपला विचार व्यक्त केलेला होता या विचाराला मानवता व उदारतेचा पाया लाभलेला आहे. या बाबत ते म्हणतात “ माझे एवढेच म्हणणे की पुरुषांच्या बाबतीत सुविधेचे जेवढे महत्व आहे. तेवढेच स्त्रियांच्या बाबतीतही आहे. आणि जेथे विशेष सवलतीची गरज वाटेल. तेथे त्या मिळाव्या ” (९) येथे महात्मा गांधीनी शिक्षणाच्या बाबत स्त्रिपुरुष समतेचे तत्व स्वीकारलेले दिसून येते. एवढेच नव्हे तर आवश्यक त्या ठिकाणी स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत काही सवलतीही मिळावयास पाहिजे असे सागुन स्त्रि शिक्षणा बाबत त्यांचा स्त्रियांप्रती उदार भावही दिसून येतो.

विवेकानंद आणि महात्मा गांधी दोंघानीही स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत उदारपणे विचार मांडलेले आहेत. ज्या कालखंडात शिक्षणा बाबत संपूर्ण अनास्था होती त्या कालखंडात त्यांनी मांडलेले विचार काळाच्या कितीतरी समोरचे होते हे आपल्या लक्षात येते.

शिक्षण व धर्ममुल्य

विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांनी शिक्षणात धर्माचे महत्व मान्य केलेले होते. धर्म मानसाला श्वाश्वत नैतिक मुल्यांची जोपासना करायला शिकवित असतो. ही नैतिक मुल्य मानसाला आचार व विचारांची दिशा दाखवितात. उच्च मुल्यामुळे मनुष्यात आचार संपन्नता निर्माण होते. याच कारणे विवेकानंदानी शिक्षणात धर्ममुल्य महत्वपूर्ण मानले होत याबाबत बोलतांना विवेकानंद म्हणतात, “ काहींचा जीवनाधार सामाजिक उन्नती हा आहे, काहींचा बौद्धिक उन्नती हा आहे, पण या आपल्या मातृभूमीवर धर्म हाच एकमेव जीवनाधार आहे.” (१०) यावरून त्यांनी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात धर्ममुल्याचा महत्व मान्य केले होते हे लक्षात येते.

महात्मागांधीनीही अवास्तव शिक्षणा पेक्षा वास्तवावर भर देणारे पायावरती उभे करणारे शिक्षण महत्वाचे मानलेले होते. तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थे बाबत बोलतांना गांधीजी म्हणतात, “ पुष्कळ शास्त्रे शिकण्याचा मिथ्या आव आणि समज सोडून दयावेत सर्वप्रथम धर्मशिक्षण किंवा नितीशिक्षण हेच दयायला हवे, ” (११) येथे आपल्या हे लक्षात येते की इंग्रजी पद्धतीच्या विविध शास्त्रीय ग्रथांच्या शिक्षणावर गांधीजीनी प्रतिकूल हा व्यक्त केले होते. मनुष्याला मनुष्य बनविणारे शिक्षण त्यांना अभिप्रेत होते आणि हे शिक्षण त्यांना धर्मशिक्षण कींवा नितीशिक्षणाच्या स्वरूपात दिसत होत. विवेकानंदानी जाडी धर्म आहे, असे ओळखले तर गांधीजींनी आदर्श व स्वावलंबी मनुष्य बनविण्यासाठी धर्मशिक्षणच महत्वपूर्ण वाटले होते.

शिक्षण पद्धतीतील दोष—

शिक्षणपद्धती बाबत विचार मांडतांना स्वामी विवेकानंद व महात्मा गांधी यांनी तत्कालीन ब्रिटीशांनी शिक्षण पद्धती ही कुचकामी आहे, असेच मत मांडले होते. इंग्रजी राजवटीतील शिक्षण हे कारकून तयार करणारे आहे त्यामुळे स्वदेशाभिमान व आध्यात्मिकता नष्ट होत आहे असे विचार दोन्ही विचारवंतानी मांडले होते.

प्रचलीत शिक्षण पद्धती बाबत विवेकानंद नाराज होते. इंग्रजी राजवटीचे शिक्षणा मुळे भारतीयत्वाचा न्हास होत आहे. असे मत यांनी मांडले होते. याबाबत विवेकानंद म्हणतात, “ आजची शिक्षण पद्धती तर संपूर्ण दोषांनीच भरलेली आहे. विश्वविद्यालय काय ? तर कारकून निर्माण करणारे एक उत्तम यंत्र बर एवढेच असते तरीही मी दैवाची मोठी खैर झाली असे मानले असते पण तेवढ्यानेही संपले नाही. लोक किती विश्वासहीन आणि अश्रद्ध बनत चालले आहेत

पाहा.” (१२) इंग्रजी शिक्षणामुळे उच्चशिक्षित भारतीयांना स्वतःची भाषा, धर्म, संस्कृती, या सर्वाबाबत दुरावा निर्माण झाल्याने विवेकानंदानी वरील उद्दगार काढले आहेत. शिवाय उच्चशिक्षणामुळे करकुना शिवाय काहीही निर्माण होत नाही हे ही सांगितले आहे. तत्कालीन सुशिक्षितांची नोकरी मिळविण्यासाठी धडपड व शिक्षण व्यवस्थेचा नमुना विवेकानंदाच्या लेखनात अनेक ठिकाणी आलेले आहे. विशेषत विद्यापीठीय शिक्षणवर तर त्यांनी शब्दांचे कोरडे अनेक ठिकाणी ओढलेले आहेत. हे आजच्या संदर्भातही त्यांचे विचार महत्वपूर्ण आहेत. महात्मा गांधींनी शिक्षणातील दोषस्थळावर बोट ठेवलेले दिसते. या बाबत त्यांनी अनेक ठिकाणी आपली मते मांडली आहेत. प्राथमिक शिक्षणा पासून तर उच्च शिक्षणा पर्यंत गांधीजींनी तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेतील दोष दाखविलेले आहेत. या बाबत गांधीजी आपल्या माझा स्वप्नातील भारत या पुस्तकात लीहीतात, “ आज आमच्या कॉलेजातून अफाट पांडित्यप्रचूर शिक्षण देण्यात येत आहे. ते सर्वस्वी निरर्थक आहे. माझे ठाम मत आहे, त्यामुळेच आमच्या सुशिक्षित वर्गात बेकारी बोकाळत आहे. इतकेच नव्हे तर त्याच्या बोज्या मुळे आमच्यातील युवा – युवतींच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्याही चिंधंडया उडाल्या आहेत. ” (१३) गांधीजींचे हे एक वाक्य त्यांच्या शिक्षण विषयक विचारांच पाश्चिच करून देणारे आहे.

स्वामी विवेकानंद व महात्मा गांधी यांनी मांडलेले शिक्षण विषयक विचार आजचा संदर्भातही लागू पडणारे आहेत. कारण तत्कालीन जीवनात असणारे शिक्षण व्यवस्थेतील दोष आजच्या काळातही स्पष्टपणे दिसून येतात. कीबहुना दोष आज अधिकच प्रखर झालेले दिसतात. अशा प्रकारे स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांनी शिक्षणव्यवस्थे बाबत आपला विचार मांडलेले दिसतात. त्यात त्यांचा स्त्री शिक्षणावर भर दिसतो. आणि इंग्रजी कारकुनी शिक्षणव्यवस्थेला विरोध समानपणे दिसून येतो.

संदर्भ

- १) आदर्श शिक्षण – स्वामी विवेकानंद. रामकृष्णमठ प्रकाशन, नागपुरतृतीय पूणमुद्रण – २०१४, पृ. १२४
- २) शिक्षण – स्वामी विवेकानंद. रामकृष्ण मठ प्रकाशन, नागपुर पूणमुद्रण – २००७ पृ. ५८
- ३) माझ्या स्वप्नातील भारत – गांधीजी परंधाम प्रकाशन, पवनार तिसरी आवृत्ती जानेवारी १९९५ पृ. ६६
- ४) तत्रेव – पृ. ६७
- ५) आदर्श शिक्षण – पृ. ८७
- ६) माझ्या स्वप्नातील भारत – पृ. ६०
- ७) आदर्श शिक्षण – पृ. ९९
- ८) तत्रेव – पृ. १०२
- ९) माझ्या स्वप्नातील भारत – पृ. ६३
- १०) आदर्श शिक्षण – पृ. ५६
- ११) हिंद स्वराज्य – गांधीजी परंधाम प्रकाशन, पवनार १९९४ पृ. ९६
- १२) आदर्श शिक्षण – पृ. ४९
- १३) माझ्या स्वप्नातील भारत – पृ. ६६

“कोविड १९ मुळे शिक्षण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या शैक्षणिक समस्या”

प्रा. हेमंत ग. वरघने

आठवले समाजकार्य महाविद्यालय शेडेगांव कॅम्पास चिमूर ता चिमूर, जिल्हा चंद्रपूर

Email: :hemantwarghane@gmail.com Mob. No. ७७७६०५९०९५

प्रस्तावना :-

आज अख्या जगावर आक्रमण करणा—या कारोना या रोगाने मोठया प्रमाणावर हाणी केली आहे आपल्या देशातील जनता अजुनही भयभित असल्याचे जानवते. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी फार मोठे लॉकडाउन जाहिर करण्यात आले व याच लॉकडाउनमुळे शिक्षण क्षेत्रावर मोठया प्रमाणात परिणाम झालेला असल्याचे आपणास आढळून येते.

कोविड — १९ लॉकडाउन मुळे शिक्षणावर दुरगामी परिणाम होणार आहे सध्या देशात तसेच जगभरात कोरोनाचा प्रादुर्भाव मोठया प्रमाणात वाढत आहे कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर देशात लॉकडाउन जाहीर करण्यात आले आहे. कोरोना विषाणू आणि लॉकडाउनचा फटका शिक्षण क्षेत्रात मोठया प्रमाणात बसला आहे. कोरोना आणि लॉकडाउन मुळे देशातील २७.५ कोटी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर परिणाम झाल्याची माहिती समोर आली आहे.

लॉकडाउन मुळे येणा—या सक्तीच्या रिकामेपणामुळे व ऐकटेपणामुळे कौटूंबिक सामाजिक मानसिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होवू लागल्या आहेत. कोरोनाला रोखण्यासाठी अनेक देशांनी शिक्षण संस्था सुध्दा बंद केल्या आहेत. युनेस्को च्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये १८८ देशांत १५४ कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारतात १५ लाख शाळा बंद आहेत त्यामुळे २६ कोटी विद्यार्थी ८९लाख शिक्षक घरी बसले आहेत तर उच्च शिक्षणत १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. ३० कोटी विद्यार्थ्यांनी रिकामेपणे घरी बसणे हा एक टाइमपास आहे सध्या कोरोनाची समस्या ही केवळ आरोग्याची समस्या आहे असे मानले जात आहे पण या संकटाला शैक्षणिक समस्यांची बाजू आहे, हे सुध्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

शिक्षणासाठी गेलेले भारतीय विद्यार्थी व त्यांचे पालक यांच्यासमोर लॉकडाउनमुळे अडचणीचे डोंगर उभे राहिले आहेत अभ्यासक्रमाचे बिघडलेले वेळापत्रक, आर्थिक ताण, व्हिजाच्या मुदतीचे प्रश्न, नौकरी मिळण्याची अनिश्चितता, शिक्षणकर्जाचे दडपण इ. मुळे परदेशातील भारतीय विद्यार्थी दडपणाखाली आहेत. काही परदेशी विद्यार्थी या काळात. पर्याय म्हणून चौथ्या औदयोगिक क्रांतीचे तंत्रज्ञान कृत्रिम बुद्धिमत्ता, राबोटीक, याचा वापर करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. पण एकुण ७,५०,००० परदेशातील भारतीय विद्यार्थी संकटात आहेत. त्यांना मदत करण्यासाठी परराष्ट्र मंत्रालय अर्थ मंत्रालय व मानव विकास मंत्रालयांनी एकत्रित योजना करणे ही काळाची गरज आहे.

५ एप्रिल रोजी मानव संसाधनमंत्री पोखरियाला यांनी असे आश्वासन दिले आहे की, विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान या लॉकडाउन काळात होणार नाही याची काळजी घेली जाईल. पण “शैक्षणिक नुकसान म्हणजे परिक्षा पुढे ढकलणे नव्हे तर विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासात खंड पडणार नाही याची काळजी घेणे होय.” कष्टकरी जनतेची मुले डोळयासमोर ठेवून शाळा बंदच्या काळात या समाजघटकातील मुलांचे शिक्षण कसे अखंडपणे चालू राहिल याची योजना केंद्र व राज्य सरकारनी तातडीने करावी.

कोरोना महामारीमुळे जगभर ऑनलाईन शिक्षणावर मोठ्या प्रमाणात भर देण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत. पण इंटरनेट नसल्याने सुमारे ४० कोटी मुले शिक्षणापासून वंचित राहत असल्याचा धक्कादायक अहवाल प्रसिध्द झाला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :-

- १) कोरोना महामारीमुळे विद्यार्थ्यांना निर्माण झालेल्या शैक्षणिक समस्या जाणून घेणे.
- २) विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणांतर्गत वापर केलेल्या साधनांबाबत महिती जाणून घेणे
- ३) कोविड - १९ महामारीमुळे ऑनलाईन अभ्यासक्रम पूर्ण करतांना निर्माण झालेल्या तांत्रिक अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ४) कोविड - १९ महामारीच्या काळात ऑनलाईन शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांना निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये / उपकल्पना :-

“गृहितकृत्य म्हणजे एखादे गृहित धरलेले विधान तत्व किंवा गृहित धरलेली घटना होय.”

आपली समस्या किंवा त्या प्रश्नांची संभाव्य उत्तरे काय असू शकतात. याचा तर्क म्हणजे गृहितकृत्य होय.

सदर विषयाला अनुसरून काही गृहितकृत्य तयार केले आहेत.

- १) कोविड १९ महामारीमुळे शैक्षणिक व्यवस्थापन लॉकडाउन व कोरोनाची भीती या कारणांमुळे विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
- २) विद्यार्थ्यांनी ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी लॅपटॉप मोबाईल संगणक नेट इत्यादी दृक्श्राव्य साधनांचा वापर केलेला आहे.
- ३) कोविड १९ महामारीच्या काळात विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीमुळे महागडा ४ जी मोबाईल संच तसेच नेटवर्क या साधनाकरीता अतीरीक्त भार पडल्यामुळे आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत लघुशोध निबंधात कोविड-१९ मुळे शैक्षणिक क्षेत्रात निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास या अंतर्गत संपुर्ण देशात निर्माण झालेली भयवह स्थितीचे विश्लेषण करून या विश्लेषणाच्या आधारावर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर पडलेला परिणामाचे वर्णन केलेले आहे. व निर्माण झालेल्या समस्येचे निदान करून उपाययोजना सुचविण्यात आलेले आहेत त्यामुळे सदरचे लघुशोध प्रकल्प करतांना वर्णनात्मक व अंशतः निदानात्मक संशोधन आराखडयाचा अवलंब केलेला आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत लघुशोध निबंधाच्या तथ्य संकलना करीता मासिके, पाक्षिके, वर्तमानपत्रे, संकेतस्थळे, लिखित साहित्य, ग्रंथ इत्यादी तथ्य संकलनाच्या दुय्यम पध्दतीचा वापर करून त्याला निरीक्षण तंत्राची जोड दिलेली आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण:- “कोविड १९ मुळे शिक्षण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या शैक्षणिक समस्या” या विशयावर लघुशोध निबंध सादर करतांना पुढीलप्रमाणे तथ्यांचे विश्लेषण करता येईल.

* भारतातील सर्व कुलुपबंद तारखा

भारतामध्ये लॉकडाउनचे एकूण ४ टप्पे झाले आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

१. २५ मार्च २०२०— १४ एप्रिल २०२०
(२१ दिवसाचे लॉकडाउन)

समस्या :-

कोविड — १९ च्या पहिल्या लॉकडाउन मुळे शैक्षणिक क्षेत्राचे फार मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाल्याचे निदर्शनास येत आहे. लॉकडाउन मुळे विद्यार्थ्यांचे कॉलेज, शाळा, बंद झाल्या त्याचा फटका विद्यार्थ्यांना बसला आहे बसेस जास्त नसल्यामुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थी जाऊ शकत नाही.

लॉकडाउन मुळे पाठयक्रम पूर्ण झालेला नाही त्याचबरोबर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा झाल्या नाहीत त्यामुळे त्यांचे खुप नुकसान झालेले आहेत.त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या व पालकांच्या मनात कोरोना मुळे धास्ती निर्माण झाली त्यामुळे इकडे आड तिकडे विहिर अशी परिस्थिती पाहावयास मिळते.

२. १५ एप्रिल २०२० — ३ मे २०२०
(१९ दिवसाचे लॉकडाउन)

समस्या :-

ऑनलाईन वर्गासाठी नावे नोंदविलेले बरेच विद्यार्थी नियमित उपस्थित राहत नाहीत, असेही सर्वेक्षणात दिसून आले याचे कारण उपकरणाची किंवा इंटरनेटची उपलब्धता हे आहे, ७५ टक्के मुले त्यांच्या पालकांची किंवा घरातील कोणात्याही सदस्याचे उपकरण वापरत आहेत. त्याकरीता सुध्दा कौटुंबिक कलह निर्माण झाल्याची अनेक उदाहरण पाहावयास मिळते.

अर्थात त्यातील बहुसंख्या मुलांना ही उपकरणे हवी आणि हवा तेवढा वेळ वापरण्याची मुभा आहे. मात्र उपकरणे दिवसभर मिळत नाहीत असे २७ टक्के विद्यार्थ्यांना सांगितले घरात एखादेच उपकरण असेल तर त्याचा वापर पालक, अन्य, भावंडे अशा सर्वांमध्ये विभागला जातो दिर्घकाळ वर्ग चालत असल्याने बॅटरी रिचार्ज करण्यासाठीही वेळ मिळत नाही असे अनेकांनी नमुद केले ग्रामिण भागातीलच नाही तर शहरातील अनेक भागात इंटरनेटची कनेक्टिविटी निट नसणे हे आव्हान तर बहूतेकांपूढे आहे.

३. ४ मे २०२० — १७ मे २०२०
(१४ दिवसाचे लॉकडाउन)

कोविड — १९ महामारी आणि त्यानंतर लावण्यात आलेला लॉकडाउन यामुळे देशभरातील शाळा, महाविद्यालये बंद झाली आहेत याचाच अर्थ संपुर्ण शैक्षणिक क्षेत्र बंद झाले आहे. ऑनलाईन शिक्षणाच्या घाईने उचलल्या गेलेल्या या अनियोजित पावलामुळे डिजिटल उपलब्धता नसलेल्या एक मोठा वर्ग आभासी वर्गाबाहेर फेकला गेला आहे.

४.१८ मे २०२० — ३१मे २०२०
(१४ दिवसाचे लॉकडाउन)

ऑनलाईन शिक्षण मुठभर सुदैवी मुलांनाच मिळत आहे कारण भारतात केवळ २६ टक्के कुटूंबाकडे स्मार्टफोन्स आहेत केवळ ११.५ टक्के घरांमध्ये कम्प्युटर आणि इंटरनेट कनेक्शन आहे. मात्र या सर्वांचे आयुष्य एप्रिल च्या पहिल्याच आठवडयापासुन घरापुरते संकुचीत झाले आहे त्यामुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यां यांच्या शैक्षणिकतेवर खुप मोठा परिणाम झालेला आहे.

डिजिटल शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य: कोविड — १९ साथ आणि त्यानंतर लावण्यात आलेला लॉकडाउन यामुळे देशभरातील शाळा महाविद्यालये बंद झालेली आहेत. परिणामी भारतीय शैक्षणिक व्यवस्था पारंपारीक वर्गामधुन लुप्त होउन डिजीटल प्लॅटफॉर्म्सवर स्थलांतरीत झाली आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाच्या दिशेने घाईत उचलल्या गेलेल्या या अनियोजित पावलामुळे डिजीटल उपलब्धता नसलेला एक मोठा वर्ग या आभासी वर्गाबाहेर फेकला गेला आहे.

ऑनलाईन शिक्षण मुठभर सुदैवी मुलांनाच मिळत आहे कारण, भारतीय केवळ २६ टक्के कुटूंबाकडे स्मार्टफोन्स आहेत ५ ते १८ वयोगटातील मुले असलेल्या केवळ १२.५ टक्के घरांमध्ये कम्प्युटर आणि इंटरनेट कनेक्शन आहे. मात्र या सर्वांचे आयुष्य एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यापासून घरापुरते संकुचित झाले आहे. त्यांचे म्हणणे काय आहे? संध्या ऑनलाईन पध्दतीने शिक्षण घेत असलेल्या ५ ते १८ या वयोगटातील मुलांचा अनुभव जाणून घेण्यासाठी १५ते १७ मे या काळात एक सर्वेक्षण घेण्यात आले ४० प्रश्नांची एक प्रश्नावली व्हॉट्सअप व ईमेलद्वारे पाठवण्यात आली. १३ राज्यातील १५५ विद्यार्थ्यांनी या प्रश्नाची उत्तरे दिली आहेत.

दुर्लक्षित वास्तव :-

ऑनलाईन वर्गासाठी नावे नोंदवलेले बरेच विद्यार्थी नियमित उपस्थित राहत नाहीत, असेही सर्वेक्षणात दिसून आले, याचे कारण उपकरणांची किंवा इंटरनेटची उपलब्धता हे आहे. ७३ टक्के मुले त्यांच्या पालकांची किंवा घरातील कोणाचीतरी उपकरणे वापरत आहेत. अर्थात त्यातील बहुसंख्य मुलांना ही उपकरणे हवी तेव्हा आणि हवा तेव्हा वेळ वापरण्याची मुभा आहे. मात्र उपकरणे दिवसभर मिळत नाहीत असे २३ टक्के विद्यार्थ्यांनी सांगितले, घरात एखादेच उपकरण असेल तर त्याचा वापर पालक, अन्य भावंडे अशा सर्वांमध्ये विभागला जातो दिर्घकाळ वर्ग चालत असल्याने बॅटरी रिचार्ज करण्यासाठीही वेळ मिळत नाही, असे अनेकांनी नमुद केले इंटरनेटची कनेक्टीविटी निट नसणे हे आव्हान तर बहुतेकांपूढे आहे.

ऑनलाईन वर्गाच्या खर्चाचा हिशेबही या सर्वेक्षणात केला आहे डेटा पॅकेज मर्यादीत असल्याने सर्व वर्गांना उपस्थित राहणे कठीन जात आहे, असे ११ टक्के विद्यार्थ्यांनी सांगितले वारंवार डेटा पॅक रिचार्ज करण्याचा अतिरिक्त आर्थिक बोजाही त्यांच्या कुटूंबावर पडत आहे. खर्चाचा दुसरा घटक म्हणजे अभ्यासाचे साहित्य सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्यांपैकी ४९ टक्के विद्यार्थ्यांना शाळा अचानक बंद झाल्यामुळे शाळेतर्फे नविन पाठ्यपुस्तके मिळाली नाहीत वर्ग सुरु झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना नोट्स काढाव्या लागत आहे, प्रिंट काढून घ्याव्या लागत आहेत. शिक्षकही खर्चिक प्रकल्प देत आहेत. त्यामुळे साहित्याच्या प्रिटींगचा खर्चा वाढला आहे. कोरोना सारख्या परिस्थिती असतानाही शिक्षणाच्या संबंधित गरजा पूर्ण करण्यासाठी घराबाहेर जावेच लागत आहे.

शिक्षणाचे गांभीर्य :-

शाळेतील वर्ग हा मनाला ताजेतवाले करणारा स्रोत आहे. याचा शिक्षकांना अनेकदा विसर पडतो. केवळ २९ टक्के विद्यार्थ्यांना वर्गाशी संबंधित काही गंमतीशीर उपक्रम दररोज दिले जात आहेत. तर ३९ टक्के विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक आदानप्रदानापलीकडे काहीच दिले जात नाही ऑनलाईन च्या माध्यमातून दिलेले शिक्षण विद्यार्थ्यांना कितपत समजते हा सुध्दा महत्वपूर्ण प्रश्न आहे. कारण फेस टु फेस दिलेले शिक्षण सुध्दा अनेकदा समजावून सांगावे लागते तर ऑनलाईन शिक्षण पध्दती तर डोक्याच्या बाहेरच आहे. कारण वर्गामध्ये एक शैक्षणिक वातावरणाची निर्मिती झालेली असते. ते वातावरण ऑनलाईन वर्गामध्ये राहात नाही हे सत्य आहे.

अनेक शाळा एका पाठोपाठ एक ऑनलाईन वर्ग घेत आहेत. ६० टक्के विद्यार्थी दररोज ४०-५० मिनिटांच्या किमान चार तासिकांना बसतात, तर १९ टक्यांनी पाचाहुन अधिक तासिका दररोज कराव्या लागतात. दोन तासिकांदरम्यान अवकाश ब्रेक दिला जात नाही असे ३४ टक्के नी सांगितले परिणामी विद्यार्थ्यांवर याचा ताण येउन आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण होत आहे. तसेच एकसारखे मोबाईल वर असल्यामुळे डोक्याच्या समस्या तसेच चिडचिडेपना सुध्दा पाहावयास मिळत आहे.

याशिवाय अनेक शिक्षण कोणत्याही मागिने अभ्यासक्रम पूर्ण करायच्या मागे लागले आहेत. शाळेत दिल्या जाणा-या गृहपाठाहून खुप अधिक काम मुलांना दिले जात आहे. दररोज कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचे काम दिले जाते, असे ८५ टक्के मुलांनी सांगितले.

शालेयपलीकडील अध्ययन :-

मुलांसाठी अभ्यासाचे तास येथेच थांबत नाहीत. शिक्षणाच्या या नविन युगात केवळ शालेय अध्ययनावर अवलंबून राहणे. क्वचीतच घडते. नियमित शाळेसह खासगी शिकवण्या घेणे हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे वैशिष्ट आहे बाहेर पडण्यावर निर्बंध आल्यामुळे खासगी शिकवण्याही व्हिडीओ आणि ऑडीओ व्याख्यानांच्या माध्यमातून ऑनलाईन घेतल्या जात आहेत सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्यांपैकी ४६ टक्के विद्यार्थी ऑनलाईन खासगी शिकवण्याही करत आहेत. एकंदर बहुतेक विद्यार्थ्यांचा किमान स्क्रीन टाइम ५ तास, तर कमाल स्क्रीन टाइम १० तास आहे.

सुलभ उत्तर नाहीच :-

याबाबत मागील अनुभवातून शिकण्याची सोय आपल्याला नसल्याने या जटील पण महत्वपूर्ण आव्हानांवर प्रभावी उपाय शोधणे कठीणच आहे. मात्र, अर्थपूर्ण शिक्षणाचा संबंध अभ्यासक्रम पूर्ण करणे विद्यार्थ्यांवर शाळेचे तास पूर्ण करण्याचा बोझ टाकणे खासगी शिकवण्या गृहपाठ आणि स्क्रिन्ससमोर दिर्घकाळ घालवण्याशी नक्कीच नाही.

डिजिटल शिक्षणासाठी नियम तयार करण्याची प्रक्रिया सरकारने सुरु केली हे प्रोत्साहक आहे. हे नियम संपुर्ण शिक्षण क्षेत्राला लागू झाले पाहिजेत.

ऑनलाईन शिक्षण आणि त्यामुळे आलेली जीवनशैली ज्या पध्दतीने मुलांच्या शारिरीक व मानसीक स्वाथ्यावर परिणाम करत आहे ते बघता याचा मुलांच्या आयुष्यावर दिर्घकाळ परिणाम होवू शकतो. आपल्याला पुढील पिढीने अशा पध्दतीने शिकणे व वाढणे अपेक्षित आहे का, हा प्रश्न पालकांना व धोरणकर्त्यांनी स्वताला विचारावा विद्यार्थ्यांना कोविड उत्तर जगाशी जुळवून घेण्यात मदत करण्यासाठी पालक शिक्षक व धोरणकर्त्यांचे एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष:- “कोविड १९ मुळे शिक्षण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या शैक्षणिक समस्या” या विशयावर लघुशोध निबंध सादर करतांना तथ्यांचे विश्लेषण वरून पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येईल.

१. कोविड १९ महामारीमुळे लॉकडाउन व कोरोनाची भीती या कारणामुळे विद्यार्थ्यांना अनेक शैक्षणिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

२. विद्यार्थ्यांनी ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी लॅपटॉप मोबाईल संगणक नेट इत्यादी दृकश्राव्य साधनांचा वापर केलेला आहे.

३. कोविड १९ महामारीच्या काळात विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीमुळे महागडा ४ जी मोबाईल संच तसेच नेटवर्क या साधनाकरीता अतीरीक्त भार पडल्यामुळे आर्थिक समस्यां निर्माण झाल्या.

४. ऑनलाईन शिक्षणप्रणालीमुळे कुटुंबात कलह निर्माण होत आहे.

५. कोविड- १९ च्या पार्श्वभुमिवर शैक्षणिक संस्थामध्ये आवश्यक सोडसुविधांचा अभाव आहे.

६. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिडचिडेपना निर्माण झालेला असुन डोळ्यांची समस्या सुध्दा निर्माण झालेल्या आहेत.

उपाययोजना:—

१. कोविड १९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था मध्ये संपुर्ण सोयी सुविधा निर्माण करण्यावर प्रशासनाने भर द्यावा. व कडक नियमांचे काटेकोरपणे पालन करतात की नाही याकडे लक्ष द्यावे
२. कोविड १९ अंतर्गत आवश्यक सोयी सुविधा निर्माण केल्यास विद्यार्थ्यांचे समाधान होउन त्यांच्या मनात भितीचे वातावरण राहणार नाही याकडे लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे.
३. विद्यार्थ्यांना नेहमी समुपदेशन होणे गरजेचे आहे. त्याकरीता प्रत्येक संस्थेमध्ये समुपदेशकाची नियुक्ती करणे आवश्यक आहे.
४. कोविड अंतर्गत विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झालेली धास्ती घलविणे आवश्यक आहे त्याकरीता विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे
:: संदर्भ ग्रंथ सुची ::

अ. क्र	लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशन व वर्ष
१.	डॉ. आगलावे प्रदिप	संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे	प्रथमावृत्ती, १ जानेवारी २०००, विद्या प्रकाशन रुईकर मार्ग नागपूर
२.	प्र. मेश्राम सुरेश	प्रात्याक्षिक सामाजिक संशोधन	यश प्रकाशन ५२ वनराईनगर प्रथम आवृत्ती सप्टेंबर २०००
४	वर्तमानपत्र	लेकमत, पुन्यनगरी	४ एप्रिल २०२०
5-	इंटरनेट		www. Esakal.com, maharashtratimes.com editorial, www. Orfonline org.marathi M. Marathi thewire.in article, educ.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान**प्रा. मनोज के. सरोदे**राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आर्ट्स कॉलेज,सिहोरा,
तह.तुमसर,जि.भंडारा,manoj sarode76@gmail.com**प्रस्तावना :**

महात्मा जोतीराव फुले यांचा भर शिक्षणावर होता. समाजाचे शिक्षण झाल्याशिवाय प्रगती होणार नाही. शिक्षणाची संधी सर्वांना मिळाली पाहिजे असे ते म्हणत. हेच धोरण शाहूंनी स्विकारले समाजाचे शिक्षण झाल्याशिवाय प्रगती होणार नाही. शिक्षणाची संधी सर्वांना मिळाली पाहिजे यावर शाहूंचा विश्वास होता. शाहू महाराजांनी जातपात न पाहता सर्वांसाठी आपल्या संस्थानात शैक्षणिक सुविधा निर्माण केल्या. मुलाची राहण्याची अडचण होऊ नये म्हणून वसतिगृहे सुरु केली, संगीत शिक्षणाला चालना दिली. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले, नाटयशास्त्र शिकविण्याची सोय केली.

खेडयापाडयातून मुले कोल्हापूरला शिकण्यासाठी यावीत यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांची कोल्हापुरात राहण्याची जेवण्याची सोय व्हावी म्हणून वसतिगृहे बांधली. राजाराम कॉलेजचे वसतिगृह जातपात न पाहता सर्वांसाठी चालेल असे धोरण होते.

वसतिगृहाची मालिका :

इतर विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय कशी करावी? याचा विचार शाहूंनी केला. त्यासाठी त्यांनी स्वतंत्र वसतिगृहे बांधण्याचा संकल्प सोडला. मराठा विद्यार्थ्यांसाठी व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग सुरु केले. तसेच जैन, लिंगायत, अस्पृश्य, सारस्वत, दैवज्ञ, शिंपी, मुसलमान यांच्यासाठीही स्वतंत्र वसतिगृहे बांधण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी मोफत जमिनी दिल्या. इमारती बांधण्यासाठी पैसे दिले यातून वसतिगृहे उभी राहिले. विद्यार्थ्यांची राहण्याची आणि भोजनाची सोय झाली.

शाहू महाराज जातीपातीच्या पलिकडे होते. जातीभेद अन जातीद्वेष नष्ट व्हावा. अशी त्यांची इच्छा होती. सारा समाज एकसंघ व्हावा हीच त्यांची अभिलाषा होती. जाती निर्मूलन हा जरी त्यांचा अंतिम विचार होता. तरी प्राप्त परिस्थितीत मागासलेला माणूस पुढारलेल्या माणसात मिसळण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. गावाबाहेरचा माणूस गावात यावा यासाठीच त्यांचे प्रयत्न होते. शिक्षणाशिवाय हे शक्य नाही याची त्यांना जाणीव होती अन शिक्षणासाठी दुर्बलांना सहाय्य करणे हा त्यांचा स्थायीभाव होता. हे करीत असतांना त्यांनी लोकमानसाला व्यवहारीक रूप दिले.

छत्रपती शाहूंच्या हयातीत कोल्हापूरत उघडले गेलेले वसतीगृह खालीलप्रमाणे —

अ. क्र.	वस्तीगृहाचे नांव	स्थापना वर्षे
०१.	सार्वजनिक वसतिगृह	१८९६
०२.	मराठा वसतिगृह	१९०१
०३.	जैन वसतिगृह	१९०१
०४.	मुसलमान वसतिगृह	१९०२
०५.	लिंगायत वसतिगृह	१९०७
०६.	अस्पृश्य वसतिगृह	१९०८
०७.	सोनार वसतिगृह	१९०८
०८.	श्री नामदेव—शिंपी वसतिगृह	१९११

०९.	पांचाळ ब्राम्हण वसतिगृह	१९१२
१०.	कायस्थ प्रभु वसतिगृह	१९१२
११.	सारस्वत ब्राम्हण वसतिगृह	१९१५
१२.	इंडियन स्ट्रिपन वसतिगृह	१९१५
१३.	मिस क्लर्क वसतिगृह	१९१२
१४.	आर्य समाज वसतिगृह	१९१८
१५.	वैश्य समाज वसतिगृह	१९१८
१६.	इंदूमती राणीसाहेब वसतिगृह	१९१९
१७.	कर्नल चुड हाऊस वसतिगृह	१९२०
१८.	शिवाजी वैदिक वसतिगृह	१९२०
१९.	कारजकर वसतिगृह	१९२०
२०.	सरदार वसतिगृह	१९२१
२१.	देवांग वसतिगृह	१९२१
२२.	सुतार वसतिगृह	१९२१
२३.	नाभिक वसतिगृह	१९२१
२४.	बोहरी वसतिगृह	१९२१

वरील यादी जरी नजरेखालून घातली तरी शाहू महाराजांनी सर्व समाजातील सर्व धर्मातील लोकांच्या शिक्षणासाठी सहास्य केले असे दिसते एवढेच नहे तर करवीर संस्थानच्या बाहेरील प्रदेशातील संस्थाना शाहू महाराजांने मदत केलेली आहे.

१. छत्रपती ताराबाई मराठा वसतिगृह.
२. छत्रपती मराठा वसतिगृह पुणे.
३. मराठा वसतिगृह व उदाजी मराठा वसतिगृह नाशिक.
४. नाभिक समाज वसतिगृह नाशिक.
५. मराठा वसतिगृह पंढरपूर.
६. अस्पृश्य वसतिगृह पंढरपूर.
७. मराठा वसतिगृह धारवाड.
८. श्री शिवाजी महाराज बोर्डिंग अहमदनगर.
९. अस्पृश्य बोर्डिंग नागपूर.
१०. मराठा सोशल क्लब पुणे.

अशा कितीतरी शैक्षणिक संस्थाना शाहू महाराजांनी देणग्या दिलेल्या आहेत. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्था, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी श्री शिवाजी शिक्षण संस्था स्थापन करून महाराष्ट्रभर पुढे शिक्षण संस्थांचे जाळे विणले.

शैक्षणिक योजना :

शाहूंनी केवळ वसतिगृह आणि शिक्षण संस्था उघडल्या असे नाही तर त्यांनी शिक्षणाचा मूलभूत विचार महाराष्ट्राला दिलेला आहे. आर्थिक हलाखीतील लोकांच्या मुलांना फी माफ केल्याशिवाय शिक्षण प्रसार होऊ शकणार नाही हे शाहू महाराजांने ओळखले होते. त्यासाठी त्यांनी २० में १९११ लाच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्यांना फी माफी करण्याचे पाऊल उचलले. प्रत्येक शाळेतील शेकडा पंधरा मुलांना फी माफी देण्याची राजाज्ञा केली. त्यातही शोलकी-कामकरी शिक्षणवंचित मागासलेल्यांना प्राधान्य देण्यात यावे असा आदेश काढला. प्रत्येक शाळेचा कारभार व्यवस्थित चालावा म्हणून शाळा पंच पध्दती सुरु केली. शाळेतील शिक्षकांना योग्य मोबदला

मिळावा म्हणून वेतन योजना काढली. परंतु या योजनेत दोष दिसून आल्यामुळे पगारी शिक्षक नेमले. शिक्षकांना योग्य प्रशिक्षण मिळावे यासाठी प्रशिक्षण वर्ग सुरू केले. अध्यापन कौशल्य वाढीस लागावे म्हणून परीक्षण, निरीक्षण आदि विविध चाचण्या घेण्याची प्रथा लागू केली गावातील पाटलांना जमीन महसूल, मुलकी महसूल संबंधी माहिती व्हावी म्हणून दिल्ली दरबार मेमोरियल पाटील शाळा १९१२ साली उघडली.

मुलांच्या शिक्षणाची सोय :

चांभार, महार, मांग, ढोर आदी अस्पृश्य समाजातील मुलींना शिक्षण देण्यासाठी शाहू महाराजांनी एक सेविका नेमली होती. मुलींना शिक्षण सोबतच शिष्यवृत्त्या देण्याची राजाज्ञा काढली. १९२२ मध्ये ३३ मुलींच्या शाळा असून त्यात दोन हजाराहून अधिक मुली शिकत होत्या. उच्च शिक्षणापेक्षा प्राथमिक शाळेच्या शिक्षणाकडे शाहूंचे अधिक लक्ष होते याचे उदाहरण म्हणजे कुष्णाबाई केळवकर ही हुशार महिला होती. तिला मेडिकल कॉलेजला त्यांनी पाठविले. पुढे इंग्लंडला पाठविले एवढेच नव्हे तर १८९५ च्या राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सहभागी होण्यासही मदत केली.

निष्कर्ष :

शालेय शिक्षण, कायदे शिक्षण आणि धार्मिक शिक्षण या तिन्ही शिक्षण क्षेत्रांचा प्रसार करण्याचे काम राजश्री शाहू महाराजांनी केले. त्यांनी औपचारिक शिक्षणासोबत अनौपचारिक शिक्षणाला चालना दिली. त्यांना जीवन शिक्षण अभिप्रेत होते.

१९१७ साली विदर्भातील खामगाव येथील परिषदेत शाहू महाराजाने जे भाषण केले त्यात आपले मत मांडतांना ते म्हणाले “शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे... शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही... अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाही म्हणूनच सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची हिंदूस्थानला आवश्यकता आहे” शाहू महाराज जे बोलत ते करीत त्यांनी आपल्या राज्यात मोफत सक्तीची शिक्षण योजना अंमलात माणून एक आदर्श निर्माण केला.

संदर्भ गंध सूची :

१. कीर, धनंजय : ‘राजर्षी शाहू छत्रपती, एक समाजक्रांतीकारक राजा’ पाप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.
२. भोसले एस. एस. : ‘राजर्षी शाहू, संदर्भ आणि भूमिका’ रणजित प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. वखाणे — विलास संगणी : ‘राजर्षी शाहू छत्रपती’
४. प्रा. देशमुख मा. म. : ‘राष्ट्रनिर्मति’ शिवभारती प्रकाशन, नागपूर
५. डॉ. विभूतू मालबा : ‘भारताचे भाग्य विधाते राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज’ प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. प्रा. कडवे रघुनाथ : ‘लोकांचा राजा छत्रपती शाहू महाराज’ परिश्रम मुद्रणालय, लक्ष्मीनगर नागपूर.

शिक्षणप्रणालीत तंत्रज्ञानाचा वापर

डॉ. गोदावरी आत्माराम गौरकर

सहा. प्राध्यापक भूगोल विभाग प्रमुख

एस.चंद्रा महिला महाविद्यालय साकोली, जि. भंडारा

Email:godawaris80@gmail.com

प्रस्तावना :

आजचे युग हे जागतिकीकरणाचे आहे. जागतिकीकरण ही ठळकपणे पुढे येणारी अपरिहार्य वस्तुस्थिती झाली आहे. कुठल्याही देशाची इच्छा काहीही असो त्यांना जागतिकीकरणात सामील व्हावेच लागते आहे. जागतिकीकरणाचे दोन ठळक परिणाम आहेत. त्यामुळे जगातील सर्व देशांना एकमेकांशी सहकार्य करावे लागते आहे. परंतु त्याचसोबत ते जगाचे दोन भागात विभाजन करते आहे. जागतिकीकरणामुळे जगातील देशादेशांत सुध्दा आर्थिक दरी रुंदावतेय मानवाच्या प्रगतीमागे जागतिकीकरण हे महत्वाचे कारण आहेच, पण त्यामुळे संपूर्ण मानव समुहात एक दरी सुध्दा निर्माण झालेली आहे. जसे अजुनही काही लोकांनाच संगणक व महाजाल (Internet of Web) उपलब्ध असून वापरता येतात. बहुतेक लोकांना अजुनही संगणक व महाजाल उपलब्ध नाहीत आणि वापरता येत नाहीत हयालाच Digital Divide असे म्हणतात.

आधुनिक काळात तंत्रज्ञानात झालेली प्रचंड प्रगती हे जागतिकीकरणाचे प्रमुख कारण आहे. हया प्रगतीमुळे आपले संपूर्ण सामाजिक जीवन सुध्दा ढवळून निघत आहे. तंत्रज्ञानातील प्रगती Digital Divide च्या दोन्ही बाजूला प्रचंड बदल घडवत आहे. जुन्या रोजगार संधी नामशेष होत आहे. परंतु त्याचसोबत आजपर्यंत अस्तित्वात असलेल्या, नवीन रोजगार संधी निर्माण होत आहेत. समाज जीवनावर होणारा हा परिणाम कधी कधी भिती वाटावी एवढा मोठा आहे.

आज तंत्रज्ञान जीवनातील प्रत्येक अंग व्याप्त आहे तरी देखील तंत्रज्ञानाचा शिक्षण प्रणालीत फार मोठा शिरकाव अगदी आतापर्यंत झालेला नव्हता. मुद्रण तंत्रज्ञानानंतर जवळ जवळ गेल्या पाचशे वर्षांपासून आपल्या शिक्षणप्रणालीने कुठल्याही महत्वाच्या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर फारसा आत्मसात केलेला नाही. परंतु संगणक महाजालाच्या (Internet of Web)निर्मितीनंतर मात्र आता शिक्षण प्रणालीत देखील आमूलाग्र बदल होण्यास सुरवात झालेली आहे.

उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टे आहेत.

१. शिक्षणप्रणालीतील तत्कालीन बदल जाणून घेणे.
२. शिक्षणप्रणालीत तंत्रज्ञानाचा वापर जाणून घेणे.
३. शिक्षणप्रणालीतील तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता जाणून घेणे.

शिक्षणप्रणालीतील तत्कालीन बदल :

सध्याचे युग हे संगणकाचे युग म्हणून ओळखले जाते. संगणक नावाच्या या यंत्राने आजच्या समाजजीवनावर सर्वांगीण परिणाम केलेला आहे. संगणक हे एक इलेक्ट्रॉनिक उपकरण आहे. यामध्ये चिन्हावर प्रक्रिया करणारी पध्दती किंवा व्यवस्था असून त्याची रचना व व्यवस्थापन ज्यामुळे माहिती स्वीकारणे सोपे जाते. संगणकाचा रेल्वे, विमान, आरोग्य, बँक, उद्योगधंदे, शिक्षण

संशोधन विमाक्षेत्र, विद्युतक्षेत्र इ. विभागासाठी संगणकाचा उपयोग केला जातो. तसेच संगणकाच्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमतांमूळे याला शिक्षणात अध्ययन अध्यापनात अनन्यसाधारण महत्व आहे.

संगणकाची वैशिष्ट्ये :

१. संगणकाच्या कामाचा वेग अतिप्रचंड आहे.
२. संगणकांची मुख्य स्मरणशक्ती मर्यादित असली तरी दुय्यम स्मरणशक्ती साधने वापरून खूप मोठ्या प्रमाणावर माहिती साठविता येते.
३. संगणकाला दिलेले काम दिलेल्या सूचनेप्रमाणे अतिशय अचूकतेने करण्याची क्षमता असते.
४. अष्टपैलू उपयोगितेप्रमाणे संगणक काम करण्याची क्षमता ठेवतो.
५. संगणक हे एकमात्र असल्याने त्याच्यामध्ये न कंटाळता न थकता अचूकपणे काम करण्याची क्षमता असते.
६. संगणकाच्या सर्व क्रियांमध्ये सातत्य विश्वासाहता दिसून येते.
७. भावनिक दृष्टीने कोणत्याही प्रसंगाचा संगणकाच्या कार्यक्षमतेवर कोणताही विपरीत परिणाम होत नाही.

शिक्षणप्रणालीत तंत्रज्ञानाचा वापर :

अध्ययन व अध्यापन पध्दतीत सुधारणा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT)योग्य वापर करण्यासाठी तुमच्या शाळेसाठी योग्य तांत्रिक उपकरणे निवडणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. शैक्षणिक विभागात माहिती मिळविण्यासाठी विविध तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. त्यामुळे अध्ययन व अध्यापन पध्दतीत नवीन दृष्टीकोनातून बदल घडवून येईल.

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान :

माहिती प्रक्षेपित करण्यासाठी, साठविण्यासाठी तयार करण्यासाठी, प्रदर्शित करण्यासाठी किंवा तिची देवाणघेवाण करण्यासाठी वापरली जाणारी विद्युत उपकरणे म्हणजे माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान यामध्ये रेडियो, दूरदर्शन, व्हिडिओ, डिव्हीडी, दूरध्वनी, मोबाईल फोन, उपग्रहावर आधारीत सेवा व सुविधा, संगणक व त्या संबंधित हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर अशा तंत्राचा समावेश होतो. ह्या व्यतिरिक्त व्हिडिओ कॉन्फरसिंग, ईमेल, ब्लॉग अशा तंत्राचा ही यात समावेश होतो.

सध्याच्या माहिती युगात शैक्षणिक ध्येय समजून घेण्यासाठी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT)नवनवीन स्वरूपांचा शिक्षणात अंतर्भाव करणे गरजेचे आहे हे सर्व प्रभावीरित्या करण्यासाठी शैक्षणिक नियोजनकार, मुख्याध्यापक, शिक्षक व तंत्रज्ञानांना प्रशिक्षण, जसे तंत्रज्ञान, वित्त, शिक्षण, संप्रेषण अशा विविध क्षेत्रात अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय योग्यरीतीने घेता येणे आवश्यक आहे. ज्याप्रकारे अनेक लोकांसाठी हे काम म्हणजे एखादी नवी भाषा शिकणे आणि ती शिकविण्यास शिकणे इतके कठीण काम म्हणजे माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान आहे असे वाटायला लागते.

आधुनिक काळात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची (ICT) वापर करून शिक्षणाच्या दर्जात उल्लेखनीय आणि सकारात्मक सुधारणा यामध्ये करता येते. असे साधारणतः सर्वच शिक्षणतज्ञांचे व संशोधकांचे विचार आहे. मात्र शिक्षणपध्दतीमध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे स्थान नेमके काय असावे व त्याच्या उपयुक्ततेचा जास्तीत जास्त फायदा कसा करून घेतला जाऊ शकतो. यावर अजूनही विचारमंथन करणे आवश्यक आहे.

➤ विविध कार्यक्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर

- मल्टीचॅनेल लर्निंग
- शैक्षणिक दूरदर्शन

- शैक्षणिक रेडियो
- वेब आधारित सूचना
- शोधासाठी ग्रंथालये
- विज्ञान व तंत्रज्ञान याची प्रात्यक्षिके
- माध्यमाकचा वापर
- शिक्षकांच्या तयारीसाठी व प्रशिक्षणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर
- धोरणे आखण्यासाठी, माहिती व्यवस्थापन (डेटा प्रबंधन) करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर
- शाळा व्यवस्थापनासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर

➤ तंत्रज्ञान म्हणजे काय ?

तंत्रज्ञान (Technology) म्हणजे अवजारे यंत्रे, त्यापासून बनलेल्या प्रणाल्या (Systems) यांची संकल्पना (design) निर्मिती आणि उपयोजन (Application) अभ्यासणारी आणि त्यात सुधारणा घडवून आणण्यासंबंधीची विद्याशाखा होय. प्राचीन काळापासून मानव तंत्रज्ञानाचा वापर व अभ्यास करत आहे. अगदी प्राचीनकाळी नियंत्रीत पध्दतीने आग चेतनवण्याचे तंत्र मानवांनी शोधून काढले. त्यानंतर चाकाचा शोध लावल्यामुळे मानवांना अधिक पल्ल्यांचे अंतर कापण्यासाठी उपयुक्त तंत्रज्ञान लाभले. आधुनिक काळात छपाईचे तंत्रज्ञान, टेलिफोन, इंटरनेट इत्यादी तंत्रापर्यंत मानवाने तंत्रज्ञानाचा विकास साधला आहे.

तंत्रज्ञान म्हणजे, वैज्ञानिक व इतर सुसंघटीत ज्ञानाचे प्रत्यक्ष जीवनात आवश्यक प्रात्यक्षिक कृतींना सोपे व सहज करण्यासाठीचे उपयोजन, तंत्रज्ञानाच्या मदतीने मानव वेगवेगळे अवजारे व यंत्रे वापरून ह्या प्रात्यक्षिक कृती सोप्या व सहज पध्दतीने करतो.

तंत्रज्ञानाचा शिक्षणप्रणालीत वापर करतांना वैज्ञानिक व इतर सुसंघटीत ज्ञानाचे अधिक गुणवत्तापूर्ण आणि परिणामकारक शिक्षणप्रणाली उत्क्रांत करण्यासाठीचे उपयोजन “वैज्ञानिक व इतर सुसंघटीत ज्ञानात, कौशल्य अनुभव आणि खूप काही सामान्य संवेदनाचा पण अंतर्भाव होतो. तंत्रज्ञानाच्या चांगल्या परिणामकारक वापरात मानव आणि त्यांच्या सामाजिक जीवन पध्दतीचा नेहमीच अंतर्भाव असतो.

➤ आंतरक्रियात्मक नसलेल्या (Non-Interactive) शैक्षणिक कृती :

बहुतेक विद्यार्थ्यांस ह्या माहितीला ज्ञानात उत्क्रांत करण्यास, सोबत आंतरक्रियात्मक (Interactive) असलेल्या शैक्षणिक कृतींची आवश्यकता भासते. उदा. केवळ ह्याच कारणामुळे एखादा एकलव्य शिक्षकाच्या कुठल्याही मदतीशिवाय शिकू शकतो. परंतु इतर बहुतेक विद्यार्थ्यांस मानवी शिक्षकांची मदत प्रामुख्याने आंतरक्रियात्मक (Interactive) असलेल्या शैक्षणिक कृतीसाठी आवश्यक असते. तसेच आंतरक्रियात्मक नसलेल्या (Non-Interactive) शैक्षणिक कृतीमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करून कमीतकमी किंमतीत शिक्षणाची उच्च गुणवत्ता व जास्तीत जास्त उपलब्धता एकाच वेळेस देणे सहज शक्य आहे.

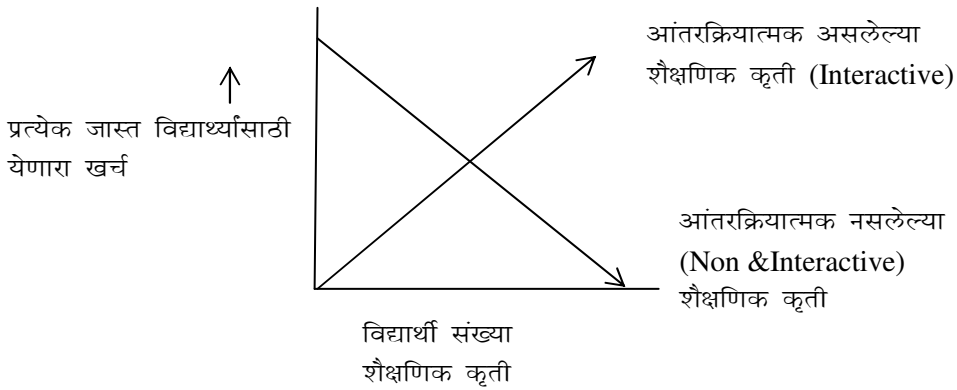
ह्या प्रकारच्या कृतीसाठी आवश्यक असलेल्या उच्च दर्जाच्या शैक्षणिक साधनांचे विकसन करण्यास सुरवातीला फक्त एकदाच परिश्रम, भांडवल आणि वेळ द्यावा लागतो. विसीत झालेल्या प्रथम प्रतीच्या निर्माणानंतर पुढील प्रतीच्या निर्माण व वितरकासाठी मात्र अत्यल्प खर्च येतो. जेव्हा खूप मोठी संख्या अपेक्षित असते, तेव्हा उच्च गुणवत्तेच्या प्रथम प्रतीच्या विकसन करण्यास लागलेले परिश्रम व वेळ दुसऱ्या वेळी व्यवस्थितरित्या उपलब्ध करून सहज करणे शक्य असते.

➤ आंतरक्रियात्मक असलेल्या (Interactive)शैक्षणिक कृती :

या प्रकारच्या शैक्षणिक कृती मध्ये विद्यार्थ्यांचा वैयक्तिक प्रतिसाद असतो. उदाहरण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या गृहपाठावर शिक्षकाने दिलेले प्रत्याभरण (feedback)होय. तसेच विशिष्ट विषयावर काही विद्यार्थ्यांनी चर्चा मंचावर केलेली चर्चा होय. प्रत्येक आंतरक्रियात्मक (Interactive)असलेल्या शैक्षणिक कृतीसाठी मात्र जास्त मनुष्यबळ लागते. ह्यामुळे आंतरक्रियात्मक असलेल्या (Interactive) शैक्षणिक कृतीमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करून, उपलब्धता वाढवता येत नाही. परंतु कमीतकमी किंमतीत शिक्षणाची उच्च गुणवत्ता मात्र शक्य होते.

शैक्षणिक कृती :

१. शालेय शिक्षणात आंतरक्रियात्मक असलेल्या (Interactive)शैक्षणिक कृतीचे प्रमाण उच्च शिक्षणाच्या तुलनेत जास्त असते कारण ज्ञान निर्मितीसाठी कमी वय व अनुभव असलेल्या शालेय विद्यार्थ्यांस ह्या प्रकारच्या कृती आणि शिक्षकांची मदत जास्त आवश्यक असते. ह्याच कारणामुळे तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुध्दा उच्च शिक्षणाच्या तुलनेत उपलब्धता फार वाढवता येत नाही. परंतु कमीतकमी किंमतीत शिक्षणाची उच्च गुणवत्ता मात्र शक्य होते.
२. मात्र उच्च शिक्षणात आंतरक्रियात्मक नसलेल्या (Non-Interactive) शैक्षणिक कृतीचे प्रमाण शालेय शिक्षणाच्या तुलनेत जास्त असते. कारण जास्त वय व अनुभव असलेल्या विद्यार्थी ज्ञान निर्मितीची जबाबदारी पेलण्यास सक्षम असतो. या कारणामुळे तंत्रज्ञानाचा वापर करून कमीतकमी किंमतीत शिक्षणाची उच्च गुणवत्ता आणि जास्तीत जास्त उपलब्धता एकाच वेळेस देणे सहज शक्य आहे.

वरील आकृतीवरून स्पष्ट लक्षात येते की, शालेय शिक्षणाच्या तुलनेत तंत्रज्ञानाचा वापर उच्च शिक्षणात जास्त परिणामकारक असतो. शिक्षणप्रणालीतील ह्या आंतरक्रियात्मक नसलेल्या (Non-Interactive) व असलेल्या (Interactive)शैक्षणिक कृतीच्या मिश्रणाप्रमाणे तंत्रज्ञान आणि शिक्षकांची सांगड घालणे आवश्यक असते. शालेय शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा उपयोग प्रामुख्याने आंतरक्रियात्मक असलेल्या (Interactive)शैक्षणिक कृतीसाठी करावा लागतो. परंतु उच्च शिक्षणात मात्र तंत्रज्ञानाचा उपयोग प्रामुख्याने आंतर—क्रियात्मक नसलेल्या (Non- Interactive)शैक्षणिक कृतीसाठी शिक्षणप्रणालीत ज्ञान निर्मितीची अपेक्षित परिणामकारकता साधता येते.

शिक्षणप्रणालीत तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता :

संगणकाचा वापर दैनंदिन जीवनात पदोपदी होत असलेला दिसून येतो, संगणक ज्ञानामध्ये झालेल्या प्रचंड वाढीमुळे संगणक शिक्षणक्षेत्रात देखील वेगवेगळ्या कार्यांसाठी एक साधन म्हणून उपयुक्त आहे. गरज आहे ती आज संगणकाचा वापर कल्पकतेने आणि योग्य सावधगिरी बाळगून

शैक्षणिक प्रक्रियेत वापरण्याची काही उपयुक्त अप्लिकेशन सॉफ्टवेअरमुळे संगणकाचा शिक्षणक्षेत्रात ट्यूटर साधन म्हणून वापर करता येतो.

संगणकाची उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे आहे.

- शाळेमध्ये संगणक शिक्षकांना गुणपत्रिका तयार करण्यासाठी तसेच शिक्षणप्रक्रियेत मदत करण्यासाठी असते.
- वेगवेगळ्या कार्यालयामध्ये संगणक त्यांची कामे सोपी व लवकर करण्यास मदत करतो.
- दृक—श्राव्य माध्यमांमध्ये ग्राफिक्स आणि ऍनिमेशनच्या सहाय्याने प्रभावी व आकर्षक कार्टून्स, रेखाचित्रे, श्रीडी चित्रे, पूर्णपणे संगणकाद्वारेच निर्माण केले जातात. या आधारे भाषा विषयासंबंधी व विज्ञान गणित, सामाजिक शास्त्रे या विषयातील शैक्षणिक कार्यक्रमांची निर्मिती करता येते.
- शिक्षणात संगणकाचा वापर गेल्या काही दशकात मोठ्या प्रमाणात होत आहे. संगणकामुळे आपल्या आयुष्यात आमुलाग्र बदल झाले आहे.
- संगणकाच्या सहाय्याने स्वयंअध्ययन प्रक्रिया प्रभावी व सुलभ होते.
- क्रमान्वित पाठ अध्ययन पध्दतीचा वापर संगणकांच्या सहाय्याने करणे सुलभ होते.
- स्वगतीने विद्यार्थ्यांस कुठल्याही घटकांचे अध्ययन करणे सुलभ होते.
- शालेय प्रयोगशाळेत संगणकाचा प्रभावी उपयोग करून प्रात्यक्षिक कृतिद्वारे अध्ययन अनुभव देता येतो.
- विविध शैक्षणिक व व्यावहारिक संदर्भ आंतरजालाच्या मदतीने मिळविता येतात.

तसेच पॉवर पॉइंटच्या माध्यमातून विज्ञान व तंत्रज्ञान या विषयातील बरीचशी माहिती तक्त्यांच्या स्वरूपात व सचित्र मांडता येते. संगणकातील पॉवर पॉइंट या सॉफ्टवेअरचा यासाठी प्रभावीपणे वापर करता येतो. यासाठी स्लाईड्स तयार करणे, स्लाईड शो इ.चा वापर शिक्षणप्रणालीत करता येतो.

संगणक केवळ शिक्षकालाच मदत करून थांबत नाही तर शिक्षकाचे काम स्वतः करण्याची संगणकाची तयारी असते. प्रत्यक्ष अनुदेशन प्रस्तुतीकरणाचे काम देखील संगणक करू शकतो. संगणकाच्या या कार्यतंत्रालाच Computer Assisted Instruction(CAT)असे म्हणतात.

शिक्षण संगणकांच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांला प्रत्यक्ष माहिती देत असतो व विद्यार्थ्यांला विवक्षित पातळीपर्यंत नेण्यासाठी संगणकामध्ये आवश्यक ती माहिती साठवून ठेवलेली असते. तसेच विद्यार्थ्यांला स्वतः व्यक्तिगतरीत्या, स्वतःच्या वेगाने अध्ययन करता यावे. अशी व्यवस्था संगणकामध्ये केलेली असते.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासातून खालील निष्कर्ष प्रामुख्याने आढळून येते.

निष्कर्ष :

१. शिक्षणप्रणालीमध्ये मोठ्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे.
२. शिक्षणप्रणालीत तंत्रज्ञान वापरामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता व नाविन्यता यामध्ये भर पडतांना दिसून येते.
३. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या सृजनशिलतेला वाव मिळतो.
४. माहितीतंत्रज्ञानामुळे एखाद्या विषयाची सखोल माहिती मिळण्यास मदत होते.
५. कोरोना काळातही तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अध्ययन व अध्यापनाची प्रक्रिया प्रभावीपणे होतांना दिसून येते. यामुळे शिक्षणप्रणालीत तंत्रज्ञानाचे महत्व अनन्य साधारण आहे असे लक्षात येते.

संदर्भ :

- Aggrawal J.C. "Principle's Methods and Techniques of Teaching", Vikas Publishing.
- Kochhar S.K. "Methods and Techniques of Teaching" Sterling Publishers Pvt. Ltd. 1992.
- कुलकर्णी अनिल, "शिक्षणाचे बदलते संदर्भ" साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद (२००१)
- जगताप ह.ना. "शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तने", नूतन प्रकाशन, पुणे-३० (१९९२)

उच्च शिक्षणामध्ये महिलांची भूमिका

प्रा. आरती एम. देशमुख

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा

प्रस्तावना :-

एक स्त्री शिकली म्हणजे संपूर्ण कुटुंब शिकते म्हणून कुटूंबात स्त्री शिक्षणाला फार महत्वाचे स्थान दिले आहे. देशात ज्या प्रमाणात महिलांनी उच्च शिक्षण घेऊन डॉक्टर, तंत्रज्ञ, इंजिनियर, शास्त्रज्ञ इ. पदव्या संपादन केलेल्या असतात, त्या प्रमाणात देशाच्या विकासामध्ये त्यांचा सहभाग उच्च दर्जाचा असतो. १९९५ मध्ये बिजींग येथे झालेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेमध्ये 'समाजाचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रश्न सोडविण्यासाठी स्त्रियांचा पूर्ण सहभाग' व स्त्रियांचे पूर्णार्थाने सबलीकरण यावर भर देण्यात आला आहे. भारतामध्ये सुध्दा बिजिंगच्या मसुद्यावर आधारित असा कृती कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे. परिणामी स्त्री शिक्षणात वाढ होण्यास सुरुवात झाली आहे. आज समाजशास्त्र शाखा, वाणिज्य शाखा, अभियांत्रिकी व तंत्रज्ञान शाखा तसेच विधी शाखेमध्ये सुध्दा शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण वाढत आहे. देशापेक्षा अविकसीत देशात महिला निरक्षरतेचे जगातील ६५ दशलक्ष मुली शाळेत जात नाहीत. तरीसुध्दा यासाठी अडचणीवर मात करित महिला शिक्षण क्षेत्रात प्रगती करित आहेत. अगदी कुलपती ते कुलगुरूपासून ते संचालक शिपाई पर्यंत महिलांचा सहभाग आहे. शिक्षणातील असे एक सुध्दा क्षेत्र नाही, त्यामध्ये महिला आघाडीवर नाहीत.

स्त्रीच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीन विकास व परिपोषण करणारे महत्वाचे साधन म्हणजे स्त्रिशिक्षण होय. स्त्रिशिक्षण हा कोणत्याही समाजजीवनाच्या समृद्धीचा आणि प्रगतीचा मापदंड आहे. कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक पातळी ही त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे यावरून ठरते.

१) उच्च शिक्षणामध्ये महिलांचे प्रमाण अधिक का हवे?

उच्चशिक्षणामुळे स्त्रीला ज्ञानाची कवाडे खुली होतात. ती जगाकडे डोळसपणे पाहू शकते, पाहू लागते. अधिक अभ्यास करून नविन ज्ञान निर्मिती करण्याची उर्मी तिच्या मनात जागृत होऊ शकते.

- प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षणापेक्षा, उच्च शिक्षणानंतर नोकरी, स्वतःचा उद्योग सुरू करण्याची संधी अधिक असण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे अधिक आर्थिक संपन्नता सजग, सभान व्हावे लागते.
- कुटूंबाची योग्य काळजी घेऊ शकेल, अशी मानसीकता व्यक्तीनिष्ठ असल्याने त्याचा शिक्षणाशी संबंध नसेलही. परंतु उच्चशिक्षणामधून सुलाणपण आलेले असते. यातूनच अधिक उत्तम प्रतिचे कौटुंबिक जिवन निर्माण होऊ शकते.
- बारावीनंतर तीन वर्ष उच्चशिक्षणासाठी दिल्यामुळे विवाहाचे वय वाढते आणि अर्थातच लहान वयात विवाह झाल्यामुळे येणाऱ्या अनपेक्षित कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आपोआप दुर होतात.
- उच्चशिक्षण घेतलेली स्त्री अधिक चांगल्या पगाराच्या नोकरीची अपेक्षा करते आणि त्यामुळे लेबर मार्केट कडे वळत नाही.

- स्त्रीच्या शिक्षणाची समाजाला होणारा एक महत्वाचा फायदा म्हणजे अर्भक मृत्युमध्ये होणारी लक्षणीय घट, अशिक्षित महिलेच्या अर्भकांच्या मृत्युची शक्यता ६० टक्के असते. आरोग्य विषयक सोयी—सुविधांचा जाणीवपूर्वक लाभ घेण्याची महिलांची पात्रता वाढते.
- युनिसेफच्या मताप्रमाणे शिक्षण आणि आर्थिक सुबत्ता या दोन्ही घटकांमुळे मुलींचे विवाहाचे वय वाढलेले दिसते.

२) भारतातील उच्च शिक्षण : महिलांसाठी सुसंधी

केवळ भारतीयच नव्हे तर जगात महिलांना शिक्षणाच्या, व्यवसायाच्या आणि त्या अनुषंगाने विकासाच्या संधी फार कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात. पुर्वीपार महिलां ऐवजी पुरुषांना प्राधान्य मिळण्याची शक्यता सर्व ठिकाणी सर्वकाळी दिसून येत असे आणि आजही त्याचे प्रमाण फारसे कमी झालेले नाही. भारतातील उच्च शिक्षण त्याला अपवाद कसे असेल? मात्र आता उच्च शिक्षणात हे चित्र बदलताना दिसत आहे.

२०१७—१८ मध्ये उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी ३ कोटी ६६ लाख आहेत आणि त्यातील १ कोटी ७४ लाख म्हणजेच ४७.६ टक्के मुली आहेत. २०११—१२ ते २०१७—१८ पर्यंतच्या सांख्यिकी आढावा घेतला तर ही संख्या १ कोटी ७४ लाखापर्यंत पोहचलेली दिसते. ही सहा वर्षातील वाढ ३४ टक्के एवढी आहे. १८ ते २३ या वयोगटाचा केला, तर 'गॉस एनरॉलमेंट रेशो' (जी आर ई) इतर विकसित देशांच्या मानाने खूपच कमी आहे. १९१७—१८ मधला २५.२ टक्के जीआरई आता २०१७—१८ मध्ये २५.८ टक्के जीआरई वाढलेला आहे आणि २०२० पर्यंत तो ३० टक्के व्हावा अशी अपेक्षा आहे. भारतात १८ ते २३ वयोगटातील केवळ २५ टक्के मुलीच उच्चशिक्षण घेत आहेत. मुलीचा GRE २५.४ टक्के आहे. हे लक्षात घ्यावे लागेल. आज एकूण ९०३ विद्यापिठांपैकी १५ विद्यापिठे ही महिला विद्यापिठे आहेत. (राजस्थान ४, तामिलनाडू २ व आंध्रप्रदेश, आसाम, दिल्ली, हरियाणा, कर्नाटक, महाराष्ट्र, ओडिसा, उत्तराखंड व पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये प्रत्येकी १) संख्या लहान असली तरी मुलींना केवळ मुलींच्या विद्यापिठात शिकण्याची संधी उपलब्ध आहे. महिला विद्यापिठांप्रमाणेच ११.४ टक्के महाविद्यालये ही महिला महाविद्यालये असते. स्त्रियांच्या उच्चशिक्षणाशी निगडित असा एक मुद्दा म्हणजे ग्रामीण भागात बहुसंख्येने राहत असलेल्या स्त्रियांना महाविद्यालयांची उपलब्धता! ३५७ पैकी २०३ (४० टक्के) विद्यापिठे आणि ३९,०५० महाविद्यालयांपैकी ६० टक्के महाविद्यालये ग्रामीण भागात आहेत. अजूनही मुलींना फार दुरच्या ठिकाणी शिकण्यासाठी पाठवतात. पालक सुरक्षेच्या कारणास्तव विचार करतात. अहवालानुसार भारतात सर्व शिक्षण संस्थांमध्ये मिळून २३,१२१ मुलींची वसतिगृहे आहेत आणि त्यांची Intake क्षमता ३२लाख ८१ हजार एवढी आहे. परंतु केवळ १९लाख ४२ हजार विद्यार्थीनींच या वस्तीगृहाचा लाभ घेताना दिसतात.

मुलींचे उच्चशिक्षणातील प्रमाण जरी वाढताना दिसत असले तरी मुख्यतः 'आर्ट्स आणि ह्युमॅनिटीज' या विषयातील पदवी अभ्यासक्रम पसंत करतात, असे चित्र दिसते. ३कोटी ६६लाख विद्यार्थी पैकी ७९टक्के विद्यार्थी हे पदवीचे शिक्षण घेतात. त्यापैकी बी.ए. चा अभ्यासक्रम स्वीकारणारे ९५लाख म्हणजे सर्वाधिक विद्यार्थी आहेत आणि यातील ५१टक्के महिला आहेत. त्याखालील क्रमानुसार बी.कॉम. अभ्यासक्रमात ४०लाख विद्यार्थी आहेत आणि त्यातील महिलांचे प्रमाण ४७.५टक्के आहे. इंजीनिअरींग अभ्यासक्रम ४०लाख विद्यार्थी करतात परंतु यातील महिलांचे प्रमाण अविश्वसनीय वाटावे एवढे कमी म्हणजेच २८टक्के आहे. अहवाल स्पष्टपणे नोंदवतो मी म्हणजे 'इंस्टिट्यूट ऑफ नॅशनल इम्पोर्टन्स' मध्ये स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. असे का व्हावे?

आय.आय.टी. सारख्या संस्थांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण १४ ते १६ टक्के करण्यासाठी मंत्रालयाला खास मोहिम राबवावी लागली. ७७९ जागा खास मुलींसाठी सर्व आय.आय.टी. मध्ये निर्माण केल्या गेल्या. व्यवस्थापन अभ्यासक्रमात मात्र ३८ टक्के महिला दिसतात. वैदिकीय अभ्यासक्रमात १०.९९ लाख एकूण विद्यार्थीपैकी ६.७ लाख महिला विद्यार्थीनी आहेत.

३) शैक्षणिक संस्थामधील महिलांचे लाखातील प्रमाण:

संस्थांचे प्रकार शैक्षणिक व्यवसायिक

सरकारी	४९.५	८.६
सरकारी अनुदानित	२४.४	३.९
खाजगी	३२.२	२४.३६
एकूण	१०६.१	३६.८६

वरील माहितीवरून महिला व्यावसायिक अभ्यासक्रमाकडे कमी प्रमाणात वळतात, असे दिसते. याला अनेक कारणे असू शकतात. उच्च शिक्षणाच्या व्यावसायिक शिक्षण संस्था या मोठ्या संख्येने खाजगी संस्था आहेत. शासकीय आणि अनुदानित अशा दोन्ही प्रकारच्या संस्थांमध्ये १२ लाख मुली व्यावसायिक शिक्षण घेत आहेत, पण त्याच्या दुप्पट म्हणजे २४ लाख मुली खाजगी संस्थांमध्ये व्यावसायिक शिक्षण घेत आहेत. व्यावसायिक शिक्षणाच्या सोयी फार कमी आहेत आणि आहेत त्या खाजगी संस्थांनी सुरु केलेल्या असल्यामुळे अधिक खर्चिक असण्याची शक्यता! शिक्षणाच्या खर्चिक सुविधा मुलीपेक्षा मुलांना अधिक मिळवून देण्याची सामाजिक मानसिकता आजही आहेच. त्यामुळे व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलींचे प्रमाण ३० टक्के देखील नाही.

४) भारतातील स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रीशिक्षण

एकविसाव्या शतकात स्वतंत्र भारतातील स्त्रीशिक्षण क्रांतीच्या मोठ्या टप्प्यावर उभे आहे. प्रामुख्याने शहरी विभागापुरते मर्यादित असलेले स्त्रीशिक्षण आता ग्रामीण, दुर्गम, आदिवासी भागापर्यंत विस्तारले आहे. एक स्त्री शिकली की, ती सारे कुटुंब साक्षर करते, संस्कार क्षम करते, या महात्मा फुलेंच्या वचनाला स्मरून स्त्री शिक्षणाला भारतवर्षाने प्राधान्यक्रम दिला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात कोठारी कमिशनने स्त्रीशिक्षणाला प्राधान्य देऊन मोठी कामगिरी बजावली आहे. स्त्रीला शिक्षणाच्या सर्वच क्षेत्रात समान संधी आहे. भारतीय अंतराळवीर कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, आहारतज्ञ कमला सोहोनी, टेस्टट्यूब बेबीच्या जनक इंदिरा आहुजा, भूतपूर्व प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी, लेखिका अमुता प्रीतम, महादेवी वर्मा, गान कोकीळा लता मंगेशकर, नृत्यशास्त्रज्ञ कनक रेणे, अभिनेत्री शबाना आझमी अशी किती तरी उदाहरणे स्त्रियांच्या विविधांगी क्षमतेची देता येतील. ज्या देशात स्त्रीचे कर्तृत्व जगाला गवसणी घालते त्या देशात स्त्रीचा आणि स्त्रीशिक्षणाचाही खऱ्या अर्थाने सन्मान होतो.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५१ मध्ये हिंदू कोड बिल लोक सभेत सादर केले होते. त्यात स्त्री विषयक सन्मान, उदार दृष्टिकोन आणि स्त्रीशिक्षण विषयक आस्था दिसून येते. स्त्रीला जे हवे ते शिक्षण मिळाले पाहिजे, मालमत्तेत मुलाबरोबरची वाटनी वारसाहक्क, घटस्फोटाचे स्वातंत्र्य, अपत्साचा ताबा, आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य, आंतरजातीय विवाहाचे स्वातंत्र्य अशा अनेक गोष्टींनी हे बिल पुरोगामी विचारसरणीचे आणि स्त्रीच्या जीवनाला माणूसपण देणारे होते परंतु परंपरा प्रिय लोकांनी त्यास विरोध केला. शेवटी १९५४ मध्ये तुकड्या तुकड्या ने ते समंत झाले. स्त्री शिकली नाही, तर समाजाचा अर्धा हिस्सा पंगू अराहील असा ठाम विश्वास असलेल्या बाबासाहेबांनी आपली पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांना लिहायला, वाचायला शिकविले आणि स्त्री

शिक्षणाची सुरवात घरातून केली. शिका आणि संघटित व्हावा ' हा त्यांचा मूलमंत्र मुलांप्रमाणे मुलींनाही लागू होतो.

५) स्त्रीशिक्षण विषयक धारेणे

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर स्त्रीशिक्षणाच्या गरजा वाढत्या प्रमाणात पुढे आल्या. तत्कालीन राष्ट्रपती सर्वपल्ली डॉ. राधाकृष्णन् यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार केला. आचार्य नरेंद्र दिवे यांच्या नेतृत्वाखाली जी कमिटी नेमली गेली, तिनेही स्त्रीशिक्षणावर भर दिला. स्त्रिया शिकल्या नाही तर समाज अधुरा राहील, यावर राज्य कर्ताचा भर होता. स्त्रियांना प्राथमिक आणि माध्यमिक व्यवसायाचे शिक्षण देणारी नॉर्मलस्कूल सरकारने काढली. याशिवाय आग्रा, लखनऊ, कानपूर येथे वैद्यकीय शिक्षणात स्त्रियांसाठी जागा राखीव ठेवल्या. शैक्षणिक आयोगाने १९४७ मध्ये अनेक शैक्षणिक सुधारणा सुचित केल्या. त्यात स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. सहशिक्षण देणाऱ्या संस्थांनी स्त्रियांना जरून त्या सुखसोयी उपलब्ध करून द्याव्यात. हा विचार मांडला.

दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली कमिटीने स्त्रिशिक्षणास अधिक प्राधान्य देण्याची शिफारस देली होती. मुलींचे शिक्षण मुलांच्या बरोबरीने व्हावे, यासाठी स्त्री शिक्षणाचा खास विभाग भारत सरकारच्या शिक्षण खात्याने निर्माण करावा. प्रत्येक राज्यात स्त्रियांचे नेतृत्व असलेल्या स्त्री शिक्षणविषयक कमिटीचा असाव्यात. स्त्री शिक्षणासाठी नियोजित रक्कमेच्या १०कोटी रूपये अधिक खर्च करावित आणि खेड्यातील मुलींच्या शिक्षणावर सरकारने भर द्यावा, अशा महत्वाच्या सूचना त्यात होत्या. 'कमवा आणि शिका' या योजनेलाही तेथे वाव होता. गृहशास्त्र, बालवाडी प्रशिक्षण या विषयांवरही बहु-उद्देशीय संस्था स्थापन होऊ लागल्या.

प्रौढ साक्षरता मोहित अंतर्गत प्रौढांना लिंगभेद, गरीब, श्रीमंत तसेच जातीभेद विरहीत शिक्षण मिळू लागले. समाजशिक्षण मोहिमेचा हा सर्वात आशाजनक भाग होता. यात सुशिक्षित स्त्रियांनी आणि पुरुषांनी फार उल्लेखनीय कामगिरी केली. भूतपूर्व मुंबई प्रांत आणि पुढे संयुक्त महाराष्ट्र या बाबतीत आघाडीवर होते. प्रौढांसाठी वेगळी, सोयीव सचित्र पुस्तके निघू लागली. सरोजिनी बाबर यांनी आपल्या वडीलांच्या मदतीने चालविलेले समाजशिक्षण मालेचे कामही उल्लेखनीय आहे.

स्त्रीशिक्षण विकास कार्यक्रमांतर्गत शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, उपस्थिती संबंधी शिष्यवृत्ती, मोफत गणवेश, मोफत क्रमिक पुस्तके, शिक्षिकांची नेमणूक, सहशिक्षण देणाऱ्या शाळामधून मुलींवर देबरेख करणाऱ्या आयांच्या नेमणुका अशा महत्वाच्या शिफारशी अंमलात आणल्या गेल्या. स्त्रीशिक्षणाच्या वाटचालित अभियांत्रिकी, तंत्रनिकेतन, कला आणि शिल्प, औषधशास्त्र, पशुवैद्यशास्त्र, शेती, वनपालन, वाणिल्य, कायदा, उपयोजित कला व वास्तुशास्त्र, प्राच्यविद्या, अभ्यास, समाज शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, ग्रंथालयशास्त्र, नृत्य व गायन अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांसाठी सहशिक्षणाची झाली.

स्त्रीशिक्षणाचे महत्व आता सर्वमान्य झाले आहे. स्त्रिशिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हावा म्हणून केंद्रशासन, राज्यशासने व अन्य संस्था, संघटना इत्यादींचे सर्व स्तरांवर प्रयत्न चालू आहेत. सर्व शिक्षा अभियान योजनेला अनुसरून २००२ व २००९ मध्ये घटना दुरूस्तीने ६-१४ वर्ष वयाच्या सर्व मुला मुलींना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा संमत झाला. केंद्र शासनाने तत्पूर्वी दुर्गम भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी नॅशनल प्रोग्रॉम फार एज्युकेशन ऑफ गर्ल्स अँट एलिमेंटरी लेव्हल (एन्पीइजीएल) हा कार्यक्रम सुरू केला असून मुलींनी प्राथमिक शाळा सोडून जाऊ नये, असे प्रयत्न या योजनेद्वारे केले जातात. तसेच महिला समाख्य योजना १९८९ मध्ये ग्रामिण भागातील मुलींच्या व्यक्ती विकासासाठी सुरू करण्यात आली. सांपत ही योजना दहा राज्यातील १०४ जिल्ह्यात कार्यरत आहे. शैक्षणिक दृष्ट्या दुर्गम व मागास भागात असलेल्या माध्यमिक व

उच्च माध्यमिक शाळांतील मुलींसाठी वसतिगृहे बांधण्याची योजना २००९—१० मध्ये कृतीत आली आहे. जवाहर नवोदय विद्यालये ही सहशिक्षणाच्या तत्वावर स्थापन झालेली निवासी विद्यालये असून त्यात किमान ३३ टक्के मुली असाव्यात असा दंडक आहे. २००९ मध्ये भारतात अशी ५७६ निवासी विद्यालये होती. २००१ च्या जनगणने नुसार ५३.३७ टक्के प्रौढ स्त्रिया साक्षर होत्या. म्हणून केंद्र शासनाने साक्षर भारत आणि राष्ट्रीय साक्षरता अभियान यावर २०११ मध्ये विशेष भर दिला. स्त्रिया शिक्षित झाल्यास कुटूंब नियोजन, लोकसंख्येला आळा आणि बालमृत्युचे प्रमाण घटून कुटूंबाच्या आरोग्याकडे लक्ष वेधले जाईल, तसेच त्यांचे सबलीकरण हाही उद्देश त्यामागे आहे. केंद्र शासनाने कस्तुरबा गांधी योजना सुरू केली असून शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या भागात मुलींसाठी निवासी विद्यालयातून २०१२ मध्ये जवळपास ३.६ लाख मुली शिक्षण घेत आहेत.

महाराष्ट्र राज्य हे स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रातील प्रागतिक राज्य असून सावित्रीबाई फुले दत्तक योजनेची अभिनव कल्पना महाराष्ट्रात कार्य—वाहीत आणली गेली. त्यामुळे बारावीपर्यंत मुलींना मोफत शिक्षण देण्याचा पायंडा महाराष्ट्रात प्रथम मांडला गेला. मुलींसाठी प्रत्येक तालुकाच्या गावी वसतिगृहे बांधण्याचा कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात १९८३—८४ दरम्यान उत्कृष्ट कार्य केल्याबद्दल केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याला ५० लाख रूपयाचे पारीतोषीक व मानचिन्ह देऊन गौरवित केले आहे. याशिवाय महाराष्ट्र राज्य केंद्र शासनाचे स्त्री शिक्षणविषयक सर्व कार्यक्रम उत्कृष्ट पणे राबवित आहे.

विसावे शतक हे स्त्रियांच्या उत्थापनाचे शतक होते. सर्वच क्षेत्रात स्त्री शिक्षणाचे प्रयत्न व शिक्षणाचा विकास ऊर्ध्वगामी झालेला दिसतो पण अजूनही भारतात शिक्षित स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत अल्पसंख्य आहेत. स्त्रीला एकविसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात सबल पंख लाभत आहेत. स्त्रियांच्या म्हणून खास समजल्या जाणाऱ्या नोकऱ्यांकडून वैमानिक, संशोधिका, शास्त्रज्ञ, डॉक्टर, अभियंता, संगणक तज्ञ, पोलिस अधिकारी, व्यवस्थापक, संपादक, उद्योजक, प्रशासक अशा एरवी स्त्रियांनी खुल्या नसणाऱ्या व स्पर्धात्मक जगात सत्ता हाती असणाऱ्या महत्वाच्या स्थानांवरही स्त्रियांचा हळूहळू प्रवेश होऊ लागला. स्त्रीशिक्षणाने तिला आपली उन्नती करण्याची उर्जा दिली म्हणून त्यांना पुरुषाइतकाच अधिकार प्राप्त झाला आहे. जेव्हा खेड्याती आणि दुर्गम भागातील प्रत्येक मुलगी शिक्षित झालेली असेल, तेव्हा भारताची नोंद विकसनशील देश अशी न राहता विकसीत देश अशी होईल. भूतपूर्व राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांनी २०२० पर्यंत भारत एक महासत्ता बनण्याचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण होण्यासाठी प्रत्येक भारतीयाने स्त्राशिक्षणास अग्रक्रम दिला पाहिजे.

६) निष्कर्ष — स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणातील सहभाग कसा वाढवता येईल?

- विद्यापिठांनी नविन युगाला, चौथ्या औद्योगिक क्रांतीला टक्कर देण्यासाठी नविन सुयोग्य अभ्यासक्रम तयार केले पाहिजेत. मुलींना त्याचे महत्व पटवून दिले पाहिजे. कारण नविन अभ्यासक्रमांकडे साशंकतेने पाहण्याचा कुटुंबाचा दृष्टिकोन असतो.
- महाविद्यालयामध्ये, विद्यापिठांमध्ये मुलींना सुरक्षितरित्या राहण्याच्या सोयी असल्या पाहिजेत.
- सर्वच अभ्यासक्रमांमध्ये प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याच्या संधीवर प्रामुख्याने भर हवा.
- स्त्रीयांनी उच्चशिक्षण घेण्यासाठी पुढे यावे, कुटुंबाने याकडे लक्ष पुरवावे, केवळ पदवी, पदव्युत्तर पदवी घेण्यावरच भर न देता त्या ज्ञानाचा उपयोग स्वतःच्या, कुटुंबाच्या आणि पर्यायाने समाजाच्या विकासासाठी, उत्कर्षासाठी करावा. हेच आजच्या युगातील सुखद स्वप्न ठरेल.

संदर्भ सुची :-

- १) स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा — डॉ. स्वाती कर्वे
- २) स्त्री शिक्षणाची वाटचाल, मुंबई १९२८
- ३) MaharashtraTimes.com
- 4) Vishwakosh.amarathi.gov.in
- 5) Gupta,N.L.Women Education Throught the Ages, New Delhi,2000
- 6) [http://lib.unipune.ac.in/handle\(PDF\)](http://lib.unipune.ac.in/handle(PDF))

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास आणि शिक्षण

प्रा. रवींद्र बा. शेंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास निर्माण करण्याकरिता पुर्व आवश्यक अटींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. शिक्षण (मातृभाषेतून किमान शिक्षण) आणि पर्याप्त लोकसंख्या या पुर्व आवश्यक अटी व इतर अटींचे (आर्थिक व आर्थिकेत्तर) जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाकरिता प्रथमता दुरूस्तीकरण आवश्यक आहे. यातूनच विकासाच्या अनेक साधनांचा चांगला प्रभाव निर्माण होईल. शिक्षण अज्ञान दुर करण्याचे तसेच समाज परिवर्तनाचे महत्वाचे साधन आहे. विकास आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध फार जवळचा आहे. किमान मूलभूत शिक्षण मातृभाषेतून मिळाल्यास तसेच शिक्षण म्हणजे अज्ञान दुर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. अशा व्यूहरचनेतून शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाल्यास शिक्षण हा घटक मजबूत होईल तसेच जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाच्या पुर्व आवश्यक अटींमध्ये पर्याप्त लोकसंख्येचा विचार करणे भाग आहे. अतिरिक्त लोकसंख्येच्या सहाय्याने “अधिक समस्या व अधिक युक्त्या” सुचणा-या असल्या तरी दीर्घकालिन दृष्ट्या पर्याप्त लोकसंख्या विकासाठी आवश्यक आहे. या दोनही पुर्व आवश्यक अटी व अटींमध्ये (आर्थिक व आर्थिकेत्तर) प्रथमता दुरूस्तीकरण झाल्यास इतर अनेक साधनांचा प्रभाव अनुकूल होईल. शिक्षण जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण पुर्व आवश्यक अट आहे. शिक्षण अज्ञान दूर करण्याचे तसेच समाज परिवर्तनाचे महत्वाचे साधन आहे. प्रगती आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध फार जवळचा आहे. म्हणूनच शिक्षणाच्या संदर्भातील महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे मार्मिक विचार आजही खरे ठरत आहे.

विद्येविना मती गेली। मती विना नीती गेली। नीती विना गती गेली। गती विना वित्त गेले।

वित्त विना शुद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

न्याय व समतेवर आधारीत नवसमाज निर्मातीस शिक्षणाची कास धरणे आवश्यक आहे. कारण त्यामधून अज्ञानाचा भस्मासूर नाहीसा होईल. अशी त्यांची धारणा होती. ज्ञानधिष्ठीत समाजरचनेत ज्ञान काही थोड्या लोकांची मक्तेदारी होणार नाही, तसे प्रत्येकाला ज्ञान मिळविण्यासाठी समान संधी प्राप्त होईल, अशा प्रकारची धोरणे शिक्षण क्षेत्रात अवलंबविणे आवश्यक आहे. सध्या भारताच्या शिक्षण क्षेत्रात जी धोरणे अवलंबली जात आहेत त्यात ग्रामीण मानवी भांडवल , मराठी माध्यम शाळा व इंग्रजी माध्यम शाळा यांच्या स्पर्धेत निकृष्ट बनत जात आहे काय? धोके कोणते आहेत? व संधी उपलब्ध आहे काय? याचे मुल्यमापन होणे आवश्यक आहे. कारण शिक्षणाचे परिणाम त्वरीत जाणवत नसले तरी ते दुरगामी होत असतात. म्हणून त्याबाबतची जाणीव गंभीरपणे व्हायला हवी. मातृभाषेतून किमान शिक्षण हा पर्याय शिक्षण क्षेत्रात वापरणे खुपच गरजेचे आहे. असा व्यापक विचार अस्तित्वात आल्यास शिक्षणामार्फत ग्रामीण उदरनिर्वाह सुदृढ होईल. 25.96 टक्के (2011 च्या जणगणनेनुसार) लोकसंख्या आजही निरक्षर आहे. त्यापेक्षा जास्त लोकांना आधुनिक भारतात नोकरी धंद्यासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य शिकविण्याची आवश्यकता आहे. आपल्या समाजातील दुर्बल घटकातील लोकांची मुले कुपोषित असतात. त्यातील फारच थोड्या प्रमाणात मुले व मुली 8 व्या वर्गापर्यंतचे शिक्षण पुर्ण करू शकतात. आपण त्याचा विचार करण्याची गरज आहे. प्रत्येक भारतीय मुलामुलींना शिक्षण मिळणे हा खरोखर मुलभूत हक्क आहे. अनेक कारणामुळे शिक्षणाची संधी अजूनही ब-याच लोकांना मिळत नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. शिक्षणाबाबत ग्रामीण भागात महत्त्व ओळखणाऱ्या कुटुंबाचा अभ्यास करणे.
2. भारतात शिक्षण केंद्र व राज्यचा विषय आहे याचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षणाबाबत निवडक थोर महापुरुषांच्या विचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते

- 1) शिक्षण म्हणजे अज्ञान दुर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनाकरिता दुय्यम सामुग्रीसाठी इंटरनेट, अहवाल, अशा निवडक साधनांचा वापर करण्यात आला.

विषयाचे विश्लेषण

शिक्षणाबाबत ग्रामीण भागात तीन पध्दतीचे कुटुंब

- 1) कोणतीही किंमत देऊन आपल्या मुलांना शिक्षण देणारी व सर्व ठिकाणी कठिण प्रसंगाचा सामना करता येईल त्या दृष्टिने मुलांना आर्थिक पायावर सुस्थितीत आणण्याचे महत्त्व ओळखणारी काही कुटुंबे असतात.
- 2) काही कुटुंबांना शिक्षणाचे महत्त्व समजलेले असते परंतु योग्य वेळी मुलांना कोणत्या शिक्षण संधी आहेत, त्या मिळविण्यासाठी कोणते योग्य ते मार्ग व पध्दती आहे याची जाणीव त्यांना नसते.
- 3) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असल्याने शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजलेले नसते. त्यामुळे पिढ्यांपिढ्या त्यांच्या मुलांकडे दुर्लक्ष होऊन ती बाजूला पडतात आणि दारिद्र्यात खितपत राहतात.

म्हणून समाजाच्या सर्व स्तरावर जागृती निर्माण करून शिक्षणाचे महत्त्व व जाणीव पसरवली पाहिजे, समाजातील दुर्लक्षित लोकांना शिक्षणाचे लाभ देण्यासाठी आवश्यक ते स्रोत एकत्रित व सज्ज केले पाहिजेत.

भारतात शिक्षण हा केंद्र आणि राज्य या दोहोच्याही कक्षेत येणारा विषय.

शिक्षण संदर्भात भारतीय राज्यघटना भाग चौथ्या "राज्यधोरणाची निर्देशक तत्वे" या प्रकरणातील कलम 45 प्रमाणे राज्य हे या संविधानाच्या प्रारंभापासून 10 वर्षांच्या आत सर्व बालकांना त्यांच्या वयास चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत मोफत सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल. डॉ. आंबेडकरांना शिक्षण आणि समाजपरीवर्तन यांची समांतर प्रक्रिया अभिप्रेत होती म्हणूनच त्यांनी "शिका संघटित व्हा आणि समतेसाठी संघर्ष करा" असा संदेश दिला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने वेळोवेळी विविध आयोग स्थापन करून शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा व बदल घडवून आणण्याचे प्रयत्न केलेले दिसून येत आहे. जानेवारी 1948 मध्ये पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना आझाद यांनी एक परिषद बोलावून त्यामध्ये शिक्षणासंबंधीची भविष्यकालीन दिशा निश्चित केली. त्यानंतरच्या काळात भारतातील शिक्षण व्यवस्था निर्दोष करण्यासाठी पुढील विचार मंथन झालेले दिसून येते.

- 1) 1948 च्या डॉ. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली "विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने" असे म्हटले होते की, सामाजिक जीवनाची नैतिक व अध्यात्मिक पातळी उंचावणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट्ये असले पाहिजे.
- 2) 1952 च्या मुदलीयार यांच्या अध्यक्षतेखाली "माध्यमिक शिक्षण आयोगाने" शिक्षणाद्वारे चारीत्र्य विकास, बौद्धिक क्षमता संपादन आणि सामाजिक न्यायाची तळमळ निर्माण व्हावी असे म्हटले होते.
- 3) 1964 मध्ये डॉ. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एकूण सर्व शिक्षण व्यवस्थेसाठी आयोग नेमलेला होता. या आयोगाने "शिक्षण हे जीवन, गरजा, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवर्तनाचे माध्यम ठरावे." असे म्हटले होते. कोठारी आयोगानंतर 1968 च्या सुमारास देशाची सर्वकष शिक्षणाविषयक धोरणे जाहिर झाली. त्याचा चौथ्या व पाचव्या पंचवर्षीक योजनेतील शिक्षणाविषयक योजनेला मोठा हातभार लागला.

4) सन 1966 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ही भारतीय शिक्षणातील अत्यंत महत्त्वाची घटना होय. या धोरणानुसार 1992 मध्ये राज्यसरकारने, शिक्षण संस्था आणि शिक्षण तज्ञ यांच्यातील परस्पर विचार मंथनातून कृतीकार्यक्रम आखून त्यांची अंमलबजावणी सुरू झालेली दिसून येते. त्यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणावर भर देण्यात आला आहे. तसेच शिक्षणाच्या समान संधी या बाबीला महत्त्व दिलेले दिसून येते. त्यासाठी युनिसेफ भारत सरकारला सहकार्य करित आहे. भारतानेही आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा पुरस्कार केला आहे.

जागतिकीकरणामुळे विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या शक्तीमुळे, वाढत्या विस्तारामुळे जग लहान झाले आहे. मानवाच्या आर्थिक विकास व कल्याणाबरोबरच दैनंदिन उद्ध्वना-या अनेक समस्यांमुळे मानवाच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्यावाढ, दारिद्र्य, बेरोजगारी, वाढत्या कर्जाचा भार, कुपोषण, बालमृत्यू, स्त्रियांची दुराव्यवस्था, पर्यावरणाचा वाढता -हास, यासारख्या गंभीर समस्या आहेत. त्या सोडविण्यासाठी “किमान मुलभूत शिक्षणावर” भर देणे व ते साध्य करणे हे जगासमोरील प्रमुख आव्हान आहे. त्या दृष्टीने जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या विश्वव्यापी जाहिरनाम्याद्वारे “प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा हक्क आहे.” हे ठामपणे मान्य केले आहे. शिक्षणाचा हक्क खरोखर किती लोकांना मिळत आहे. कितीजण त्यापासून पूर्णपणे किंवा अंशतः वंचित आहेत, मिळालेले शिक्षण व्यवहारात कितपत उपयोगी पडते. अशा अनेक बाबींचा आढावा जागतिक स्तरावरून घेण्यात आला. त्यातून आश्चर्यकारक परंतु धक्कादायक वस्तुस्थिती समोर आली आहे. त्यानुसार जगात जवळजवळ 10 कोटी बालकांना प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध नाही. त्यामधील 6 कोटी केवळ मुली आहे. जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 96 कोटी पेक्षा अधिक लोक प्रौढ निरक्षर आहेत. त्यामध्ये 64 कोटी स्त्रीया आहेत. कित्येक लाख मुले व प्रौढ, मुलभूत शिक्षण घेण्यासाठी उपस्थित असतात. परंतु आवश्यक ज्ञान व कौशल्य आत्मसात करू शकत नाही. त्यासाठी लागणा-या तांत्रिक प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध नाही. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेवून थायलंडमधील “जोमटियन” येथे 1990 मध्ये भरलेल्या जागतिक शिक्षण परिषदेने मुलभूत अध्ययन गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्वासाठी जागतिक जाहिरनामा प्रसिध्द केला. त्यामध्ये सर्वासाठी शिक्षणाचे ध्येय साकार करण्यासाठी सर्व देशांनी परस्पर सहकार्य व जबाबदारीने अविरत प्रयत्न करण्याची गरज प्रतिपादन करण्यात आले आहे. भारतात त्यादृष्टीने केला जाणा-या प्रयत्नाचा व यशापयशाचा अभ्यास करणे तसेच त्या दृष्टीने येणा-या अडचणी सोडविणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाबाबत थोर महापुरुषांचे विचार

शिक्षणाच्या अर्थशास्त्रात शिक्षणाचा श्रम शक्तीचा व्यावसायिक रचनेवरील परीणाम, नेमणूका आणि बढती, श्रमीकांची अंतर्गत व बाह्य गतीक्षमता, बचत प्रवृत्ती, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आकृतीबंध आणि भविष्यकालीन आर्थिक विकासाची शक्यता इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. शिक्षणामुळे मानवी भांडवलालाच्या विकासाला चालना मिळते, शिक्षण आणि विकास या दोन स्वतंत्र बाबी नसून त्या “एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे.” शिक्षणामुळे आर्थिक विकास घडून येतो आणि आर्थिक विकासामुळे जास्त शिक्षण घेण्याची प्रेरणा निर्माण होते. शिक्षण ही मानवाची प्राथमिक गरज आहे. शिक्षणाचा परिणाम पोषण, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा आणि निवारा इत्यादीवर घडून येतो. शिक्षणामुळे प्रशिक्षित श्रमीकांचा पुरवठा वाढतो. त्यामुळे भांडवल, तंत्रज्ञान, सेवा आणि प्रशासन इत्यादीचे व्यवस्थापन सुलभरीत्या करता येते. शिक्षणामुळे समाजातील समस्यांचे निवारण करता येते. शिक्षणामुळे जीवन अधिक समृद्ध बनते. म्हणून शिक्षण ग्रामीण भागात घोघरी पोहचले पाहिजे त्याचा मानव समाजाच्या सेवेसाठी उपयोग झाला पाहिजे, अशाप्रकारचे शिक्षण मानवी विकासासाठी आवश्यक आहे. अर्थशास्त्रात शिक्षणाचा विचार प्राचीन काळापासून केला जात आहे. स्मिथ च्या मते “ शिक्षण हे उत्तम प्रशासनासाठी आवश्यक असून आर्थिक विकासासाठी ते महत्त्वाचे मानले जाते.” माल्थस यांनी शिक्षणाच्या बाह्य फायद्यांचा विचार केला असून त्यांच्या

मते, “एका व्यक्तीच्या शिक्षणामुळे दुस-या व्यक्तीच्या कल्याणात वाढ होते. त्यांनी लहान कुटुंबाच्या आर्थिक फायद्यांवर भर दिला होता.” जे. एस. मील यांच्या मते शिक्षण आणि कुटुंबाचा लहान आकार यामध्ये अप्रत्यक्ष संबंध असतो.

डॉ. मार्शल यांचा भर शिक्षणाच्या फायद्याच्या मापनावर होता. आर्थिक वृद्धीमध्ये शिक्षणाचे योगदान महत्त्वाचे असते. शिक्षणामुळे केवळ राष्ट्रीय विकासाला चालना मिळते असे नाही. तर त्याद्वारे उद्दिष्टे निश्चित करता येतात. साधनांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टिने योजना आखता येतात. शिक्षण हा मानवाचा मुलभूत अधिकार असून व्यक्तीविकास साध्य करता येते. पर्यायाने सामाजिक विकास साध्य करता येते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभावी उपयोग करण्यासाठी शिक्षणाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. उत्पादन प्रक्रियेसाठी उपयुक्त अशा विशेष कौशल्याची शिक्षणामुळे निर्मिती होते. आधुनिक तंत्रानुरूप व्यक्तीच्या मनोवृत्तीत बदल घडून येतो. मानव संसाधन विकास शिक्षणामुळे घडून येतो. शिक्षण आणि संशोधन याद्वारे साधनांचे नियोजन आणि व्यवस्थापन करता येते. देशाचा विकास लोकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असल्यामुळे शिक्षणाचे विविध प्रकार आणि यामध्ये योग्य समन्वय साधने आवश्यक ठरते. या दृष्टिने शिक्षणाच्या विकासाला अग्रक्रम देणे ही अपरीहार्य बाब आहे.

शिक्षणावरील खर्च आणि उत्पादकता तुलना करण्याचा प्रयत्न केला जातो. किती विद्यार्थी शिक्षण घेतात याचे मापन केले जाते. परंतु त्याच्या फायद्याचे पैशात मापन करणे कठीण असते. विद्यार्थ्यांवर किती खर्च झाला याचे मापन करता येते. परंतु शिक्षण क्षेत्रातील उत्पादकता किंवा कार्यक्षमतेची खर्चाशी तुलना करणे कठीण असते. असे असले तरी शिक्षणाच्या खर्चाचे मापन करणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षणावरील खर्च किंवा वित्तीय तरतूदीचे अनुमान करणे, त्यावरील गुंतवणूकीची कार्यक्षमता वाढविणे, खर्चाच्या कार्यक्षमतेचे मापन करणे यासाठी शैक्षणिक खर्चाचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. काही विचारवंताना शिक्षणावरील खर्च अनुत्पादक वाटतो. अर्थात शिक्षणावरील खर्चावरील मिळणा-या फायदातोड्यांची तुलना करता येत नाही. असे असले तरी शिक्षणावरील गुंतवणूकीमुळे अप्रत्यक्षरीत्या उत्पादकता वाढते. म्हणून शिक्षण हा मानव संसाधन विकासाचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

शिक्षण हा मानवी विकासाचा मुलभूत घटक आर्थिक विकासासाठी आवश्यक आहे. शिक्षणाचा परीणाम हा विकासाशी निगडित इतर अनेक बाबींवर होतो. जन्मदर मृत्यूदर, आरोग्याशी संबंधित प्रश्न, कृषी, औद्योगिक विकास, कुटुंबकल्याण, स्त्री-पुरूष समानता यांच्याशी शिक्षणाचा संबंध आहे. 1990 च्या मानवी विकास अहवालाप्रमाणे शैक्षणिक विकास म्हणजे मानव विकास होय. शिक्षण आणि तत्वज्ञान यांचा जसा जवळचा संबंध आहे. तसाच शिक्षण आणि आर्थिक विकास यांचा जवळचा संबंध आहे. आर्थिक विकास म्हणजे राष्ट्रातील गुंतवणूक, रोजगार व मागणी यात सतत वाढ होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ, दरडोई उत्पन्न व उपभोगात वाढ, राजकीय व सामाजिक स्थर्ये प्रस्थापित होणे होय. अशाप्रकारे व्यापक अर्थाने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी राष्ट्रातील जनता वास्तव्य दृष्टिकोनातून बुद्धीमान असली पाहिजे म्हणजेच तेथील जनतेजवळ बुद्धी, खुप कष्ट करण्याची तयारी आणि सभ्य वर्तवणूक हे तीन गुण असले पाहिजे, तसेच परंपरागत सामाजिक व सांस्कृतिक नितीमूल्याची जपणूक करून आधुनिकतेचा पुरस्कार करता येण्यासारखी परिस्थिती तेथे असली पाहिजे, यावरून शिक्षण आणि आर्थिक विकास या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे. हे स्पष्ट होते.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत नियोजन करतांना उद्दिष्टे ठरविणे, अग्रक्रम, साधनसंपत्तीची जुळवाजुळव करणे, उत्पादनात वाढ घडवून आणणे आधुनिकीकरणाचा पुरस्कार करणे, वाटप व्यवस्था सुधारून आर्थिक व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे. आणि जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे या सर्व बाबीसाठी शिक्षण हा एकमेव आधार मानला जातो. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ मिर्डाल यांनी आपल्या “आशियान ड्रामा” या ग्रंथात आशिया खंडातील विकास

प्रक्रियेचे विश्लेषण करतांना 'शिक्षण' हा आर्थिक विकासाचा कणा असतो. असे म्हटले आहे. कोणत्याही राष्ट्रातील गरिबी हा त्या राष्ट्रातील विकासाचा निकष असतो. म्हणून दारिद्र्य निर्मुलनासाठी आर्थिक परीवर्तन आवश्यक आहे.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी देखील भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचे प्रभावी साधन म्हणून शिक्षणास प्राधान्य दिले होते. शिक्षणामुळे मानवाचे कौशल्य वाढून रोजगार क्षमता वाढते आणि जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. सर्व समस्यांची वास्तव्य स्वरूपात ज्ञान व जाण येते. शिक्षण हेच मानवाला ख-या अर्थाने दारीद्रयातून बाहेर काढते आणि विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यास प्रोत्साहन देते म्हणून शिक्षण हे आर्थिक विकासासाठी प्रभावी साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे वैज्ञानिक व तांत्रिक दृष्टी समाजाला येते, तिचा उपयोग विकासाच्या प्रक्रियेत महत्वाचा मानला जातो. तांत्रिक प्रगतीसाठी शिक्षणाची खुप मोठी मदत होत असते आणि याच तांत्रिक प्रगतीमुळे संपूर्ण व्यवस्थेचे स्वरूप बदलून उच्च शिक्षित युवकाची मागणी वाढते. अशा प्रकारे श्रम शक्तीची गुणवत्ता वाढून आर्थिक विकासाचा दर वाढण्यास मदत होते. कारण मानवी साधनसंपत्तीचा विकास आणि देशाचा आर्थिक विकास यांचा "धनात्मक" स्वरूपाचा सहसंबंध असतो. या संदर्भात मार्शल यांनी शिक्षणावरील खर्च हे राष्ट्रीय गुंतवणूक असून या गुंतवणूकीला, सर्वाधिक मौल्यवान भांडवल असे म्हटले आहे. अमर्त्य सेन यांनी देखील शिक्षण व मानवी भांडवलाचा विकास याच्यातील धनात्मक सहसंबंध स्पष्ट केला आहे, त्यांच्या मते, मानवी साधनसंपत्तीचा विकास शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसारामुळे होतो आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते

समारोप

शिक्षण प्रक्रियेत मातृभाषेतून किमान शिक्षण मिळणे अपेक्षित आहे. शिक्षणासमवेत, ग्रामीण भागात राहणा-या लोकांना सिंचन, विद्युत, रस्ते, पिण्याचे पाणी, दुरध्वनी सुविधा म्हणजे ग्रामीण भागाशी संबंधित असणारी आधारभूत संरचना पुरवणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. कराळे गंगाधर व कविमंडन विजय. ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन (नीती, कार्यक्रम आणि व्यूहरचना) श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर. 2006
2. Bhattcharya S.N. Rural Development in India.
3. Datta Gaurav, Mahajan Ashwini. Indian Economy (66th Edition) S. Chand, Publication 2012.
4. Kurushetra The Monthly Journal, The Ministry of Rural Development, Chief editor, Neeta Prasad, Vol.58, No.03, 2010.
5. Indian Economy Survey-2014-15.
6. Khanna B.S., Rural Development in South Asia, India.
7. Pandey K.C., Rural Development in Modern India.
8. Reddy V.K., Rural Development in India.
9. Thakur Devendra, Rural Development and Planning in India.
10. UNDP Report 1995.
11. Tenth, Eleventh, Twelfth Five Year Plan Vol.1,2,3.

भारतीय शैक्षणिक धोरण आणि ग्रामीण विकास
डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव, हुमेश्वर डी. आनंदे
ग्रामगिता महाविद्यालय चिमुर्, जि. चंद्रपूर

• सारांश :

भारत देश हजारों वर्ष परकियांच्या गुलामगिरीत राहिला. या परकियांनी भारतीय संस्कृतीचा नाश करून भारतातील संपत्ती लुटून नेण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे भारतीय शैक्षणिक व आर्थिक विकास माघारला. भारतामध्ये परकीय शासक व स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकार मार्फत जो शैक्षणिक विकास घडून आला. त्यानंतर भारतामध्ये आखली गेलेले शैक्षणिक धोरणे याचा अभ्यास या शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

• संशोधनाची आवश्यकता :

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने अनेक शैक्षणिक आयोगांची निर्मिती करून शिक्षणव्यवस्थेत अनेक सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नांमधून देशभर शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यात आला. आज ग्रामीण भागात छोट्या छोट्या वस्त्यांमध्ये सुध्दा सरकारी शाळा उघडून विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याचा किंवा शिक्षण प्रत्येक घराघरात पोहचविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न आमच्या सरकारनी केला. परंतु ह्या शिक्षण प्रसाराच्या माध्यमातून आजच्या तरूणांना आवश्यक असणारे शिक्षण पोहचत आहे का ? भारतीय सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असणारे शिक्षण आमच्या तरूणांना मिळत आहे का ? एकविसाव्या शतकात भारताच्या जडणघडणीसाठी आमचा सुशिक्षित तरूण सक्षम आहे काय ? असे अनेक प्रश्न आपल्यासमोर उभे राहतात.

आपल्या देशात अप्रत्यक्षपणे देशाची दोन भागात वाटणी घडून आलेली आहे. एक इंडिया आणि दुसरा भारत. इंडिया म्हणजे शहरी भाग, या भागात सरकार मोठ्या प्रमाणात खर्च करून शहरांचा झपाट्याने विकास घडवून आणत आहे. परंतु ग्रामीण भागात विद्यार्थ्यांना जि. प. शाळा, एखादी ग्रामपंचायतीची इमारत, आंगणवाडी इमारत या व्यतीरिक्त फारसे काही बघायला मिळत नाही. याचा परिणाम असा झाला की, शहरामध्ये सर्व सोयी उपलब्ध झाल्यात आणि ग्रामीण भाग भकास होत चाललाय. शेतीमध्ये बारमाही फारसा रोजगार नसल्यामुळे आमचा तरूण शहरांमध्ये कामासाठी येत आहे. शहर फुगत आहेत आणि ग्रामीण खेडी ओस पडत आहेत.

आज आपल्या समोर अशी परिस्थिती का निर्माण झाली याचा विचार होणे महत्वाचे आहे. आमची शिक्षण पध्दती ग्रामीण विकासासाठी फायद्याची ठरू शकली नाही. आमच्या शिक्षण पध्दतीत अनेक दोष राहिलेले आहेत आणि म्हणून आमच्या तरूणांना उच्च शिक्षण घेवुनही शहराचा भाग पकडावा लागत आहे आणि म्हणून वर उल्लेखित विषयाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

Keyword: भारत, मुल्योद्योगी शिक्षण, भारतीय संस्कृती, वैदिक संस्कृती, बौद्धकालीन शिक्षण

• परिकल्पना :

- १) भारतीय शिक्षण पध्दती ग्रामीण विकासाचे बाबतीत अकार्यक्षम ठरलेली आहे.
- २) भारतीय शिक्षणप्रणाली खरडेघासी कारकुन निर्माण करणारी आहे.

• संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

- १) ग्रामीण विद्यार्थ्यांची मानसिकता अभ्यासणे.
- २) श्रमाचे महत्व कमी होण्याची कारणे शोधून काढणे.

- ३) शिक्षणाची विश्वासाहता तपासुन पाहणे.
- ४) ग्रामीण उद्योग व भारतीय शिक्षण यांची तुलना करणे.
- ५) आजच्या तरूणांनी शिक्षणाचा समजुन घेतलेला चुकीचा अर्थ याचा वेध घेणे.

● **संशोधन पध्दती :**

दुय्यम प्रकारच्या माहितीचे आधारावर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीला हजारों वर्षांची परंपरा आहे. फार जुनी संस्कृती म्हणुन जगात भारतीय संस्कृतीची ओळख आहे. वैदीक काळापासुन आपल्या देशात शिक्षण व्यवस्था अस्तित्वात होती. कालमानापरत्वे शिक्षण क्षेत्रात अनेक संशोधन करून शिक्षण क्षेत्राचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला गेला व उच्च समाज निर्मिती करून आपली संस्कृती टिकवुन ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

भारतावर अनेक परकीय आक्रमणे झालीत व भारतीय संस्कृतीचा विनाश करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक परकीय शासकांनी केलेला आहे. वैदीक संस्कृतीनंतर, बौध्दकालीन शिक्षणप्रणाली अस्तित्वात आली. हया शिक्षणप्रणालीत वैदीक कालीन शिक्षण पध्दतीचे दोष नाकारून नविन शिक्षणप्रणाली स्विकारण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु नंतरच्या मुस्लिम शासकांनी भारतीय शिक्षण व्यवस्था नाकारून आपल्या फायद्याची शिक्षण व्यवस्था अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रजांनी सुध्दा भारतावर राज्य करण्याचे दृष्टीने आपल्याला फायद्याची असणारी शिक्षण व्यवस्थाच लादण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे आमची प्राचीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था संपुर्ण नष्ट होऊन परकीयांच्या शिक्षण व्यवस्था भारताला स्विकाराव्या लागल्यात.

भारताला स्वातंत्र्यानंतर आपल्या सरकारनी नवनविन शिक्षण आयोग गठीत करून नवनविन शैक्षणिक मुद्दे शिक्षण पध्दतीत समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु भारतीय शिक्षण प्रणालीत पाश्चिमात्य शैक्षणिक विचारांचा पगडाच आज आपल्याला दिसुन येतो. भारतीय अनेक महापुरूषांनी सांगितलेले शैक्षणिक विचारांकडे भारतीय सरकारनी दुर्लक्ष केलेत व पाश्चात देशांचा ज्या झपाट्याने विकास घडुन आला. तशाच पध्दतीने आपल्या देशाचा विकास घडवुन आणण्यासाठी पाश्चात्य शिक्षण पध्दतीचा उपयोग आपल्या देशात नकळत सुरू झाला.

आणि आज आपल्याला हया शिक्षणपध्दतीचे गुणदोष इंडिया विरूध्द भारत या प्रकारात पहायला मिळतात.

आपल्या देशातील शिक्षण तज्ञांनी सांगितलेल्या शिक्षणाच्या व्याख्या पाहु.

“मानवाच्या शारिरीक, मानसिक, अध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभीव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय.” .... महात्मा गांधी

“मानवातील उपजत दैवी गुणांची अभीव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय.” ....स्वामी विवेकानंद

“माणसाला जाणीव करून देते ते शिक्षण” .... डॉ. आंबेडकर

महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या शैक्षणिक चिंतनात ज्या व्याख्या केल्यात त्यामध्येच संपुर्ण शिक्षणाचे सार आढळते. मानवामध्ये ज्या दैवी शक्ती उपजत वास करीत असतात त्या शारिरीक, मानसिक, अध्यात्मिक शक्तीचा विकास घडवुन आणणे म्हणजेच शिक्षण होय. असे आमचे भारतीय शिक्षणतज्ञ सांगतात.

परंतु आमच्या आजच्या शिक्षणातुन मानवातील कोणत्या उपजत शक्तीचा विकास घडवुन आणला जातो याचे मोजमाप करणे वादाचा विषय होऊ शकतो.

महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर म्हणायचे शिक्षणाने माणसात स्वाभीमान, स्वावलंबन आणि आत्मोध्दार या दैवी गुणांचा विकास घडुन यायला पाहीजे. परंतु आजच्या शिक्षणात हया गुणांचा संपुर्णतः अभाव दिसुन येतो. उच्च शिक्षण घेवुन सुध्दा लहानशा पगारासाठी आमचा तरूण गुलामी

पत्करतांना दिसतो. शिक्षणाने मनुष्य स्वावलंबी व्हायला पाहिजे. परंतु तो परावलंबी होतांना दिसतो. स्वतःचा उद्योग स्थापन करून स्वावलंबी बनण्याचा विचार त्याचे डोक्यातही येत नाही.

याच्याकडे स्वाभीमान नाही, जो स्वावलंबी नाही. त्याचा आत्मोद्धार होईल कसा? हाच मोठा चिंतनाचा विषय आहे.

ग्रामीण भागात कष्टकरी जनता राहते. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे देशातील ७० टक्के जनता शेतीवर अवलंबून आहे. ह्या ७० टक्के जनतेला उदरनिर्वाहासाठी शेती हाच एकमेव पर्याय आहे. परंतु आजच्या परिस्थितीतील स्वातंत्र्यानंतर सरकारनी शेतीकडे पुर्णतः दुर्लक्ष केले. त्यामुळे शेतीचा विकास दर आज २.५ टक्के दिसतो. जीडीपीमध्ये स्वातंत्र्यापूर्वी शेतीचा वाटा ५० टक्के असायचा. आज १३ टक्के दिसतो. हा सर्व परिणाम शेतीमध्ये सरकारनी आजपर्यंत जी गुंतवणुक करायला पाहिजे ती केली गेली नाही. ज्या सोयीसुविधा उपलब्ध करून द्यायला पाहिजेत त्या केल्या नाहीत. संपुर्णतः निसर्गाच्या आधारावर शेतीविकास करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

आज आपल्या देशाची परिस्थिती अशी आहे की, उद्योग क्षेत्राचा विकास, सेवा क्षेत्राचा विकास झपाट्याने होत आहे. परंतु त्यामानाने शेतीविकास माघारला आहे. आमच्या देशाची सिंचन क्षमता एकुण ४० टक्के आहे. तर महाराष्ट्राची सिंचन क्षमता १८ टक्के आहे. संपुर्ण शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. निसर्गावर अवलंबून असलेली शेती व पर्यावरणात झालेला बदल, त्यामुळे शेतीमध्ये रोगराईचे प्रमाण वाढलेले आहे. शेती मध्ये पिकलेल्या मालाला योग्य भाव मिळत नाही. सर्वदृष्टीने शेती धोक्याची झाली असून परवडेनासी झाली आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातला तरुण शेती सोडून शहराकडे रोजगारासाठी निघाला आहे. ह्या आमच्या ग्रामीण तरुणांची फरफट आपल्याला कोरोना काळात पहायला मिळाली. हे आमचे भारतीय ग्रामीण विकासाचे शाश्वत सत्य आहे.

वरिल विवेचनावरून ग्रामीण विकास का थांबला ? याची कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) श्रमसंस्कृती नष्ट झाली :

भारतीय शिक्षणाने आमची पुरातन श्रम संस्कृती संपवून टाकली. चार वर्ग शिकून खरडेघासी करणाऱ्याला समाजात सर्व सन्मान मिळायला लागला. परंतु उन्हातान्हात घाम गाळत मेहनतीची कामे करणाऱ्यांना मेहनतांना फार कमी मिळायला लागला, परिणामी श्रमाला महत्वच उरले नाही. त्यामुळे आजचा तरुण श्रमाची कामे करायला तयार नाही.

२) मुल्याधिष्ठीत शिक्षणाचा अभाव :

आजच्या शिक्षणप्रणालीत जगण्यासाठी आवश्यक जीवनमुल्ये शोधूनही सापडत नाही. प्रामाणिकपणा, त्याग, नैतिकता, मानवता ह्या मुल्यांचा विकास शिक्षणामुळे व्हायला पाहिजे. परंतु आमच्या शिक्षण पध्दतीमुळे ही मुल्ये रूजवण्यात अपयशी ठरलो. परिणामी देशात भ्रष्टाचार फोफावला आहे.

३) चारित्र्य संवर्धनाचा अभाव :

शिक्षणामुळे व्यक्तीत उच्च चारित्र्य निर्माण व्हायला पाहिजे. चारित्र्यात प्रज्ञा, करूणा, शिल व मैत्री या गुणांचा समावेश होतो. आजच्या शिक्षण पध्दतीत या गुणांचा अभाव आढळतो.

४) शिक्षणात समानतेचा अभाव :

शिक्षणामुळे समाजात समानता निर्माण व्हायला पाहिजे. खालच्या वर्गातील व्यक्तीला सर्व शिक्षणाची साधने उपलब्ध करून त्याला सामाजिक प्रवाहात सामील करून घ्यायला पाहिजे. परंतु शिक्षणामुळे सामाजिक विभागणी होतांना दिसून येते.

५) स्वावलंबी बनविण्यासाठी शिक्षण :

शिक्षणामुळे व्यक्ती स्वावलंबी बनायला पाहीजे. परंतु आजचा शिक्षित उच्च शिक्षण घेवून दुसऱ्याची नोकरी पत्करतांना दिसतो. विद्यार्थ्यांमध्ये अशा गुणांचा विकासच होत नाही की ज्यामुळे तो स्वावलंबी बनेल.

६) शिक्षणातून उदरनिर्वाह व आदर्श जीवनप्रणाली :

शिक्षणामुळे व्यक्तीत उदरनिर्वाहासाठी साधन निर्माण व्हायला पाहीजे. परंतु आजचा विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेवून सुध्दा रिकामा फिरतो आहे. सरकारलाच कामधंदा मागतो आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्या ग्रामगीतेत म्हणतात—

करावे काय शिक्षण। जे कधी कामास येईना ॥
पुस्तके पाठ करूनीही। लाभ अंती नसे कोना ॥
याचसाठी शिक्षण घेणे। की जीवन जगता यावे सुंदरपणे ॥
दुबळेपण घेतले आंदणे। शिक्षण त्यासी म्हणो नये ॥

महाराजांनी स्पष्टपणे सांगितले की, व्यक्तीमध्ये दुबळेपणा निर्माण करणारे शिक्षण नसावे. शिक्षणामुळे व्यक्ती दुर्बल होत असेल तर ते शिक्षण कोणत्याही कामाचे नाही.

७) राष्ट्राच्या गरजेनुसार शिक्षण :

देशाला विकासासाठी ज्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे, तेच शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले पाहीजे असे राष्ट्रसंत सांगतात. परंतु आमच्या देशात विरोधाभास दिसतो. ७० टक्के शेतीवर अवलंबून असणारा समाज त्याला खरडेघासी शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला गेला.

८) ग्रामविकास शिक्षणाचे ध्येय :

शिक्षणामुळे गावाचा विकास व्हायलाच पाहीजे व ग्रामविकास हेच शिक्षणाचे ध्येय असायला पाहीजे. परंतु आजचा तरुण उच्च शिक्षण घेवून शहराकडे पळ काढतांना दिसतो. शिक्षणाचे ध्येय निश्चित असायला पाहीजे असे राष्ट्रसंत सांगतात.

अशी अनेक कारणे सांगता येतील की, ज्यामुळे ग्रामीण विकास रखडला आणि ह्या सर्व गोष्टी भारतीय शिक्षण प्रणालीचा परिणाम आहे.

• चर्चा :

वरिल विवेचनावरून असे लक्षात येते की, भारतीय शिक्षणपध्दतीत काही दोष राहिलेले आहेत ते दुर करून देशाच्या उज्वल भविष्यासाठी नविन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता आहे. देशाच्या परिस्थितीला अनुसरून शिक्षण व्यवस्था निर्माण व्हायला पाहीजे. शैक्षणिक धोरणे ठरवितांना ग्रामीण भागातील प्रतिनिधींना प्राधान्य असायला पाहीजे. आमच्या देशात धोरणे ठरवितांना शहरात राहणारे उच्चभू वातानुकीत कॅंबीनमध्ये बसून धोरणे ठरवितात. यावर जनतेकडून अनेकदा टिका सुध्दा झालेल्या आहेत. अशाप्रकारे आपण आपल्या देशाची धोरणे ठरवित गेलो तर आमच्या पंतप्रधानाचे ०५ ट्रिलीकाम डॉलर अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न कधीही साकार होणार नाही.

• निष्कर्ष :

वरिल अभ्यासावरून असे निदर्शनास येते की, आमच्या देशात गरजेनुसार शिक्षण दिले गेले नाही. व्यक्तीला साक्षर बनविणे या व्यतीरिक्त शिक्षणातून काहीही निष्पन्न झालेले नाही. डॉ. आंबेडकर म्हणायचे “शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे, ज्याने प्राशन केले तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.” परंतु आजचा तरुण उच्च शिक्षण घेवूनही कोल्हयासारखा स्वतःचे तोंड लपवित फिरतो आहे. परिणामी बेरोजगारीची समस्या फार मोठया प्रमाणात निर्माण झाली आहे. ह्या बेकारीला कुठे लगाम लावायचा असेल तर आजच्या शिक्षणप्रणालीत आमूलाग्र बदल घडवून आणणे गरजेचे आहे. ह्या तरूणांना खेडयातच कसे थांबविता येईल याचा विचार शैक्षणिक

धोरणामध्ये होणे आवश्यक आहे. आमचा तरूण खेड्यातच थांबला तर नक्कीच ग्रामीण खेड्यांचा चेहरामोहरा बदलल्याशिवाय राहणार नाही.

• **संदर्भ सूची :**

- १) भारतीय शिक्षणाचा इतिहास : बा. ग. जगताप
- २) शिक्षणशास्त्र व जीवन शिक्षण पध्दती : तो. पु. अत्तरदरे, भ. रा. पाटील
- ३) भारतीय शिक्षा उसकी समस्याए : तरूण हरिवंश
- ४) मुल्योद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण वर्धा शिक्षण पध्दती : उ. र. सेवलकर, ल. भा. चौधरी
- ५) भारतीय शिक्षणातील आधुनिक विचार प्रवाह : ना. ग. पवार

कोवीड १९ महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम

डॉ. जयश्री आसाराम तळेकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

जगाच्या इतिहासामध्ये २०२० हे वर्ष अतिशय वाईट वर्ष म्हणून नोंदविले जाईल. या वर्षी पूर्वी कधीही आला नाही असा एक साथीचा आजार संपूर्ण जगभर पसरला. खर तर संपूर्ण पुथ्वीलाच या आजाराने आपल्या विळख्यात घेतले. अमेरिका, चीन यासारखे महाशक्ती असलेले देशसुद्धा या आजारापुढे हतबल झाले. या साथीच्या आजाराला कोवीड १९ हे नाव देण्यात आलेले आहे. ^१ लॉ.बॅ.२ म्हणजेच कोरोना नावाच्या विषाणूमुळे हा आजार पसरतो. चीन मधून आलेला हा विषाणू संपूर्ण जगभर पसरला व हळूहळू संपूर्ण जगालाच कोवीड १९ या आजाराने आपल्या विळख्यात घेतले. जागतिक आरोग्य संघटनेने या आजाराला जागतिक महामारी म्हणून घोषित केलेले आहे.

या जागतिक महामारीचा संपूर्ण जगावर व मानवी जीवनावर खूप मोठे परिणाम झालेले आहेत. हा आजार पसरू नये म्हणून संपूर्ण भारतात लॉकडाउन करण्यात आलेले होते. अजूनही परीस्थिती फारशी बदललेली नाही. या सगळ्यांचा परिणाम म्हणून सर्व उदयोगधंदे बंद झाले, घरी बसुनच ऑनलाईनच्या माध्यमातून सर्व कामे केली जाऊ लागली. शाळा कॉलेज बंद झाली. शिक्षण देखील ऑनलाईन माध्यमातूनच सुरू झाले. या सर्व बाबींचा शिक्षण क्षेत्रावर खूप जास्त परिणाम झालेला आढळून येतो.

कोवीड १९ महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम

कोवीड १९ महामारीचा सर्वात जास्त परिणाम हा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला आहे. लॉकडाउन मुळे शाळा कॉलेज ऑनलाईनच्या माध्यमातून शिक्षण देऊ लागले. एवढेच नाही तर परीक्षा देखील ऑनलाईनच्या माध्यमातूनच घेतल्या जाऊ लागल्या. परंतु या सर्व गोष्टींचा शिक्षणावर, शिक्षकांवर व प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांवर खूप जास्त परिणाम झालेले दिसून येते.

विद्यार्थ्यांवर झालेले परिणाम

ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी घरातच शिकू लागले. त्यामुळे शाळेचा व विद्यार्थ्यांचा संपर्क कमी झाला. विद्यार्थ्यांना मोबाईल, कम्प्युटरच्या माध्यमातून शिक्षण मिळू लागले. त्यामुळे विद्यार्थी तासनतास मोबाईल बघू लागले. याचा सर्वात जास्त परिणाम त्यांच्या तबबेतीवर व प्रामुख्याने डोळ्यांवर होऊ लागले. खेळ, व्यायाम बंद झाल्यामुळे त्यांच्या शारीरिक हालचाली मंदावल्या. खेळणे बंद झाल्यामुळे विद्यार्थी सुस्त झाले. त्यांचा संपूर्ण दिनक्रमच बदलला. पर्यायाने त्यांच्यात आळस वाढीस लागलेला दिसून येतो.

तसेच ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची विचार करण्याची क्षमता कमी झालेली दिसून येते. तसेच एकाग्रता, अभ्यासाची रूची कमी झालेली आहे. तसेच लिखाणाची सवय राहिलेली नाही. परीक्षा वैकल्पिक पद्धतीने होत असल्यामुळे शिक्षणाचे गांभीर्य कमी झालेले आहे.

तसेच अनेक कुटुंबामध्ये परस्थिती चांगली नसल्यामुळे मोबाईल घेणे शक्य नसते. त्यामुळे त्या कुटुंबातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहण्याची शक्यता निर्माण होते. तसेच अनेकदा मोबाईलच्या नेटवर्कचा प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे मुलांना शिकण्यात अडचणी निर्माण होतात.

इतर परिणाम

कोवीड १९ च्या महामारीमुळे अनेक लोकांचे काम बंद झाले त्यामुळे बेरोजगारी वाढली. त्याचा परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर देखील झालेला आहे. अनेक पालकांकडे शाळेची फी जमा

करायला देखील पैसे नाहीत फी जमा न झाल्याने अनेक संस्थांनी शिक्षकांचे वेतन देखील दिलेले नाही. शासनाकडून संस्थांना अनुदाने प्राप्त झालेली नाहीत. त्यामुळे अनेक संस्था संकटात सापडलेल्या आहेत. अनेक शिक्षकांची नौकरी गेलेली आहे. विद्यार्थी संख्या देखील कमी झालेली आहे. अनेकांच्या मोठयामोठया संधी हुकल्या आहेत.

कोवीड १९ चा उच्च शिक्षणावर देखील दूरगामी परिणाम होणार आहे. इंजिनिअरिंग व मेडिकल साठीच्या प्रवेश परीक्षांना विलंब झाल्यामुळे विविध अभ्यासक्रमांच्या प्रवेशासाठी जास्त कालावधी जाऊ शकतो. तसेच नोकरी गमावणे, वेतन कपात, टाळेबंदी यासारख्या कारणामुळे आर्थिक क्षमता कमी होऊन शैक्षणिक कर्ज घेणा-याची संख्या वाढू शकते.

यासारखे अनेक प्रकारचे दूरगामी परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर झालेले आढळून येतात.

सकारात्मक परिणाम

कोवीड १९ च्या महामारीचा जसा नकारात्मक परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर झालेला आहे, तसेच काही सकारात्मक परिणाम देखील झालेले आहेत. ऑनलाईन शिक्षणांमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणांचे अनेक पर्याय उपलब्ध झालेली आहेत. जगभरातील ज्ञानाची कवाडे विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध झालेली आहेत. जगभरातील कुठल्याही शिक्षण संस्थेतून विद्यार्थ्यांना घरबसल्या शिक्षण घेणे शक्य झाले आहे. अनेक कोर्सेस एकाच वेळी उपलब्ध झालेले आहेत. शॉर्ट टर्म री स्किलिंग कोर्सेस करण्यावर भर दिला जात आहे.

नवनवीन प्रकारचे तंत्रज्ञान उदयास येत आहे. कौशल्य आधारित अभ्यासक्रमांना प्राधान्य दिले जात आहे. शिक्षक इंटरनेटच्या माध्यमातून शिकवत आहेत. नवनवीन माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिकवले जात आहे. नवनवीन माहिती आता एक क्लिक वर प्राप्त होत आहे.

अशा अनेक प्रकारचे दूरगामी परिणाम कोवीड १९ चे महामारीचे शिक्षण क्षेत्रावर झालेले आहेत. या महामारीने शिक्षकांच्या संकल्पनाच बदलल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर शैक्षणिक वर्ष देखील या महामारीमुळे बदलले आहे. चांगले व वाईट असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर झालेले आहेत.

संदर्भ

१. दैनिक दिव्य मराठी ७ एप्रिल २०२१
२. e-sakal डॉ. स्वाती मुजुमदार, १६ एप्रिल २०२०
३. vikaspedia

भारतातील नविन शैक्षणिक धोरण—लक्ष्य आणि आव्हाने.**प्रा. सुनंदा अंशूल राऊत****प्रस्तावना**

नवीन शिक्षण धोरणाचा मसुदा मंत्रिमंडळातून संमत झाला आहे आणि सध्या तो चर्चेसाठी आला आहे, पहिला मूलभूत प्रश्न आपली सध्याची शिक्षण व्यवस्था ज्या पद्धतीने चालू आहे त्या आधारावर करावी लागेल. शिक्षण आपल्या नागरिकांच्या सर्व गरजा पूर्ण करीत आहे ज्याद्वारे एखाद्या व्यक्तीला आपल्या कार्यक्षमतेमुळे किंवा समाजातील सर्जनशीलते मुळे समाजाचा फायदा होतो? सध्याची शिक्षण व्यवस्था ही एक आदर्श शिक्षण प्रणाली आहे, जर सर्व प्रश्नांची उत्तरे दिली गेली नाहीत तर आपण गृहित धरले पाहिजे की ही वेळ सध्याच्या शिक्षणपद्धतीत सुधारणा करण्याची गंभीर गरज निर्माण झाली असून 34 वर्षांनंतर शासनाने नवीन शिक्षण प्रणाली जाहीर केली. नवीन शिक्षण धोरणामध्ये सध्याच्या शिक्षणपद्धतीतील त्रुटी आपण किती दूर ठेवण्यास सक्षम आहोत आणि जर आपण या सर्व केंद्रबिंदूवर चर्चा केली तर आपण शिक्षण धोरणात सकारात्मक मार्गाने सुधारणा करण्याविषयी बोलू शकू जर आपण शैक्षणिक व्यवस्थेकडे पाहिले तर केवळ निषेधासाठी याचा विरोध केल्यास आपण शिक्षणाच्या संदर्भात कोणत्याही प्रकारची सुधारणा करू शकणार नाही. सरकारने भाजप मतदारांसाठी ही शिक्षण व्यवस्था बनविली नाही, हे शिक्षण धोरण येत्या काळात 138 कोटी भारतीयांसाठी आधार तयार करेल. आणि जर आपण देशाचे भविष्य घडवू तर आपल्याला पक्ष हितसंबंध यांपेक्षा शिक्षणाच्या धोरणावर चर्चा करावी लागेल, तरच आपण एक सशक्त शिक्षण धोरण तयार करू शकू. या संदर्भात, टी.एन. नयनन यांनी 1 ऑगस्ट 2020 रोजी एका लेखात म्हटले आहे की, "मोदी सरकारचे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (एनईपी) कोठारी अहवालापेक्षा खूप महत्वाकांक्षी दस्तावेज आहे, त्यातही अनेक सकारात्मक प्रतिक्रिया आहेत - मातृभाषांवर जोर देणे (कोठारींचा अहवालात देखील होता), मुख्य शिक्षण प्रणालीत पूर्व-शालेय शिक्षणाचा समावेश, अभ्यासक्रमांच्या संरचनेत संपूर्ण लवचिकता. ही उद्दीष्टे किती पूर्ण केली जातात हे 30 पेक्षा जास्त राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांवर अवलंबून असतील आणि यावर तुमची प्रतिक्रिया काय आहे? धोरणासंदर्भात आणि 1 lakh लाख शाळा त्यास कशी अंगीकारतात, 12 लाख अंगणवाड्यांमध्ये किती बदल घडवून आणला जातो, जेव्हा पॉलिसेच्या कागदपत्रात 'सर्वसमावेशकता', 'मल्टी डिस्प्लिन' सारखी जड वाक्ये असतात, तेव्हा त्याबद्दल भीती असते. (टीएन नयनन लेख, दि प्रिंट, 1 ऑगस्ट, 2020) नवीन शैक्षणिक धोरण आपल्या भावी तरुणांना रोजगार प्रदान करू शकेल, त्यांचे नैतिक वैशिष्ट्य तयार करू शकेल आणि समाजाच्या दुष्परिणामांचा नाश करण्यासाठी आणि देशाच्या बांधणीत सकारात्मक भूमिका बजावण्यास महत्त्वपूर्ण ठरू शकेल.

नवीन शिक्षण धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात महत्वाची भूमिका बजावणारे मानव संसाधन मंत्रालयाचे सचिव श्री. अमित खरे म्हणाले की, "उच्च शिक्षणात अनेक सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. सुधारणांमध्ये श्रेणीबद्ध शैक्षणिक, प्रशासकीय आणि आर्थिक स्वायत्तता इत्यादींचा समावेश

शैक्षणिक धोरण व सुधारणांनंतर आम्ही 2035 पर्यंत 50 टक्के सकल नावनोंदणी प्रमाण (जीईआर) प्राप्त करू. अमित खरे म्हणाले की मल्टीपल एन्ट्री आणि एक्झिट सिस्टममध्ये पहिल्या वर्षांनंतर

प्रमाणपत्र, द्वितीय वर्षा नंतर डिप्लोमा व तीन ते चार वर्षांनंतर पदवी दिली जाईल. नवीन सिस्टीम. एक वर्षाच्या प्रमाणपत्रा नंतर, दोन वर्षांनंतर डिप्लोमा, तीन किंवा चार वर्षांनंतर पदवी उपलब्ध होईल.- 4वर्षांचा डिग्री प्रोग्राम त्यानंतर एम.ए. आणि त्यानंतर एम.फिल शिवाय पीएचडी करता येईल. नवीन

शैक्षणिक धोरणानुसार एमफिल अभ्यासक्रम संपुष्टात आणले गेले. (जागरण / राजकीय) शैक्षणिक धोरणाने सध्याच्या शैक्षणिक धोरणाच्या उणीवा दूर करण्यासाठी मुख्यतः चार ते पाच फोकस पॉईंटवर लक्ष केंद्रित केले आहे. जिथे जिथे सर्व ठिकाणी सुधारणा घडवून आणल्या गेल्या परंतु बऱ्याच वर्षांपासून सुधारण्यासाठी मागण्या आणि चर्चा होते. शिक्षणतज्ज्ञ 1-10 पर्यंतच्या शाळा आणि 11-12 पर्यंतच्या दोन यंत्रणेतील मोठ्या त्रुटींवर चर्चा करित आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणात शाळा प्रणालीतील आमूलाग्र बदलांविषयी बोलले गेले आहे. यावेळी शाळा प्रणालीमध्येच आमूलाग्र बदल करण्याची आवश्यकता पूर्ण करणे आवश्यक आहे. आपल्या भारतात सध्या सुरु असलेल्या खासगी शैक्षणिक व्यवसायाकडे अधिकाधिक लक्ष केंद्रित आहे परीक्षांवर, निकालावर लक्ष केंद्रित केले आहे आणि ११ वी आणि १२ वीची शिक्षण व्यवस्था पूर्णपणे बंद खोली शिक्षण व्यवस्था आहे जर एखाद्या विज्ञान शाखेच्या विद्यार्थ्यांना जर कला शाखेत अभ्यास करायचा असेल तर कला, शाखेत कोणालाही या शिक्षणात वाव नाही. आता नवीन शैक्षणिक धोरण हे शालेय शिक्षणाचे अनेक दोष मूलभूतपणे बदलण्याचा प्रयत्न आहे. आता विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मातृभाषेत प्रथम १ ते **class 5** वर्ग पर्यंत शिक्षण घेण्याविषयी बोलले गेले आहे आणि मुलांना ज्ञान मिळवण्यासाठीच त्यांच्या मातृभाषेत शिकवावे हे सिद्ध झाले आहे. भारताच्या शिक्षण पद्धतीचा सर्वात मोठा गैरफायदा म्हणजे इंग्रजी भाषेचे शिक्षण आणि ज्ञान संपादन केले गेले आहे, म्हणूनच नवीन भाषा शिकण्याची आणि इंग्रजी भाषेची मजबुती मिळविण्याची आपली पूर्ण क्षमता पूर्ण करण्याऐवजी मूल ज्ञान घेण्याची गरज पूर्ण करित नाही. ज्ञानाचा विकास आणि बळकट करण्यावर पूर्णपणे लक्ष दिले जात नव्हते. ब्रिटिश शासकीय यंत्रणेचे इंग्रजी शिकविणे जे भारतात लिपीचे उत्पादन करतात

शिक्षणपद्धती संपुष्टात आणण्यासाठी गंभीर प्रयत्न केले गेले आहेत, परंतु खासगी शाळांमध्ये मातृभाषेचे शिक्षण कसे सोयीस्कर करावे हे सरकारसमोर मोठे आव्हान असेल, जर भारतीय भाषांमध्ये शालेय धोरण केवळ मातृभाषा अंमलात आणण्यापुरते मर्यादित राहिले तर. फक्त सरकारी शाळा, जर भाषा असेल तर भाषेचा सुरु असलेला भेदभाव भारतात पुन्हा सुरु राहिल. या गंभीर प्रयत्नांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकारांना दृढ इच्छाशक्ती आणि भक्कम प्रयत्न करावे लागतील. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षण (एएसएच) सन 2018-19- मध्ये सादर केलेल्या अहवालानुसार, भारतभरातील उच्च शैक्षणिक संस्थांना विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि खासगी (स्वतंत्रपणे) डिप्लोमा देणार्या **institutions** संस्थांमध्ये तीन वर्ग विभागले जाऊ शकतात. भारतातील सद्य विद्यापीठ व महाविद्यालयीन प्रणालीवरील या अहवालानुसार भारतात **993 universities** विद्यापीठे, **39,9 31 colleges** महाविद्यालये आणि **10725** स्टँड-अलोन संस्था आहेत. **993 universities** विद्यापीठांपैकी **298 universities** विद्यापीठे ही संलग्न महाविद्यालये आहेत, **private 385** खासगी विद्यापीठे आणि **394 universities** विद्यापीठे ग्रामीण भागात आहेत. काही नामांकित संस्था वगळता या सर्वच संस्था प्रामुख्याने पारंपारिक थेट माध्यमाद्वारे शिक्षण देत आहेत. त्यापैकी फक्त एक केंद्रीय मुक्त विद्यापीठ, **14 State** राज्य मुक्त विद्यापीठे, १ राज्य खाजगी मुक्त विद्यापीठ आणि ११० विद्यापीठे आहेत जे दुर्गम ऑनलाइन माध्यम आहेत. शिक्षण देण्यास व्यस्त असतात. (द प्रिंट, आर्टिकल **07-07-2020**). सध्याच्या महाविद्यालयीन स्तरावरील शिक्षणामध्ये या सर्व विद्यापीठांना कोणतेही नवीन ज्ञान मिळत नाही, विद्यार्थ्यांना अपूर्ण आणि अव्यवहार्य ज्ञान शिकवले जात आहे, कोट्यवधी विद्यार्थी समान प्रकारचे महाविद्यालयीन प्रणाली आणि अभ्यासक्रम शिकत आहेत. सध्याच्या महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धतीचा अभ्यासक्रम त्यांच्या व्यावहारिक जीवनात काही उपयोग होत नाही जर एखादा विज्ञान, कला, वाणिज्य विद्यार्थी सरकारी किंवा खाजगी क्षेत्रात जात असेल तर त्यांच्या खासगी व शासकीय काम क्षेत्रात त्यांचे महाविद्यालयीन ज्ञानचा काही उपयोग नाही. कोणत्याही प्रकारचे, इतके संशोधन अहवाल भारतीय

महाविद्यालयाच्या प्रणालीच्या संदर्भात आले आहेत की भारतात शिक्षण घेत असलेल्या कोट्यावधी तरुणांची भारतातील खासगी व सरकारी क्षेत्रात कोणत्याही प्रकारची उपयुक्तता नाही. नवीन शिक्षण धोरणात विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक ज्ञान, अधिकाधिक पर्याय आणि संशोधन शिक्षण देण्याविषयी बोलले गेले आहे. त्यामुळे पदव्युत्तर स्तरावर-वर्षाचा कोर्स सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. 2013मध्ये, दिल्ली विद्यापीठात-वर्षाचा अंडरग्रेजुएट कोर्स वापरण्यात आला होता, त्यावेळी असाच आक्षेप घेण्यात आला होता की तो भारताच्या धोरणात्मक कागदपत्रांमध्ये नाही. हे धोरण अंमलात आणण्याच्या संदर्भात, सरकारसमोर असलेले सध्याचे आव्हान असे असेल की ज्या शिक्षकांवर शिक्षणाचे काम आहे त्यांना शिक्षकांना मानधन वेतन व सुविधा देण्यात याव्यात, सध्याच्या शिक्षकांना वेतन आणि सुविधा देण्याच्या संदर्भात, राज्य आणि केंद्र सरकार लाखो शिक्षकांची अत्यल्प किमान वेतनात अतिथी शिक्षक, तज्ञ शिक्षक आणि शिक्षक मित्रांची नावे देण्यात आली आहेत. या संदर्भात सध्या शिक्षण घेत असलेल्या अशा लाखो शिक्षकांना न्याय कसा प्रदान केला जाईल हे शिक्षण धोरणात स्पष्ट केले नाही.

तिसरा महत्वाचा बदल म्हणजे संशोधन क्षेत्राने निवडलेले नवीन शैक्षणिक धोरण. संशोधनावर लक्ष केंद्रित करून एक नवीन संशोधन व संशोधन विद्यापीठ स्थापन करण्याविषयी चर्चा झाली आहे ज्यामध्ये संशोधनावर जास्तीत जास्त लक्ष आणि संसाधने वापरली जातील. कल्पना ऐकणे आणि लिहिणे खूप चांगले आहे, परंतु जेव्हा व्यावहारिक पद्धतीने लागू केले जाते तेव्हा त्यात बरीच त्रुटी आढळतात आणि त्याच वेळी हे देखील ठारक आहे की जे लिहिले गेले होते, जशी ती कल्पना केली गेली होती, ते पायाभूत आहे. अर्ज करताना ते असू शकत नाही बऱ्याच व्यावहारिक कारणांसाठी अंमलात आणली गेली आहे, रिसर्च फोकस युनिव्हर्सिटीची कल्पना काही वेगळी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे किंवा प्रयत्न केला जात आहे, परंतु हे हजारो ग्रेजुएट कॉलेजांच्या शिक्षण पद्धतीविषयी बोलले जात आहे. हे कुठेतरी संशोधन प्रणालीपासून तोडण्यासाठी. घोषित शैक्षणिक धोरणाला व्यावहारिक मार्गाने चार वर्षांच्या कोर्स कॉलेज सिस्टम आणि रिसर्च युनिव्हर्सिटी सिस्टमला व्यावहारिक मार्गाने जोडले जावे आणि येणार्या काळात त्यांना संशोधनातून वेगळे करणार्या विचारांची कॉलेजांनी पूर्ण विचार केला पाहिजे. महाविद्यालय आणि विद्यापीठाच्या नव्या यंत्रणेबाबत सरकारला पुन्हा चर्चा करावी लागेल. चौथ्या महत्त्वपूर्ण बदलाबद्दल हे संपूर्ण शिक्षण धोरण राबविणार्या संस्थांच्या निर्मितीबद्दल बोलले गेले आहे, या संदर्भात आपण सध्या ज्या अंमलबजावणीसाठी भारत सरकारने तयार केलेल्या संस्थांमध्ये कोणत्या प्रकारच्या त्रुटी व समस्या निर्माण झाल्या त्याबद्दल चर्चा करू. या संदर्भात, दिल्ली विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू दिनेश सिंह यांनी यूजीसी आणि इतर संस्थांच्या संदर्भात योग्यपणे सांगितले आहे की "निश्चितच एनईपीने एक अतिशय महत्वाची आणि एकल एजन्सी तयार केली आहे - राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एनईआरसी) ने आवश्यकतेवर जोर दिला कारण, जे मूळ भावनेच्या सुरुवातीस युजीसीची स्थापना झाली त्या अनुरूप आहे. परंतु नवीन नियामक संस्था म्हणून ते आपल्या कार्यक्षेत्रापेक्षा खूप पुढे आहे. जर असे पुढे चालू ठेवले तर एजन्सीच्या कृतीतून बरेच चांगले काम केले जाईल. मागील दशकांतील युजीसी प्रमाणे त्याच धर्तीवर पिछाडीवर आहे, एनईआरसी मोठ्या प्रमाणात नुकसान करू शकते. अशा परिस्थितीत संस्थांनी त्यांची उपयुक्तता कालानुरूप गमावू नये याची काळजी घेणे ही पूर्वीच्या सरकारची जबाबदारी आहे." (प्रिंट आर्टिकल प्रोफेसर दिनेश सिंह) त्या समस्या व उणीवा लक्षात घेता नव्या संस्थेची गरज बऱ्याच दिवसांपासून चर्चेत होती, युपीसी आणि इतर संस्था नष्ट करण्यासाठी कपिल सिब्बल मानव संसाधन मंत्री यांनी 2009नंतर प्रयत्न केले. यूपीए (2004-2014) सरकारांची चर्चा वेळोवेळी होत असताना, यूजीसी आणि सध्या कार्यरत असलेल्या इतर नियमित संस्था त्यांचे काम करण्यात अपयशी ठरल्या आहेत यावर सर्वसाधारण एकमत आहे. या सर्व बाबी लक्षात घेता, एक नवीन संस्था संकल्पित केली

गेली आहे, अशा वेळी आम्ही संस्था देखील अयशस्वी होणार नाहीत ही महत्वाची गोष्ट सरकारमध्ये प्रशासकीय आणि प्रशासकीय अधिकार्यांसह सह शिक्षक नसलेले शिक्षक

वेळेवर नियुक्ती केली जाते . ज्यामुळे शिक्षण व संस्थांचे मोठे नुकसान झाले आहे. म्हणूनच या संस्थांमध्ये नेमलेल्या लोकांच्या संदर्भातही सरकारला चर्चा करावी लागेल, जे या धोरणाच्या मसुद्यात कोठेही दिसत नाही, त्यांना प्रशासकीय मार्गाने या संस्था चालवण्याच्या मानसिकतेतून बाहेर पडावे लागेल, सरकारे शिक्षण, ज्ञान द्यावे लागेल आणि संशोधनाच्या संदर्भात निर्णय घेणा-यांशी गती ठेवूनच संघटना चालवावी लागेल. सध्याच्या शिक्षण संस्थांना प्रशासकीय कार्य मानून प्रशासकीय अधिका-यांची नेमणूक करण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रशासकीय दृष्टीकोनातून बदल करणे ही भारतातील शिक्षण संस्थांची सर्वात मोठी समस्या आहे. म्हणूनच या कागदपत्रात कोणत्या प्रकारची व्यक्ती सरकार नियुक्त करेल आणि कोणत्या प्रकारचे लोक शिक्षण प्रणालीपासून मुळीच दूर राहणार नाहीत, हेदेखील मसुद्यात स्पष्ट केले पाहिजे. आम्ही बऱ्याच वेळा पाहिले आहे की भारताचे सेवानिवृत्त सैन्य व्यक्ती किंवा अधिकारी यांना विद्यापीठांचे कुलगुरू म्हणून नियुक्त केले गेले आहे, यावेळी आपल्याला मानवी संसाधन मंत्रालयाचे नाव शिक्षण मंत्रालयाचे नाव बदलल्यास शिक्षणामध्ये सुधारणा होणार नाही, अशी चर्चा देखील करावी लागेल. मंत्रालयाच्या प्रशासकीय व्यवस्थेतही आमच्याकडे शिक्षणतज्ज्ञ आहेत. शिक्षणाच्या बाजूने निर्णय घेता यावेत यासाठी प्रमुख पदे पुढे आणावी लागतील. देश चालवणाऱ्या शिक्षण मंत्रालयात सर्वात महत्वाचे पद शिक्षण सचिवांचे असते, कोणत्या प्रकारच्या व्यक्तीची नेमणूक करण्याची आपली इच्छा आहे. उदाहरणार्थ, सीबीएसई, युनिव्हर्सिटी रजिस्ट्रार पदे, मंत्रालयातील सेक्रेटरी पोस्ट्स अशा शेकडो पदांवरील प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी नियुक्ती टाळली पाहिजे किंवा उच्च शिक्षण किंवा मोठ्या संस्थांमध्ये सेवा देणाऱ्या अशा अधिकार्यांची मदत घ्यावी. उच्च शिक्षण घ्यावे. पदवी आणि वेळोवेळी संशोधन क्षेत्रात योगदान दिले. शालेय शिक्षणाच्या प्रशासकीय यंत्रणेत शैक्षणिक अधिकार्यांची नेमणूक करावी लागेल जेणेकरून शाळेसंदर्भात योग्य निर्णय योग्य वेळी घेता येतील. शैक्षणिक दस्तऐवजात किती चांगल्या व सुंदर गोष्टींबद्दल बोलले पाहिजे आणि वरील नवीन बदल याबद्दल बोलले जात आहे, जर शाळा-महाविद्यालय-संशोधन विद्यापीठांच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांमध्ये बसलेल्या लोकांची वृत्ती जर दृष्टिकोनानुसार नसली तर. हे नवीन शैक्षणिक धोरण. जर ते चालले नाहीत व पुढे चालू राहिले तर ते लोक कधीही ती वृत्ती राबवू शकणार नाहीत. **August** ऑगस्ट २०२० रोजी पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदींनी यूजीसीतर्फे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणावरील राष्ट्रीय संवाद परिषदेत सांगितले की **years after** वर्षानंतर शिक्षण धोरण बदलले गेले हे खरे आहे. अशा परिस्थितीत, प्रत्येक लक्ष आणि प्रश्नांची दखल घेतली गेली आहे. ते म्हणाले की, शिक्षण धोरणात फेरबदल करण्यापूर्वी दोन प्रश्नांचा गांभीर्याने विचार केला गेला. पहिला प्रश्न असा होता की नवीन शिक्षण धोरण भविष्यात लोकांना सर्जनशीलता, कुतूहल आणि बांधिलकीवर बांधू शकेल काय? दुसरा प्रश्न होता. आपली शिक्षण व्यवस्था सक्षम करते का? पंतप्रधान मोदी म्हणाले, "जेव्हा नर्सरी मुलाने नवीन तंत्रज्ञानाविषयी वाचले, तेव्हा त्यांना भविष्यासाठी तयारी करणे सोपे होईल. अनेक दशके

शिक्षणाचे धोरण बदललेले नव्हते, म्हणून समाजात भेड चालू खेळणाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यात येत होते. डॉक्टर - अभियंता - वकील बनवण्याची शर्यत होती. आता युवक सर्जनशील कल्पनांचा अभ्यास करण्यास सक्षम असतील, आता केवळ अभ्यासच नाही तर कार्यरत संस्कृतीही विकसित झाली आहे. "(aajtak.in, नवी दिल्ली, **August** ऑगस्ट, २०२०) केंद्र व राज्य सरकार जीडीपीच्या 6% खर्च करण्यास असमर्थ ठरल्यास जीडीपीच्या 6% शिक्षणावर खर्च करण्याबाबत सरकारने जाहीर केलेल्या नवीन कागदपत्रात म्हटले आहे. संसाधनांच्या अनुपस्थितीत, या दस्तऐवजात केलेल्या सर्व चांगल्या कल्पना आणि सुंदर गोष्टी नष्ट होतील. शिक्षणाचे खासगीकरण आणि खासगी क्षेत्राला या नवीन धोरणात अधिकाधिक संधी मिळत

असल्याचे सर्वात चिंता व्यक्त केली जात आहे. जर ते जात असेल तर प्रदान केले गेले तर त्यावर योग्य नियंत्रण निर्माण करावी लागेल आणि परदेशी विद्यापीठाला ज्या प्रकारे प्रवेश करण्यास परवानगी दिली गेली आहे त्या खर्चाने भारतीय विद्यापीठांना परवानगी देऊ नये. नवीन शिक्षण धोरणावर टीका अनेक विरोधी पक्षांनी केली. केंद्राने जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासंदर्भात, काँग्रेस शासित राज्य सरकारांचा असा विश्वास आहे की केंद्र सरकारने राज्यांवरील आर्थिक बोजाचे मूल्यांकन न करता राज्यांशी सल्लामसलत न करता नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. मग इतके लवकरच सरकार काय होते की नवीन धोरण जाहीर करावे. राज्य सरकार, शैक्षणिक आणि देशाकडून व्यापक चर्चा करून हे धोरण आणले जावे असा विश्वास काँग्रेसचा आहे. आधी संसदेत वादविवाद झाला असता तर बरे झाले असते, कारण मध्यम व गरीब लोकांसाठी डिजिटल आणि डिजिटल गरीब शिक्षणाचे धोरण हे 'ऑनलाइन शिक्षण' आहे (शैलेश शर्मा, लोकमत न्यूज.इन) पश्चिम बंगालचे शिक्षणमंत्री पार्थ चटर्जी आहेत. नवीन शिक्षण धोरणाबाबत केंद्र सरकारने राज्य सरकारशी सल्लामसलत केली नाही व चर्चा केली नाही असा आरोप त्यांनी केला. देशाच्या नव्या धोरणास (एनईपी २०२०) उत्तर देताना पश्चिम बंगाल सरकारचे शिक्षणमंत्री चटर्जी म्हणाले की, नवीन धोरण आराखड्याच्या तयारीत असताना पश्चिम बंगालकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे, असे ते पुराव्यानिशी सांगू शकतात. ते म्हणाले की, गेल्या तीन ते चार वर्षात राज्याने दिलेल्या सूचनांकडेही दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते. या धोरणाबाबत पश्चिम बंगालच्या विचारसरणीकडे व त्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले गेले आहे असे कोणतेही भय न बाळगता ते मोठ्या आवाजात बोलू शकतात असेही शिक्षणमंत्र्यांनी सांगितले. पार्थ चटर्जी यांच्या मते, राज्यातील 7 सदस्यीय शिक्षण समिती या विषयाचा सविस्तर अभ्यास करित आहे. हा अहवाल 1 August ऑगस्टपर्यंत आल्यानंतर मुख्यमंत्री ममता बॅनर्जी यांच्याशी चर्चा केल्यानंतरच त्यांना याबाबत अंतिम प्रतिसाद देण्यात येईल. (zeenews.india. com. 8 ऑगस्ट 2020) सीपीआयने 2019 मध्ये जारी केलेल्या निवेदनात म्हटले आहे की सरकार तीन भाषांच्या सूत्राच्या नावाखाली हिंदी लादण्याचा प्रयत्न करित आहे. पक्षाने म्हटले आहे की सरकारचा हा उपक्रम केवळ शिक्षणासाठी नाही तर त्यामागील सरकारचे उद्दीष्ट म्हणजे सांस्कृतिक राष्ट्रवादी अर्जेड्याचा भाग म्हणून हिंदी लादणे असा आहे.

नवीन शिक्षण पद्धतीमध्ये कोठेही भारतात जन्मलेली कोचिंग सिस्टम संपवण्याची चर्चा झालेली नाही, कोचिंग कोट्यवधी विद्यार्थी कोचिंग संस्थांच्या भरवशावरून आपल्या जीवनाचे उद्दीष्ट साध्य करण्यात मग्न आहेत. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण समान स्तरावर साध्य करून, कोचिंग संस्थांनी भारतात सामाजिक-आर्थिक भेदभाव निर्माण केला आहे. सरकारने प्रत्येक पैलू, विशेषतः विद्यार्थी शिक्षक आणि नागरी समाज यांना विश्वासात घेऊन हे नवीन शैक्षणिक धोरण अंमलात आणले पाहिजे. संजय कुमार जाकिर हुसेन हे संध्याकाळी दिल्ली विद्यापीठाच्या राजकारण विभागात कार्यरत आहेत. हे त्याचे वैयक्तिक मत आहे.

संदर्भ सूची

1. सुमन मिश्रा आर्टिकल , 07-07-2020 The Print , ऑनलाइन शिक्षा के सामने कई चुनौतियां लेकिन नई शिक्षा नीति इसके समाधान के रास्ते खोल सकती है " The Print Hindi online News Portal
2. दिनेश सिंह आर्टिकल The Print August , 2020 " भारतीय विश्वविद्यालयों में सुधार लाने के लिए एनईपी की जरूरत नहीं लेकिन यूजीसी राह में बाधा बनी हुई है "
3. टी एन नायनन आर्टिकल , 1 अगस्त 2020 " अंग्रेजी आकांक्षाओं का प्रतीक है और एनईपी के बावजूद वह दो में से एक राजभाषा बनी रहेगी " The Print Hindi , 1 August , 2020
4. aajtak.in , PM मोदी ने कहा- शिक्षा नीति में शामिल हैं तीन C , जानें इनका मतलब , aajtak.in , - नई दिल्ली , 7 August , 2020

5. [https://www.jagran.com/politics/national-cabinet approves - new - education - policy - for - 21st - century prakash - javadekar - said 20570019.html ? utm_source = referral & utm_medium = WA & utm_campaign = amp_social_share](https://www.jagran.com/politics/national-cabinet_approves_new_education_policy_for_21st_century_prakash_javadekar_said_20570019.html?utm_source=referral&utm_medium=WA&utm_campaign=amp_social_share)

6. -नई शिक्षा नीति को लेकर कांग्रेस खेमों में बंटि , इस पर होने वाले खर्च को लेकर उठे सवाल , शीलेश शर्मा , August 04 , 2020 , 5:48 am , lokmatnews.in

7. NEP पर तमिलनाडु के बाद बदले पश्चिम बंगाल के सुर , शिक्षा मंत्री चटर्जी ने कही ये बात जी न्यूज डेस्क Sat , 08 Aug 2020 3:09 am , zeenews.india.com 8. हिंदी भाषा विवाद : नई शिक्षा नीति के संशोधित मसौदे पर दो सदस्यों ने जताई आपत्ति 02:09 PM Jun 05 , 2019 | द वायर स्टाफ

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील बदल: एक दृष्टिक्षेप**डॉ. लिलाधर धनसिंग खरपूरिये**

बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय मोहपा, तह.- कळमेश्वर, जिल्हा- नागपूर- ४४१५०२

मो. 8999167806/8806571324 Email- ldkharpuriye@gmail.com

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास शिक्षणाशिवाय अशक्य आहे. त्यामुळे प्रत्येक देशाचे भवितव्य त्या त्या देशातील शिक्षण व्यवस्थेवर अवलंबून असते. शिक्षणानेच नागरिक घडतात व शिक्षणातूनच मानवाने आपली प्रगती साधली आहे. शिक्षण हे मानवाच्या अंतर्गत शक्तीचा विकास करण्याचे अत्यंत प्रभावी साधन आहे. शिक्षणानेच मानवाच्या मनातील अंधःकार दूर होऊन चरित्र संपन्न नागरिक घडत असतो. तसेच तो शिक्षणामुळे खरे-खोटे, चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य यात भेद करू शकतो. शिक्षणामुळेच मानवाने जमिनीवरून आकासाकडे गरुड झेप घेतलेली आहे. शिक्षणाशिवाय मानवाच्या विकासाची कल्पना एक मृगजळासारखी आहे. म्हणून देशाचा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकास करायचा असेल तर तेथील नागरिक शिकलेले असले पाहिजे. तेव्हाच त्या देशाचा विकास शक्य आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा अभ्यास करित असताना असे लक्षात येते की, आपली शिक्षण व्यवस्था खूप जुनी असून शिक्षण व्यवस्थेत टप्प्याटप्प्याने बदल झालेला दिसून येतो.

१) वेदकालीन शिक्षण पद्धती :-

वेदकालीन शिक्षणपद्धतीलाच प्राचीन शिक्षण पद्धती असेही संबोधले गेले. वेदकालीन शिक्षणपद्धतीचा कालावधी इ. स. पूर्व २००० ते इ. स. पूर्व ५०० इतका आहे. वेदकालीन शिक्षण पद्धतीची सुरुवात ऋग्वेद पासून होते. या शिक्षण पद्धतीत संस्कृत भाषेच्या माध्यमातून ज्ञानार्जनाचे कार्य होत असत. यासाठी प्राचीन ऋषी मुनिंनी वेदांची रचना केली. यात ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व काही काळानंतर अथर्ववेदाची रचना केली. या ऋषी-मुनिंनी सृष्टीतील विविध देखावे जसे सूर्योदय, मेघगर्जना, अग्नी यांच्यावर भावनात्मक सुक्ते वेदांच्या माध्यमातून रचण्यात आली आहे. वेदकालीन शिक्षण पद्धती ही वेदांवर आधारीत होती. वेद साहित्यामध्ये वेदसंहिता, ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यके, सूत्रे व उपनिषदे यांचा समावेश होता.

२) बौद्धकालीन शिक्षण पद्धती :-

वेदकालीन शिक्षण पद्धतीत धर्माचा प्रभाव बराच वाढला होता. अंधश्रद्धा, कर्मकांड यांना धर्माची जोड दिली जात होती. शिक्षण विशिष्ट वर्गापुरतेच मर्यादित राहिले होते. सर्वसामान्यांपर्यंत ते पोचू शकत नव्हते. शिवाय शिक्षण संस्कृत भाषेतून दिले जात असल्याने ते सर्वसामान्य नागरिकांना समजणे अवघड जात असत. तसेच ब्राह्मणांचे वर्चस्व, कर्मकांडांचे महत्त्व, क्लिष्ट भाषा, रूढी परंपरांवर अधिक भर यामुळे नागरिक त्रस्त होते. यामुळे नागरिकांना बदल पाहिजे होते. या काळात महात्मा गौतम बुद्ध यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना केली. इ. स. पूर्व ६ वे शतक बौद्ध काळ म्हणून ओळखले जाते. तत्कालीन परिस्थितीत बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी केवळ बौद्धांना शिक्षण दिले जात होते. याकरिता बौद्ध संघ व विहारांची स्थापना केली गेली होती. सुरुवातीला विहारातून फक्त बौद्धांना शिक्षण दिले जात होते. नंतर मात्र समाजातील सर्वच वर्णांच्या लोकांना त्यातून शिक्षण दिले जाऊ लागले. याच शिक्षण पद्धतीला बौद्ध कालीन शिक्षण पद्धती असे म्हणतात.

३) मध्ययुगीन शिक्षण पद्धती :-

मध्यकाळ म्हणजे ७ व ८ वे शतक होय. या शतकात इस्लाम धर्माचा उदय झाला. याच काळात अनेक मुस्लिम राजांनी संपत्तीच्या लोभाने भारतावर आक्रमणे केली. या इस्लाम राजांना भारतातील सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक व्यवस्था त्यांच्या राज्याकरिता धोकादायक वाटत असल्याने बऱ्याच इस्लामी राज्यकर्त्यांनी भारतीय शिक्षण संस्था उद्ध्वस्त करून आपली शिक्षण पद्धती विकसित केली. या शिक्षण पद्धतीचा मुख्य उद्दिष्टे इस्लाम धर्माचा प्रचार व प्रसार करणे हा होता. या पद्धतीत उच्च शिक्षण 'मदरसा' मधून दिले जात होते. मदरसा मस्जिदशी जोडली गेलेली होती. यात साधारणपणे १० ते १२ वर्ष पर्यंत शिक्षण दिले जात असून धार्मिक शिक्षणांतर्गत अरबी व फारशी भाषा शिकविल्या जात होती. विद्यार्थ्यांना शिस्तीचे पालन करावे लागत असून नियम मोडल्यास कठोर शिक्षा दिली जात होती. गुरूला समाजात मानाचे स्थान असून गुरूला मौलवी असे म्हणत.

४) ब्रिटिशकालीन शिक्षण पद्धती :-

युरोपियन कंपन्या व्यापाराच्या हेतुने भारतात आल्या व आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले. या कंपन्या शाळांच्या माध्यमातून आपले विचार व संस्कृती भारतीय समाजात रोवण्याचे प्रयत्न करत होते. परंतु त्यावेळी हिंदू व मुस्लिमांसाठी वेगवेगळ्या शाळा अस्तित्वात होत्या. त्या शाळांमधून त्यांना आपआपल्या धर्माचे, संस्कृतीचे व साहित्याचे शिक्षण तसेच अक्षरलेखन व वाचनाचे शिक्षण दिले जात होते. मात्र मिशनरीच्या लोकांनी इंग्लंडच्या धर्तीवर भारतात शाळा सुरू केल्या व भारतीय परंपरागत शाळांमध्ये बदल घडवून आणले.

1) कंपनी सरकारचे शैक्षणिक धोरण-

सुरुवातीला कंपनी सरकारने भारतीय शिक्षण पद्धतीची गांभीर्याने दखल घेतली नाही. कंपनी ज्या शैक्षणिक समित्या किंवा मंडळे नेमत होती. त्यावरील सदस्य व अधिकारी यांना शैक्षणिक धोरणात रस नसणारी असत. त्यामुळे शैक्षणिक धोरणात सतत बदल होत असत.

• इ. स. १८१३ सनदी धोरण-

कंपनी सरकार शैक्षणिक धोरण ठरवतांना सर्व गटांची मत एकूण घेत होते. मात्र त्या गटांमध्ये एकमत नव्हते. अशा परिस्थितीत ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्या ताब्यात असलेल्या मुलुखाची शिक्षण विषयक जबाबदारी स्वीकारून इ. स. १८१३ च्या सनदी धोरणात काही तरतुदी केल्या. सनदी कायदा ग्रँट योजनेतून मान्य झालेला 'चार्टर अक्ट' होता. या अक्ट नुसार कंपनी सरकारने भारतीय शिक्षणासाठी १ लाख रुपयांची तरतूद केली होती. परंतु ही रक्कम नेमक्या कोणत्या भागावर खर्च करावी हे सुचविले नव्हते. म्हणून प्रत्येक तज्ञांनी स्वतःच्या निकषानुसार त्याचा अर्थ लावला. परिणामतः या तज्ञांमध्ये वाद निर्माण होऊन दोन गट निर्माण झाले. यात माहिती असलेल्या भाषेचे समर्थन करणारा गट व दुसरा पाश्चिमात्य विचारसरणीचा गट.

• लॉर्ड कर्झनचे धोरण-

लॉर्ड कर्झन इंग्रजी संस्कृतीचा कट्टर समर्थक होता. शिक्षणामुळेच प्रशासन सुधारते यावर त्याचा गाढ विश्वास होता. म्हणून त्यांनी भारतीय शिक्षणात सुधारणा करण्याचे ठरविले. यासंदर्भात शिमला शिक्षण संमेलन-१९०१, भारतीय विद्यापीठ आयोग-१९०२ यांची स्थापना केली.

• राष्ट्रीय शैक्षणिक चळवळ-

कलकत्ता येथे इ. स. १९०६ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. त्या अधिवेशनात एक राष्ट्रव्यापी आंदोलन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यालाच पुढे स्वदेशी चळवळ असे नाव मिळाले. या चळवळीच्या मुद्द्यांमध्ये राष्ट्रीय शिक्षणाची मागणी एक मुद्दा होता. म्हणून १ जून १९०६ रोजी राष्ट्रीय

शैक्षणिक मंडळाची स्थापना करून शिक्षणाचा नवीन आराखडा तयार केला. यात प्राथमिक शिक्षण ३ वर्ष, माध्यमिकस्तर ५ वर्ष, उच्च माध्यमिकस्तर २ वर्ष, महाविद्यालयीन शिक्षण ४ वर्ष असे ठरविण्यात आले.

बडोदा संस्थानाचे राजे नरेश सयाजीराव गायकवाड यांनी १८९३ मध्ये ५ गावापुरते अनिवार्य प्राथमिक शिक्षण योजना राबवली होती. याच योजनेमुळे १९०६ मध्ये राज्यभर प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य व निशुल्क झाले. या निर्णयामुळे गोपाल कृष्ण गोखले फार प्रभावित झाले होते.

वर्धा येथे २२ ऑक्टोबर १९३७ रोजी अखिल भारतीय शिक्षण संमेलन भरविण्यात आले. या संमेलनाचे अध्यक्ष राष्ट्रपिता महात्मा गांधी होते. या संमेलनात गांधीजींनी आपली शिक्षण योजना सर्वासमोर मांडली. म्हणून याला योजनेला वर्धा शिक्षण योजना असे म्हटले जाते. महात्मा गांधी म्हणतात, 'आपण शिक्षणाच्या बाबतीत इतके मागासलेले आहोत की, राष्ट्रातील धन खर्च करून वर्तमान पिढीपर्यंत आपण आपले शैक्षणिक धोरण पोहोचविण्याचे कर्तव्य पूर्ण करू शकलो नाही. म्हणून शिक्षण फक्त बौद्धिक स्तर उंचावणारेच नको तर भावनेला हात घालणारे सुद्धा हवे, हृदयाला भिडणारी हवे, त्याच बरोबर हस्तकौशल्य विकसित करणारे हवे'. शैक्षणिक धोरण Head, Heart, Hand या तीन H चा विकास साधणारे असावे. मात्र वर्धा योजना यशस्वी ठरली नाही.

५) स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा विकास :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाले. शिक्षण देऊन फक्त कारकून वर्ग तयार करून चालणार नाही तर देशाची धुरा व्यवस्थित सांभाळणारे मनुष्य संसाधन शिक्षणातून तयार करायचे आहे. यादृष्टीने शिक्षणावर लक्ष देऊन विविध आयोगांची स्थापना करण्यात आली.

१) विद्यापीठ शिक्षण आयोग (राधाकृष्ण आयोग)- १९४८ :-

डॉ. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली इ. स. १९४८ साली उच्च शिक्षणाचा पुनर्विचार करण्यासाठी विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाने सखोल अभ्यास करून उच्च शिक्षणाची उद्दिष्टे काय आहे, शिक्षक कसा असावा, शिक्षकांचा दर्जा, सेवाशर्ती, वेतनश्रेणी इत्यादीचा विचार करून शिफारशी केल्या.

२) माध्यमिक शिक्षण आयोग (मुदलियार आयोग) १९५२-५३ :-

केंद्र सरकारने १९५२ मध्ये माध्यमिक शिक्षणासंदर्भात अभ्यास करण्यासाठी माध्यमिक शिक्षण आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाचे अध्यक्ष मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. आर. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार हे होते. या आयोगाने शिक्षण क्षेत्रातील समस्यांचा अभ्यास करून १९५३ ला केंद्र सरकारला आपला अहवाल सादर केला. या अहवालात विद्यार्थ्यांना आपली क्षमता, आवड व गरज ओळखून विषय निवडीचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. अभ्यासक्रमाचा उद्देश केवळ ज्ञान प्राप्त करणे हाच नसून विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेवर अधिक भर देणे हा आहे. तसेच शिक्षण क्षेत्राकडे सांगली व्यक्ती आकर्षित व्हावी, याकरिता शिक्षकांना आवश्यक सोयी सवलती द्यावीत अशी शिफारस केली.

३) कोठारी शिक्षण आयोग (१९६४- ६६) :-

भारत सरकारने १९६४ ला डॉ. दौलतीसिंह कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची स्थापना केली. ज्याला कोठारी आयोग म्हणून ओळखले जाते. या आयोगाने १९६६ ला आपला अहवाल भारत सरकारला सादर केला. हा अहवाल चार भागात विभागला होता. १) सामान्य समस्या २) विविध स्तरांवरील शिक्षण ३) कार्यवाही ४) पुरवणी पत्रक.

या आयोगाने शिक्षणाचा नवीन आकृतिबंध निर्धारित केला. नवीन आकृतिबंधामध्ये १० वर्षांच्या सामान्य शिक्षणाची शिफारस केली. १० वर्षांच्या शिक्षणाची विभाजन, निम्न प्राथमिक स्तर ४ ते ५ वर्ष (१ ते ४ थी), उच्च निम्न प्राथमिक स्तर २ ते ३ वर्ष (५ वी ते ७ वी), निम्न माध्यमिक स्तर ३ वर्ष (८ वी ते १० वी), उच्च माध्यमिक स्तर

२ वर्ष (११ वी ते १२ वी) व उच्च शिक्षण, विद्यापीठाची प्रथम पदवी तीन वर्षांनी देण्यात यावी. तर पदव्युत्तर पदवी २ वर्षांची असावी अशी शिफारस केली.

४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० :-

भारताचे विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०१४ मध्ये पूर्वीच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेण्यासाठी २०१६ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण समिती नेमली. तसेच केंद्र सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा तयार करण्याकरिता डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली ९ सदस्य समितीचे गठन केले. या समितीच्या मसुद्यावर गेल्या दीड दोन वर्षांत विविध स्तरावर चर्चा होऊन धोरण मसुद्याला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने २९ जुलै २०२० ला मंजूरी दिली. या धोरणात शिक्षणाचा आकृतीबंध बदलविण्यात आला असून हे धोरण बालवाडी, अंगणवाडी पासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत लागू असणार आहे. पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा समावेश आता औपचारिक शिक्षणात केला असून बालकांच्या जडणघडण करिता हा महत्त्वाचा काळ असतो. म्हणून प्राथमिक स्तरावर भाषा, विज्ञान, वाचन, लेखन, गणित हे पायाभूत कौशल्याच्या विकासावर या धोरणात अधिक भर दिलेला आहे. या धोरणात शिक्षणाचे ५+३+३+४ नवीन सूत्र स्वीकारलेले आहे. यात ५ वर्षातील पहिले ३ वर्षे पूर्वप्राथमिक व २ वर्षे पहिली व दुसरी करिता असणार (वय ३ ते ८ वर्षे). नंतरची ३ वर्षे ३ री ते ५ वी वर्गाकरिता असणार. (वय ८ ते ११ वर्षे) नंतरची ३ वर्षे ६ ते ८ वी पर्यंतच्या वर्गाकरिता असणार. (वय ११ ते १४ वर्षे) आणि शेवटची ४ वर्षे ९ ते १२ वर्गाकरिता असणार. (वय १४ ते १८ वर्ष) अशा १५ वर्षांमध्ये शालेय शिक्षणाची रचना किंवा आकृतीबंध आखण्यात आला आहे.

उच्च शिक्षण संस्थांमधील व्यवसायिक अभ्यासक्रम वगळता सर्वच अभ्यासक्रमाची प्रवेश प्रक्रिया ही प्रवेश परीक्षेच्या माध्यमातून करण्यात येईल. या प्रवेश प्रक्रियेच्या परीक्षा नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी (एनटीए) च्या माध्यमातून घेण्यात येईल. सर्व अभ्यासक्रमांच्या प्रवेशासाठी एकच परीक्षा असेल, असे या धोरणात नमूद करण्यात आले आहे. आज विविध विद्यापीठे कार्यरत आहे. मात्र या शैक्षणिक धोरणामध्ये आंतरविद्याशाखीय शिक्षण असेल असे नमूद केली आहे. एखाद्या विद्यार्थ्याला ज्या शाखेत शिक्षण घ्यायचे आहे, त्या शाखेतील विषयाबरोबरच इतर विद्याशाखेतील विषयाचेही शिक्षण त्याला घेता येईल. तसेच कोणत्याही वर्गाचे शिक्षक होण्याकरिता शिक्षणशास्त्रातील पदवी (बी. एड.) अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला असणे आवश्यक असेल. शिवाय बी. एड. अभ्यासक्रमाची रचना बदलून तो ४ वर्षांचा एकात्मिक (इंटिग्रेटेड) अभ्यासक्रम असेल. बी. एड. ला बारावी नंतर थेट प्रवेश घेता येईल. बी. एड. न केलेल्या शिक्षकांना एक वर्षाचा अभ्यासक्रम करता येऊ शकेल असे या धोरणात नमूद केले आहे.

सारांश:-

प्राचीन शिक्षण पद्धतीत शिक्षण विशिष्ट वर्गापुरतीच मर्यादित असून शिक्षणाची भाषा संस्कृत होती. ही शिक्षण पद्धती वेदांवर आधारीत होती. तसेच या पद्धतीत धर्माचे अधिपत्य होते, लोकभाषेची उपेक्षा, स्त्रीशिक्षणाची उपेक्षा, विचारस्वातंत्र्याचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे नवीन शिक्षण पद्धतीची आवश्यकता भासू लागली होती. त्यामुळेच बौद्ध धर्माचा उगम होऊन बौद्ध शिक्षण पद्धती जन्मास आली. बौद्ध शिक्षण पद्धतीत प्राथमिक शिक्षण विहारांमध्ये दिले जात होते. या पद्धतीत शिक्षणाचे स्वरूप धार्मिक होते. परिणामतः धर्माचा प्रसार व प्रचाराकडे यात अधिक लक्ष दिले गेले. तर मध्यकालीन शिक्षणपद्धतीत इस्लाम धर्माचा अधिक प्रभाव होता. या पद्धतीत भारतीय भाषेची उपेक्षा करण्यात आली. परिणामतः सर्वसामान्य जनतेला भाषा समजत नसल्यामुळे ते शिक्षणापासून वंचित राहली.

ब्रिटिशकालीन शिक्षण पद्धतीतसुद्धा भाषावाद होता. ब्रिटिश गव्हर्नर भारतीय भाषांना कमी लेखत होते. त्यामुळे शिक्षणावर खर्च करतेवेळी इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणास प्रोत्साहन मिळेल अशा शिफारशी ते करत असत. परंतु तत्कालीन भारतीय विद्वान व पुढाऱ्यांनी वेगवेगळे मंडळे स्थापन करून शिक्षणाचा नवीन आराखडा तयार केला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाला. याकरिता विविध आयोगाची स्थापना करण्यात आली. परिणामतः

देशात शिक्षणाचा टक्का वाढला. परंतु प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या तुलनेत उच्च शिक्षणाचा प्रमाणात अपेक्षित वाढ झाली नाही. देशात उच्च शिक्षणाचे प्रमाण २६.३ टक्के इतकेच आहे. मात्र नवीन शैक्षणिक धोरणात २०३५ पर्यंत उच्च शिक्षणाचे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट ठरविले आहे. तसेच स्त्रि शिक्षण, पूर्व प्राथमिक शिक्षण, व्यवसायिक शिक्षण या मुद्द्यांचाही विचार या धोरणात केलेला आहे. कोठारी आयोगाने (१९६६) शिक्षणावर राष्ट्रीय उत्पन्नाचा किमान ६ टक्के भाग खर्च व्हावा, अशी शिफारस केली होती. परंतु त्याची अंमलबजावणी आजतगायत झाली नाही. परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणांमध्ये शिक्षण क्षेत्रावर राष्ट्रीय उत्पन्नाचा किमान ६ टक्के भाग खर्च व्हावा असे आवर्जून म्हटले आहे. या धोरणामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेत वाढ, पदवीधरांच्या कौशल्यात वाढ, शिक्षणाचे गळतीचे प्रमाण कमी, शिक्षकांच्या योग्यतेत वाढ या सर्व बाबीत सुधारणा होईल असे अपेक्षित आहे.

संदर्भ:-

- १) गौरव दत्त व अश्विनी महाजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चंद अँड कंपनी लिमिटेड, नई दिल्ली, २०१८
- २) प्रा. विनया रणसिंग व प्रा. भाग्यश्री रहाटे, भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विकास आणि शालेय व्यवहाराचे अधिष्ठान, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००७
- ३) ना. ग. पवार, भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विकास, नूतन प्रकाशन, पुणे, २००५
- ४) www.maharashtratime.com
- ५) www.loksatta.com

उच्च शिक्षणामध्ये महिलांची भूमिका

प्रा. रीता द. वाळके

अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय, भारसिंगी त.नरखेड जि.नागपूर मराठी विभाग
मोबा.नं. ७७४३८९९३६९

सारांश :

आज देशातील सर्व सर्वोच्च पदावर स्त्री विराजमान झाली आहे. आमदार, खासदार, पंचायत समिती सदस्यापासून तर नगरसेवक पर्यंत स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीचा संचार झाल्याचे दिसून येते. पंतप्रधान, राष्ट्रपती, राज्यपाल, मुख्यमंत्री अशा देशाच्या सर्वोच्च स्थानापर्यंत स्त्रीशक्तीचा झालेला प्रवास नेत्रदिपक आहे. सरपंच, महापौर, पंचायत व जिल्हाच्या अध्यक्षा म्हणूनही या पदावर महिला विराजमान होवून आपल्या उच्च शिक्षणामुळे आपल्यातील आत्मविश्वास जागृत करून महिलांनी पूर्णपणे आपल्या भूमिकेला न्याय दिलेला आहे.

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये अमूलाग्र बदल झालेला आहे. शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये त्यांच्या स्वभावात स्वयंभू नेतृत्व निर्माण झाले. स्वतःच्या प्रागतिक विचारांनी समाजाची मनोभूमिका जाग्रत आणि कर्तव्याभिमुख बनविली. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री आपली कर्तबगारी गाजवताना दिसत आहे.

आपल्या देशात स्त्रीला अत्यंत आदराचे स्थान संस्कृतीने प्रदान केलेले आहे. तिला देवी व आदर्शाचे रूप दिले परंतु एवढे आदराचे स्थान देऊनही आपल्या समाज व्यवस्थेने स्त्रीला शूद्र वर्णात टाकल्यामुळे स्त्रीयांचे भरपूर नुकसान झाले. या व्यवस्थेने स्त्रीच्या शिक्षणाची दारे कायमची बंद करून टाकली. 'चूल आणि मूल' एवढेच तिचे विश्व बनवले गेले. हजारो वर्ष 'रांधा आणि वाढा' हेच भोग तिच्या वाट्याला आले. पुरुषप्रधान संस्कृतीत वंशाला दिवा म्हणून 'स्त्रीला' जन्मापूर्वीच मारून टाकले जायचे. काही रूढी-परंपरा व प्रचलित कलुशीत विचाराने व चालीमुळे हजारो स्त्रियांना गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागले. एककीकडे तिची देवी म्हणून पूजा करायची व दुसरीकडे तिला गुलामगिरीत जगायला लावायाचे असा दुटप्पीपणा स्त्रियांच्या नशिवात होता. स्त्री ही केवळ भोग वस्तू मानली गेली. स्त्री-पुरुष तुलनेत विषमतेचे जगणे तिच्या वाट्याला हजारो वर्ष आले. तिला विविध दिव्यातून जावे लागले. त्यामुळे स्त्रियांमध्ये प्रतिभाशक्तीचा विकास झाला नाही.

कालांतराने भारत देशात इंग्रजी राजवट सुरू झाल्यानंतर फार मोठे स्थित्यंतर घडून आले. इंग्रजी लोकांचे वाडमय आणि त्यांचे जीवनाविषयक विचार ह्यांचा या देशातील विचारवंताना परिचय झाला. त्यांनी इंग्रजी समाज व्यवस्था व जीवनदृष्टी तपासली. आपल्या अधःपतनांची बहुतांशी बीजे आपल्या सदोष समाज व्यवस्थेत व आधुनिक जीवनात असल्याचे प्रत्ययाला आले.

ज्या स्त्रीमुळे समाजाचे सामर्थ्य व कर्तृत्व वैभवास चढते तिला सनातन वर्गांनी 'अबला' करून ठेवले. अनेक प्रकारच्या गुलामगिरीत स्त्रीला शतकानुशतके करकचून बांधून ठेवले. परिणामी ती एक दुबळे बाहुले म्हणून आपल्या समोर येते. आधुनिक स्त्री घडविण्याचा पहिला क्रांतीकारक व विधायक प्रयत्न करण्याचा मान महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांना आहे. गुलामीतून स्त्री जातीची मुक्तता करण्यासाठी त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा मूलभूत उपाय योजिला. स्त्री शिक्षित झाल्याशिवाय तिला आपल्या सर्वांगीन गुलामीची जीणीव होणार नाही, अशी फुले यांची मूलगामी विचारधारा होती. स्त्री स्वतंत्र आणि त्याचसोबत समर्थ व्हावी अशी ही तर्कशुद्ध भूमिका आहे व ती शिक्षणामुळे समर्थ होतांना दिसते.

आज स्त्री शिक्षणाने वेग घेतलेला आहे. वाढत्या स्त्री शिक्षणाने स्त्री जागृती घडून येवू लागली आहे. शिक्षणामुळे गुलामीने निर्माण केलेल्या स्त्री समस्यांचा विचार स्त्रीने करायला सुरुवात केली. वाढत्या स्त्री शिक्षणासोबत स्त्री अधिकाधिक जागृत झाली. तिच्या ठिकाणी अस्मिता निर्माण झाली. आपल्या हक्काची तिला जाण झाली. स्वतःच्या सामर्थ्याची कल्पना

आली. स्त्री म्हणजे अबला हे पारंपारिक सूत्र तिने कालबाह्य ठरविले. आजच्या काळात याच शिक्षणाने स्त्रीच्या कर्तृत्वाच्या नव्या क्षेत्रात कर्तबगारी दाखवायला प्रारंभ केला आहे.

स्त्रीशिक्षणाच्या वाटचालीत तंत्रनिकेतन, कला आणि शिल्प, औषधशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, शेती, वनपालन, वाणिज्य, कायदा, उपयोजित कला व वास्तुशास्त्र, समाज शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, नृत्य व गायन, ग्रंथालय शास्त्र अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांसाठी सहशिक्षणाची तरतूद झाली.

प्रागतिक विचारवंतानी समाजाची मनोभूमिका जाग्रत आणि कर्तव्याभिमूख बनवून आज नवी स्त्री घडत आहे. एकेकाळी केवळ चूल फुंकणारी स्त्री आज डॉक्टर, वकील, अभियंता, शास्त्रज्ञ, उद्योजक, प्राध्यापक, संशोधिका, पायलट अधिकारी अशा विविधा व्यवसायात स्वाभिमानाने उभी आहे. कधीकाळी पाळण्याची दोरी ओढण्यात धन्यता मानणारी स्त्री आज राज्यकारभाराची सुत्रे यशस्वीपणे हाताळत आहे. स्त्री आता उपभोगाची वस्तू राहिली नसून पुरुषार्थ गाजविणारी महान शक्ती बनलेली आहे.

निष्कर्ष:

१. स्त्रीशिक्षणाने स्त्रीला आपली उन्नती करण्याची उर्जा दिली असून पुरुषांइतका अधिकार प्राप्त झाला.
२. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर स्त्री शिक्षणाच्या गरजा वाढत्या प्रमाणात पुढे आल्या.
३. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास व परिपोषण करणारे महत्वाचे साधन म्हणजे स्त्री शिक्षण होय.
४. आज स्त्रीशिक्षणाने वेग घेतलेला आहे.
५. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे.

संदर्भ :

- १) साठोत्तरी साहित्य प्रवाह, डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, सायन पब्लिकेशन्स पुणे
- २) समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून स्त्रियांची आत्मकथने, डॉ. प्रतिभा अहिरे, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद
- ३) समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, रेहामा घडीयाली, डायमंड पब्लिकेशन्स पूणे २००८

स्त्री शिक्षणाचे उद्गाते : महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले

उघडे सुहास मुरलीधर

सहयोगी प्राध्यापक वसुंधरा कला महाविद्यालय, धुळे, सोलापूर

suhasughade@gmail.com9822653407

प्रास्ताविक : -

पूर्वी पासून संपूर्ण जगात शिक्षण हे उच्चवर्णीय आणि उच्चवर्गीय यांची मिरासदारी होती. पूर्वी पासूनच शिक्षणाला मूल्य प्राप्त झाले आहे. ज्यांचेकडे शिक्षण होते. ते ज्ञानी पंडित म्हणून गणले जात होते. बहुजन वर्गासाठी शिक्षण दिले जात नव्हते. शिक्षणाला सर्वसामान्यां पर्यंत पोहचविण्याचे महत्त्वपूर्ण काम जोतीराव गोविंदराव फुले यांनी केले आहे. विशिष्ट वर्ण आणि वर्गा पर्यंत मर्यादित असलेल्या शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्याचे काम महात्मा फुले यांनी केले आहे. त्याचबरोबर स्त्री-शिक्षणाचा आरंभ केला, आणि स्त्री-पुरुष समानतेचा संदेश त्यांनी दिला आहे. स्त्री-शिक्षणाबरोबर महात्मा फुले यांनी स्त्री-स्वातंत्र्याचा कैवार घेतला आहे. जाणीवपूर्वक स्त्रियांना आपल्या नैसर्गिक हक्कांपासून वंचित ठेऊन आपला गुलाम बनविण्यात धन्यता मानलेल्या व्यवस्थेवर त्यांनी शाब्दिक चाबकाचे फटकारे ओढले आहेत. स्त्री शोषण करणाऱ्या समाजव्यवस्थेचा महात्मा फुले यांनी बारकाईने अभ्यास करून उपाययोजना शोधल्या होत्या. त्यासाठी पुणे येथे १८४८ मध्ये बुधवारपेठेत भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा काढली होती. एका भारतीयाने मुलींसाठी काढलेली ही पहिली शाळा होय. त्याचप्रमाणे संपूर्ण भारतात मुलींची शाळा काढणारे महात्मा फुले हे स्त्री-शिक्षणाचे उद्गाते आहेत. १८४८ सालची राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक स्थितीचा विचार केला असता देश पारतंत्र्यात होता. धार्मिक अधिकारांमुळे उच्चवर्णीयांचे हित जोपासले जात होते. जाती व्यवस्थेमुळे सामाजिक एकोपा नव्हता, आणि शिक्षण ही उच्चवर्णीयांची मिरासदारी होती. अशा परिस्थितीत देशात मुलींची पहिली शाळा काढणारे महात्मा फुले निश्चितच क्षितिजाच्या पलीकडे दृष्टे समाजसुधारक होते. याचा आपणास प्रत्यय येतोच .

*** शिक्षणाची गरज ***

मानवी जीवनाचा इतिहास फार मोठा कालावधी आहे. आदिमावस्था – चाकाचा शोध – यंत्रयुग – संगणकयुग – इंटरनेटयुग ही परिवर्तने मानवीजीवन सुखकर करण्यास उपयुक्त ठरली आहेत. या सर्वांचे केंद्र शिक्षण हेच आहे. मानवाची ही गरूड भरारी फक्त आणि फक्त ज्ञानाच्या बळावर झाल्याचे दिसून येते . मग प्रश्न निर्माण होतो. जशा अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा आहेत तशा प्रकारे शिक्षण हे मुलभूत गरजांमध्ये समाविष्ट केले आहे का ? याचे उत्तर होय असेच द्यावे लागेल. जर २१ व्या शतकात जगायचे असेल तर शिक्षण ही मानवाची मुलभूत गरजच आहे. हे मान्य करावेच लागेल. मग शिक्षण हे नैसर्गिक आहे काय? याचे उत्तर नाही असेच द्यावे लागते. कारण ज्ञान संपादनच करावे

लागते, त्यासाठी आकलन,स्मरण, आणि विश्लेषण हे टप्पे पूर्ण झाल्यानंतर ज्ञानप्राप्ती होते. त्याचप्रमाणे सर्वज्ञानी कोणीच नाही. एखाद्या शाखेचा अथवा विषयाचा गाढा अभ्यासक एखादी व्यक्ती असू शकते. त्यामुळे मानवी जीवनात शिक्षणाचे स्थान अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. साक्षर माणसाला कुटुंबात, समाजात मानाचे स्थान आहे. तसेच शिक्षण हे परिवर्तनशील आहे. काळाबरोबर आणि गरजेनुसार आधुनिक शिक्षणाच्या शाखा तयार होत आहेत. मनुष्य शिक्षण आत्मसात करून प्रगत,उन्नत स्वरूपाचे जीवन जगत असतो.

*** धर्म आणि शिक्षणाचा संबंध ***

धार्मिक प्रेरणेने विलायतेत शिक्षण देवळाच्या परिसरातून पाझरत होते. त्याचे कारण तपासले असता धर्म आणि शिक्षण यांचा फार जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे धर्माच्या आधारेनेच शिक्षणाचा प्रसार झाला आहे, असे म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही. खुद्द महात्मा फुले यांचे शिक्षण स्कॉटिश मिशनच्या शाळेत झाले. इंग्रज राजवटीच्या प्रारंभी “ सरकारी विद्यालयातही धार्मिक शिक्षणाला बंदी नव्हती “ १ ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या कार्यप्रणाली बदल डॉ. गं.बा.सरदार यांचे विचार लक्षणीय स्वरूपाचे आहेत. “ ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या कार्यामधून त्यांची विद्याभिरुची,धर्मनिष्ठा,समर्पणशीलता,उद्योगप्रियता, कर्तव्यदक्षता आणि अगदी खालच्या थरातील माणसाविषयीचा कळवला इत्यादी गुणांची सर्वानाच निरंतर साक्ष पटत होती. २ महाराष्ट्रात अमेरिकन मिशन , स्कॉटिश मिशन ,लंडन मिशनरी सोसायटी, चर्च मिशनरी सोसायटी इ. अनेक संस्था ख्रिस्ती धर्म प्रचाराचे कार्य करीत होत्या. स्कॉटिशमिशनचे धर्मोपदेशक इ.स. १८२२ मध्ये मुंबई प्रांतात प्रथम आले होते. त्यांचे प्रमुख मरे मिचेल हे होते. त्यांना अनेक देशी भाषा अवगत होत्या. महाराष्ट्रातील देहू, आळंदी, पंढरपूर,जेजुरी, नाशिक, त्र्यंबक इ. तीर्थक्षेत्र त्यांनी स्वतः पाहिली. ते धर्मप्रसारासाठी पुण्यात राहिले. तेथे लोक त्यांची टिंगल-टवाळीकरू लागले, शिष्या देऊ लागले, शेण,दगडांचा मारा करू लागले. परंतु मिचेल साहेबांनी कोणावरही न रागावता आपले काम अखंडपणे चालू ठेवले . त्यांच्या सानिध्यात महात्मा फुले आले. एकंदरीत मानवतावादी विचाराचे बीज मिचेल साहेब आणि थॉमस पेन यांचे भेटीगाठीतून महात्मा फुले यांच्या मेंदूत रुजले असावे असेच म्हणावे लागेल

युरोपातील धर्मक्रांतीनंतर देवांचा आणि व्यक्तीचा प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झाला होता. त्यामुळे प्रत्येक ख्रिस्ती माणसाला आपल्या घरी आपल्या झोपडीत स्वतःचे बायबल स्वतः वाचता येणे अगत्याचे होते. थोडक्यात साक्षरतेचे आणि लोकशिक्षणाचे उद्दिष्ट शैक्षणिक अथवा आर्थिक नसून ते धार्मिक होते हे स्पष्ट होते.

*** भारत देशात शिक्षणाचा उगम ***

इस्ट इंडिया कंपनी सरकारचा इ.स. १८१३ सालच्या आदेशानुसार असे ठरले की, “ भारतातील शिलकी महसूलापैकी प्रत्येक वर्षी कमीत कमी एक लक्ष रुपयांची रक्कम वेगळी काढावी तिचा उपयोग भारतातील प्राच्य वाङ्मयाचे पनुरुज्जीवन नी वृद्धी करण्यासाठी तसेच पंडितांना उत्तेजन देण्यासाठी करण्यात यावा “ ३ त्यामुळे भारतात प्रथमच “ शिक्षण “ सर्वाना खुले झाले. आधुनिक विचारांची बीजे भारताच्या भूमीत रुजली.पौर्वात्य शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी वार्षिक अनुदानाची रक्कम

विद्यार्थ्यांना विधावेतन म्हणून देण्यात येऊ लागली. ब्रिटनमध्येही १८३३ पर्यंत शाळांना अनुदान देण्याची प्रथा नव्हती.

ख्रिस्ती धर्मोपदेशकानी १८२४ साली पुण्यात मराठी शाळा काढल्या. १८२१ साली चॅप्लिन नावाच्या इंग्रज आयुक्ताने स्थापन केलेली “ संस्कृत पाठशाळा “ { poona college } यामध्ये फक्त ब्राह्मणांनाच प्रवेश मिळत होता. त्यानंतर १८३८ साली संस्कृत पाठशाळा बंद केली गेली. आता महाविद्यालय सर्वांना खुले करण्यात आले. या निर्णयाचा पुण्यातील ब्राह्मणांनी कडाडून विरोध केला. प्राचार्य मेजर कॅडी यांनी ब्राह्मण पंडितांना विचार करण्यासाठी काही दिवस सवड दिली . दरम्यानच्या कालावधीत प्राचार्य मेजर कॅडी यांनी स्वतः सोनार, प्रभू आणि ब्राह्मणोतर विद्यार्थ्यांना संस्कृत शिकविले. त्यावर जानोदय वृत्तपत्राने असे लिहिले की, “ ह्या प्रश्नाचा निर्णय भारतातील इतर भागात केव्हाच होऊन गेला आहे. कलकत्ता महाविद्यालयात सर्व जातींच्या मुलांना प्रवेश मिळतो.....ब्राह्मणांनी अजब विचित्र कल्पनेत रममाण होण्याचे दिवस आता गेले आहेत. सार्वजनिक पैशातून आपली स्वतंत्र शिक्षणव्यवस्था व्हावी, आपणच देवाचे मोठे लाडके आहोत, नव्हे, भूदेव आहोत, असे म्हणणे; अशा कल्पनेत त्यांनी दंग होण्याचे दिवस आता राहिलेले नाहीत.....” ४ इंग्रज सरकार आणि अधिकारी आपली सत्ता अबाधित ठेवण्या बरोबर ब्राह्मणांचे वर्चस्व कमी करू पहात होते.

इंग्रजांचे शिक्षण विषयक धोरण स्पष्ट होते. कामापुरता कारकून वर्ग निर्माण करावयाचा ; परंतु इथल्या समाज व्यवस्थेला डीवचायचे नाही . इंग्रजांना त्यांचे साम्राज्य टिकवायचे होते. त्यामुळे त्यांनी बहुजनांच्या शिक्षणासंबंधी सरकारचे मत फारसे अनुकूल नव्हते . एल्फिन्स्टन हे उदारमतवादी होते. त्यांचे बहुजनांच्या शिक्षणाबद्दलचे मत लक्षणीय स्वरूपाचे आहे. ते एका प्रसंगी म्हणाले , “ मिशनर्यांच्या मते खालच्या वर्गातील मुले उत्कृष्ट विद्यार्थी असतात. परंतु त्या वर्गातील लोकांना आपण विशेष उत्तेजन देण्याच्या बाबतीत सावधगिरी बाळगली पाहिजे. कारण त्यांचा समाजात अतिद्वेष केला जातो. एवढेच नव्हे तर समाजात जे अनेक गट आहेत. त्यातला हा बहुसंख्य असलेला गट आहे.जर आपल्या शिक्षण पद्धतीने त्यांच्यातच प्रथम मूळ धरले तर शिक्षणाचा प्रसार होणार नाही.....” ५ बहुजनांचे कल्याणाकरीता इंग्रजांनी शिक्षण व्यवस्था निर्माण केली नव्हती हे स्पष्ट होते. त्याचे सारे श्रेय महात्मा फुले यांनाच दिले पाहिजे.

*** स्त्री शिक्षणाची वाटचाल ***

अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशनच्या शाळांमध्ये ज्या पद्धतीने मुलींना शिक्षण दिले जात होते. ती पद्धत पाहून जोतीराव खुष झाले. आपल्या शिक्षण कार्यात सहाय्य मिळावे म्हणून पत्नी सावित्रीबाई यांना शिक्षणाचे धडे स्वतः दिले. त्याचवेळी १९ व्या शतकात हिंदू मुलींसाठी पहिली शाळा कलकत्ता येथे १८२९ साली अमेरिकन मिशनने सुरु केली. तत्कालीन स्थितीचा विचार केला असता समाजाला स्त्री-शिक्षणाचे महत्त्व पटलेले नव्हते, स्त्री-शिक्षणाबद्दल अनेक गैरसमज पसरविण्यात आले होते. अशा परिस्थितीत मुली शाळेत आणण्यासाठी शिक्षकाला प्रत्येक दिवशी घरोघर जावे लागे. शिक्षक ज्या प्रमाणात मुली शाळेत घेऊन येत त्या प्रमाणात त्यांना वेतन मिळत होते.

अशा कठीण परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांच्या मुलींसाठी पुणे येथे ऑगस्ट १८४८ साली बुधवारपेठेतील भिडे यांचे वाड्यात अस्पृश्यांच्या मुलींसाठी शाळा सुरु केली.या महार-मांग मुलींच्या शाळेत ज्या मुलांना शिक्षणाची आवड आहे. त्यांनाही प्रवेश दिला गेला. या शाळेत वाचन,अंकगणित,व्याकरणाची मुलतत्वे हे विषय शिकवले जात होते. याचाअर्थ महात्मा फुले यांनी फक्त शाळा सुरु केल्या नाहीत. त्यासाठीचा अभ्यासक्रम ही स्वतःच तयार केला . महात्मा फुले शिक्षणाच्या आधारे समाज बदलाचे चित्र रंगवीत होते. राजकीय गुलामगिरीपेक्षा सामाजिक गुलामगिरी अधिक वाईट आहे. याची जाणीव झाल्यामुळे ते सामाजिक समस्येवर प्रभावी उपाय शोधित होते. त्यांना तो मार्ग शिक्षणातून स्पष्ट दिसत होता. लोकहितवादी यांच्या प्रमाणेच महात्मा फुले यांचीही शिक्षणावर भिस्त होती. शिक्षणाच्या अफाट सामर्थ्यावर त्यांचा विश्वास होता.

झिरपा सिद्धांताला महात्मा फुले यांचा विरोध होता. कारण उच्चवर्णीय अस्पृश्यांना ज्ञान देतीलच याची खात्री नव्हती. त्यामुळे महात्मा फुले यांचे ठाम मत होते की , “ कनिष्ठ वर्गातील लोकांना अशा तऱ्हेचे शिक्षण द्यावे की, ते आपल्या सामाजिक समतेच्या आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या हक्कांसाठी झगडण्यास तयार होतील. “ ६ बहुजन समाजाचे शिक्षण आणि समस्त स्त्री-वर्गाचे शिक्षण या बदलची महात्मा फुले यांची तळमळ आणि भूमिका स्पष्ट होती. शिक्षणामुळे अस्पृश्य बांधव आणि स्त्रियांमध्ये स्वाभिमान जागृत होईल याची त्यांना खात्री होती. त्यासाठी ते लिहतात,

“ विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली ||

नितीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले ||

वित्तविना शुद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.|| “

संदर्भ :-

१ (हरी नरके , महात्मा फुले गौरव ग्रंथ – म.जो.फु.चरित्र साधने प्रकाशन समिती,महाराष्ट्र शासन, मुंबई पा.आ.पृ . ६७)

२ (तत्रैव पृ.७०)

३ (तत्रैव पृ. १२२)

४ (त्रतैव पृ. १२३)

५ (तत्रैव पृ. १२६)

६ (तत्रैव पृ. १३५)

सावित्रीबाई फुले : पहिल्या भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत

प्रा. डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

राजे धर्मराव कला वाणिज्य महाविद्यालय, मुलचेरा जि. गडचिरोली.

प्रस्तावना :-

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ साली झाला. हा काळ स्त्री समाजाच्या दृष्टीने अंधकार युगाचाच होता. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. स्त्रियांवर अनेक जाचक बंधने आणि अटी घातल्या होत्या. सतीप्रथा, बालविवाह, केशवप्रथा, विधवा, पुनर्विवाहाला बंधने अशा कितीतरी भयानक नरक यातना स्त्रियांना भोगाव्या लागत होत्या. स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद होती. त्यांनी 'चूल आणि मुल' सांभाळावी आणि यातच धन्यता मानून जीवन जगावे असे ठासून धर्मांधांनी लोकांच्या मनावर बिंबविले होते. स्त्रियांचे जीवन म्हणजे केवळ कुटुंबातील माणसांची सेवा करणे, मुलांची जोपासणे करणे, स्वयंपाकपाणी करणे, अशीच शिकवण त्यांना समाजात मिळत होती. बहुजन समाजाने शाळेत जाणे म्हणजे महापाप होते. अशावेळी सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण घेण्याचे ठरविले आणि साऱ्या स्त्री समाजाला एक नवी प्रेरणा दिली.

१८१८ मध्ये पेशवाई बुडाली इंग्रजांचे भारतावर एकछत्री साम्राज्य सुरु झाले. इंग्रजांनी कोणताही जातीभेद न करता प्रत्येकाला शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्या काळात बहुजन समाजाला साधी मराठी भाषा नीट बोलता येत नव्हती. तो समाज संपुर्णतः अडाणी होता. स्त्रियांनी शिकणे तर दुरच पण बहुजन समाजातील पुरुषांनी शिकणे म्हणजे पाप आणि स्त्रियांनी शिकणे म्हणजे महापाप. इतकेच काय पण सामान्य अशा ब्राम्हण कुटुंबातील स्त्रीला शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. अशा वेळी सावित्रीबाईंनी शिक्षण घेवून ज्ञान वाढविले. व दलीतांच्या आणि स्त्रियांच्या उद्धारासाठी शिक्षणाचा प्रसार केला. या कार्यासाठी त्यांनी आपला देह चंदणाप्रमाणे झिजवून आपले नाव अजरामर केले. भारतातील पहिली स्त्री मुख्याध्यापिका म्हणून आजही सावित्रीबाईंचा गौरव केला जातो.

महात्मा ज्योतीबा फुले स्वतः मोठ्या जिद्दीने शिकले. त्यातच सावित्रीबाईंना अक्षर ओळख करून देत होते. महात्मा फुले थॉमस पेन लिखित 'राईट्स ऑफ मॅन' हा इंग्रजी ग्रंथ वाचला आणि ते भारावून गेले. माणूस हा माणसावर अन्याय करत आहे. सध्या भारतामध्ये जात, पात, धर्म, स्पृश्य, अस्पृश्य हे माणूस माणसा—माणसामध्ये भेदाभेद आहे. त्यामुळे विषमता पसरलेली आहे. त्यासाठी शिक्षण घेवून समाजातील भेदाभेद व प्राचीन काळापासून चालत आलेली विषमता नष्ट करता येते. सावित्रीनेही फुल्यांना शैक्षणिक जीवनात मदत केली व स्वतःही शिक्षणाचा विळा उचलला. सावित्री ज्योती शिकले. त्यांनी प्रस्तापित समाज रुढींना लढा देण्याची शस्त्रे म्हणजे शिक्षण होय.

समाजातील शुद्रातिशुद्र अस्पृश्य आणि स्त्रियांच्या पतनाला केवळ एकच कारण जबाबदार आहे ते म्हणजे शिक्षणाचा अभाव हे सावित्री आणि ज्योतीबा यांना समजले. दुर्बल घटकांना शिक्षण देवून सक्षम करण्याचा निर्णय घेतला. सनातन्यांच्या रुढी, प्रथा, परंपरा यावर हल्ला करून वयाच्या २१ व्या वर्षी पुण्यातील बुधवार पेठेत तात्यासाहेब भिडेच्या वाड्यात १ जानेवारी १९४८ रोजी पहिली मुलींची शाळा काढली. वर्षानुवर्षे जगण्याच्या मनूवादी परंपरांना छेद दिला. १५ मे १९४८ रोजी पुण्यामध्ये महारवाड्यात अस्पृश्यांच्या मुलामुलींसाठी दुसरी शाळा काढली.

शुद्र समाजातील एक स्त्री शिक्षण घेवून अस्पृश्य मुलींना शिकविते. या गोष्टीला सनातनी व मनुवादी लोक विरोध करित. ते सावित्रीला धर्म बुडवी म्हणत. शिव्या देत, चिखल फेकत पण सावित्री डगमगली नाही. सावित्रीने आपले कार्य अखंडपणे सुरु ठेवले. ज्योतीबांनी १६ सप्टेंबर १८५१ रोजी रस्तापेठेत मुलींची शाळा काढली. येथे सगुणाबाई, व फातिमा शेख या शिक्षिका होत्या. १ डिसेंबर १८५१ रोजी नाना पेठेत आणि १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळ पेठेत मुलींसाठी शाळा काढली. १ मे १८५२ रोजी अतीशुद्राच्या मुलांसाठी शाळा काढली. या शाळेच्या मुख्याध्यापिका सावित्रीबाई फुले होत्या. त्यावेळेस पुणे व सातारा परिसरात एकुण अकरा शाळा काढल्या व यशस्वीपणे त्या चालविल्या. जर सुसंस्कारित समाज घडवायचा असेल तर प्रत्येक कुटुंबातील स्त्री शिकली पाहिजे तरच चांगला समाज घडू शकतो यावर विश्वास ठेवून स्त्री शिक्षणासाठी सर्वप्रथम पुढाकार घेतला.

सावित्रीबाई फुले शिक्षणाच्या प्रचारासोबत सामाजिक वाईट प्रथा, परंपरा, वाईट विकृती बाबत जागृती करून रुढी, वाईट प्रथा विरुद्ध जनजागृती केली. रुढीविरुद्ध लढण्यासाठी स्त्रियांना हिम्मत देत. 'काव्यफुले' हा कविता संग्रह म्हणजे एक महान विचारांचा व वास्तवाचा एक अनोखा संग्रह होय. त्यांच्या मनातील प्रस्तापित व्यवस्थेविरुद्धची चिड आणि शुद्रातिशुद्र तसेच स्त्रीयांविषयीची आपुलकी त्यांनी या काव्यग्रंथात विषद केली.

सावित्रीने शिक्षण क्षेत्रात सर्वोत्तम भरारी घेतली. त्यांनी विद्यार्थ्यांना वाचनासाठी पुस्तके मिळावित यासाठी वाचनालये उघडली. प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग चालविले व प्रौढांना जसा वेळ मिळेल तसा शिकविण्याचे कार्य हाती घेतले. शाळेत शिकविण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असावे म्हणून सावित्रीने 'नार्मल स्कूलची' स्थापना केली. फातिमा शेख नार्मल स्कूलमधून प्रशिक्षित होणारी पहिली शिक्षिका होती. शिक्षण म्हणजे जीवन असे सावित्रीनचे समीकरण. शिक्षणाने शहानपण येते आणि शहानपणाने आयुष्य सुधारते. अस्पृश्य व स्त्रियांनी शिकू नये या रुढी, परंपरेवर त्यांनी सपासप वार केले. क्रांतीची केवळ ज्योतच नव्हे तर मशाल पेटवली आणि स्त्रीमुक्तीचा मार्ग मोकळा करून दिला. म्हणून सावित्रीबाई आपल्या कवितेत म्हणतात.

‘ज्ञान नाही विद्या नाही, ते घेणेची गोडी नाही,

बुद्धी असुनी चालत नाही, तयास मानव म्हणावे का.’

मुलगी ही आई असते. आई परिवारावर चांगले संस्कार करते. तर पुढील पिढी आपोआपच विषमतेविरुद्ध लढण्यासाठी तयार होतील. दुःखीतांचे दुखणे एकच आहे आणि ते म्हणजे अज्ञान. शिक्षणाअभावीच त्यांची ही गत झाली आहे. स्त्रियांनी शिकलच पाहिजे तेव्हाच त्यांना अधिकारांची जाणिव होईल स्त्री कुटुंबाची जबाबदारी स्विकारते. धनंजय किरांनी सावित्रीबाईंचे कार्य कसे युगप्रवर्तक आहे हे वर्णन करतांना म्हणतात, 'ज्योतीरावांनी काढलेल्या मुलींच्या शाळेत तीने अनेक वर्षे काम केले ते तिचे कार्य म्हणजे भारतातील स्त्रियांच्या सार्वजनिक जीवनातील एक युगप्रवर्तक अशीच घटना होती.' एका स्त्रीची १८७३ साली शिक्षिका म्हणून नेमणूक झाली ही बातमी 'नेटिव्ह ओपिनियन' या मुंबईतील साप्ताहिकाने मोठ्या उत्साहाने आणि आनंदाने व अभिमानाने प्रसिद्ध केली होती. स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीने अन् देशहिताच्या दृष्टीने त्या काळी अशीही घटना मानण्यात येई' सावित्रीबाई ह्या केवळ शिक्षिकाचा होत्या असे नाही तर ज्योतीबांच्या सर्व आंदोलनात साथ देणाऱ्या एक कृतीशिल कार्यकर्त्या होत्या.

ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ ला 'स्त्री पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहीला. स्त्री पुरुष समानतेची आक्रमक भूमिका त्यांनी या पुस्तकात मांडली. ही एक सावित्रीबाईंच्या कार्याचा परिणाम होय. सावित्रीबाईंच्या शिकवण्याचा ही त्यांच्या विद्यार्थींनी मुक्ता साळवे यानी शुद्राच्या दुःखद स्थितीचे विवेचन आपल्या निबंधात केले आहे. त्याचे मार्गदर्शन सावित्रीबाईंनीच केले हे निश्चित आहे.

सावित्रीबाई ह्या सर्वप्रथम शिक्षिका म्हणून सार्वजनिक जीवनात वावरल्या. महात्मा फुल्यांच्या मृत्यूनंतर सत्यशोधक समाजाच्या अध्यक्षा बनल्या. ज्योतीबांनी सत्यशोधक पद्धतीने मुलामुलींचे विवाह लावले त्यात सावित्रीबाई सोबत होत्या. महात्मा फुले यांनी आपले संपुर्ण आयुष्य शैक्षणिक कार्यात व्यतीत केले. नंतर आयुष्याच्या अखेरपर्यंत मागासवर्गीय मुलांसाठी वसतीगृह चालविले आणि सहधर्मचारिणी म्हणून सावित्रीबाई त्यांच्या कार्यात सहभागी झाल्या होत्या.

बहुजन समाजातील मुलींसाठी शाळा काढण्याचे धाडस ज्योतीबांनी व तेथे जावून शिकविण्याचे कार्य सावित्रीबाईंनी नेटाने केले. त्यासाठी ज्योती सावित्री झटले. बहुजनांना सर्वप्रथम खुल्या अंतकरणाने प्रगल्भ व उदात्त ध्येय निष्ठेने केवळ ज्योतीबा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनीच केले. हा इतिहास नाकारून चालणार नाही. महात्मा फुले यांनी १८८२ ला हंटर कमीशनपुढे जे निवेदन सादर केले होते त्यात त्यांनी प्रारंभी आपल्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेतला आहे. म्हणून महात्मा फुले आपल्या पदरचनेतून म्हणतात.

विद्या शिकोनियां गावोगाव फिरा । उपदेश करा । शुद्रादिकां ॥ १ ॥

शुद्र शिक्षक ते सरकारा मागा । आर्याजीस सांगत दान मागा ॥ २ ॥

शुद्रा मुली — मुलां शाळेत घालावे । सुशील करावे । सर्व कर्मी ॥ ३ ॥

ऊं नमो तो नाही मांग महारास । सिव्हील सविस । कोणासाठी ॥ ४ ॥

वरील पदरचनेतून ज्योतीबा व सावित्रीबाई फुले हे दाम्पत्यच बहुजनांच्या क्रांतीचे एकमेव उद्गाते ठरतात व सावित्रीबाई ह्या बहुजनांच्या शिक्षण कार्याच्या स्फूर्तीनायिका ठरतात.

आज पिढ्यानिपिढ्याच्या अंधकारात महिला बाहेर पडल्या. बोलू लागल्या. पुरुषांच्या बरोबरीने आज प्रत्येक क्षेत्रात त्या काम करू लागल्या. डॉक्टर, इंजिनियर, साहित्य, प्राध्यापक, राजकारण अशा अनेक क्षेत्रात वाटा असला तरीही ज्या सावित्रीबाई फुलेंनी त्यांना पिढ्यानिपिढ्या चालत आलेल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, चालीरिती या अज्ञानाच्या अंधकारातून बाहेर काढले. याचा विसर पडला आहे. देशात इतकी दयनीय अवस्था आहे की, सावित्री कोण? असा प्रश्न उपस्थित केला की, माहित नाही असे उत्तर देणारे स्त्री—पुरुष आजही आपल्याला काही प्रमाणात दिसून येतात. प्रचलित असलेल्या व्यवस्थेत धडा शिकवून, भांडून काळ सोसून विद्येची ज्योत सवर्णापासून तर अगदी तळागाळातील लोकांपर्यंत, घराघरापर्यंत, शिक्षणाचे बीज पेरले. स्त्रीयांना त्यांनी स्वाभिमानाने आत्मसन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला. त्या सावित्री ज्योतीबांचे कार्य लक्षात ठेवायला तयार नाही.

शिक्षण आणि शिक्षित महिला याविषयी बोलण्यात काही महिला आपल्या कार्यात स्वतःला झोकून देतात तर काही महिला शिक्षणाचा आणि आपण शिक्षित असल्याचा आव आणून समाज आणि कुटुंब यात अराजकता माजविण्याचा प्रयत्न करित आहेत. महिला शिकल्या शिक्षित झाल्या. त्यांना समाजात वावरण्याची, आपली मते मांडण्यासाठी स्वतंत्र अधिकार भारतीय राज्यघटनेने स्त्रीयांना दिले. पण जे अधिकार पूर्वी आपल्याला नव्हते. ते अधिकार कुणी दिले याची माहितीही अनेक स्त्रियांना नाही.

सावित्रीबाई फुलेना स्विकारल्यामुळे देशातील तमाम विद्यार्थ्यांत एक अद्भुत बदल जीवनात जाणवेल. तो बदल विज्ञानवादी, विवेकनिष्ठ, तार्किक व सत्यवादी असेल. अंधश्रद्धा, स्वार्थ अविद्येचा अंधकारातून निघण्याचा व पाप—पुण्य, देव—धर्म व अतार्किक चक्रातून निघण्याचा तो मार्ग असेल. जेव्हा तथागत गौतम बुद्ध, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर, संत गाडगेबाबा, संत तुकाराम, यासारख्या तमाम परिवर्तनवाद्यांचे विचार आत्मसात करतील. तेव्हाच महिला स्वयंभू होतील.

सावित्रीने स्वतः झिजून या देशातील सर्वच स्त्रियांना शिक्षण देवून नवसंजिवनी दिली. जीने बहुजनांच्या शिक्षणासाठी पेशवाईच्या काळात संघर्ष केला. पतीसोबत उभी राहून जी स्त्री ही केवळ उपभोग्य होती. तिला खरे जीवन देण्यासाठी, अस्तित्व देण्यासाठी, प्रथम प्रयत्न केला. ती स्त्री क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले होय.

संदर्भ ग्रंथ —

- १) प्रा. नुतन माळवी “विद्येची स्फुर्तीनायिका सरस्वती की सावित्री?” सुधिर प्रकाशन बोरगाव (मेघे) ता. जि. वर्धा — २००२
- २) डॉ. लता धनराज “साऊ” (क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले) बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर — २०१७
- ३) सौ. फुलवंताबाई झोडगे “पहिली भारतीय शिक्षिका सावित्रीबाई फुले” महात्मा फुले प्रिंटिंग प्रेस गणेशपेठ, नागपूर — १९९७
- ४) शान्तीस्वरूप बौद्ध “सावित्रीबाई फुले सचित्र जीवनी” सम्यक प्रकाशन पश्चिमपुरी, नई दिल्ली — २००४
- ५) ग.बा. सरदार “महात्मा फुले — व्यक्तित्व आणि विचार”
- ६) धनंजय कीर “महात्मा ज्योतीराव फुले”

जागतिकीकरण व खाजगीकरणाचा भारतीय शिक्षणावर झालेला परिणाम:**चिकित्सक अध्ययन****डॉ. विठ्ठल घिनमिने****अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख****श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर जि. वर्धा****प्रस्तावना:—**

जगातील कोणत्याही देशाचा विकास त्या देशातील शिक्षण व्यवस्थेवर अवलंबून असतो. शिक्षण हे मानवाच्या अंतर्गत शक्तीचा विकास करण्याचे अत्यंत प्रभावी साधन आहे. शिक्षणानेच मानवाच्या मनातील अंधकार दुर होतो. शिक्षणाने मानव खरे-खोटे चांगले वाईट यात भेद करू शकतो. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी मानवी संसाधनाचे आर्थिक विकासातील महत्व शतकापासून विशद केले आहे. अर्थशास्त्राचा जनक अँडम स्मिथ यांनी आपल्या *An enquiry into the nature and causes of the wealth of nations* या प्रसिद्ध ग्रंथात शिक्षणाचे महत्व स्पष्ट केलेले आहे. तर डॉ. मार्शल यांनी शिक्षणावरील गुंतवणुकीला राष्ट्रीय गुंतवणूक मानले होते. या मानवी भांडवलाच्या गुंतवणूकीमुळेच आर्थिक वृद्धिदला प्रेरणा मिळत असते. म्हणूनच देशाचा खरा विकास करण्यासाठी त्या देशातील नागरिक शिक्षित असणे आवश्यक आहे.

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमांतर्गत १९९० मध्ये प्रथम प्रकाशित केलेल्या जागतिक मानव विकास अहवालामध्ये मानव विकास निर्देशांक काढण्यासाठी शिक्षण या घटकाला अधिक महत्व दिलेले आहे. भारतामध्ये समाजाच्या उध्वारासाठी शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्यासाठी कातीसूर्य महात्मा ज्योतीबा फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर छत्रपती शाहू महाराज या सारख्या अनेक समाजसुधारकांनी आपले संपुर्ण आयुष्य शिक्षणासाठी खर्ची घातले आहेत. भारताने १९९१ पासून नविन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला या नविन आर्थिक धोरणाचा परिणाम भारतीय शिक्षणावर सुध्दा झालेला दिसून येतो. या नविन आर्थिक धोरणात जागतिकीकरण व खाजगीकरण या दोन संकल्पना समाविष्ट असून या दोन्ही संकल्पनेचा भारतीय शिक्षणावर होणाऱ्या परिमाणाचे विश्लेषण या शोधनिबंधात करण्यात आले आहेत.

जागतिकीकरण आणि भारतीय शिक्षण :—

मानवी इतिहासामध्ये कोणत्याही पिढीला सामोरे जावे लागेल नसेल इतक्या प्रचंड वेगाने बदलणाऱ्या परिस्थितीला सध्याची पिढी सामोरी जात आहे. अशा हया बदलांचा जगातील सर्वच लोकांच्या जीवन पध्दतीवर मोठा परिणाम घडून येत आहे. या सर्व बदलांच्या प्रक्रियेस जागतिकीकरण असे म्हटले जाते.

सध्या अस्तित्वात असलेली शिक्षण पध्दती एक मर्यादीत सामाजिक व उपयुक्ततावादी भूमिका पार पाडण्यासाठी निर्माण करण्यात आली. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे घडून येत असलेल्या आर्थिक, तांत्रिक, सामाजिक— सांस्कृतिक बदलांना आता या शिक्षण व्यवस्थेला सामोरे जावे लागत आहे. विकसित राष्ट्रे आपल्या सुस्थापित व नियंत्रित शिक्षण व्यवस्थेमध्ये योग्य त्या सुधारणा करून, शाळा, घर व समुदाय यांच्या दरम्यान योग्य समन्वय साधून अशा जलद बदलांना यशस्वीपणे सामोरे जात आहेत. विकसनशील राष्ट्रे मात्र अजूनही नागरीकांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठीच्या संघर्षातच गुंतलेली आहेत. अमर्त्य सेन म्हणतात की, “आपण एकाच वेळेस अशा अभूतपूर्व आरामदायी व झगमगीत जगामध्ये राहतो आहोत जिथे शोषण, वंचितता व

दारिद्र्य टिकून आहे.” अशी परिस्थिती प्रामुख्याने विकसनशिल राष्ट्रांमध्ये आढळून येते. या आव्हानांना सामोरे जाऊन त्यावर उपाय शोधणे ही मोठी समस्या विविध राष्ट्रांसमोर आहे. व हा उपाय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शोधला जातो.

जागतिकीकरण संकल्पना :-

जागतिकीकरण ही वस्तुनिष्ठ वास्तवता नाही किंवा ती मानवी इंद्रियाद्वारा अनुभूती घेण्यासारखी गोष्ट देखील नाही. ती फक्त सध्याच्या वेगवान बदलणाऱ्या जागतिक परिस्थितीचे प्रतिनिधीत्व करणारी संकल्पना होय. मात्र ही संकल्पना तितकीच अस्पष्ट, संदिग्ध, क्लिष्ट आहे. समजावयास कठीण व विविध सुप्त अशा बाजू असलेली आहे. तरीसुद्धा सद्यःपरिस्थितीमध्ये जागतिकीकरण ही एक विचारधारा, तत्वज्ञानाचा संप्रदाय (School of Philosophy) मानता येईल.

माल्कम वॉटरस् या विख्यात विचारवंताच्या मते ‘जग’ (Global) हा शब्द जरी ४०० वर्ष जुना असला तरी जागतिकीकरण (Globalition) सारख्या शब्दांची सुरुवात १९६० च्या दशकापर्यंत झाली नव्हती. वेबस्टर शब्दकोषामध्ये सर्वप्रथम ‘जागतिकीकरण’ शब्दाची व्याख्या करण्यात आली. “जागतिकीकरण म्हणजे ज्ञान, तंत्रज्ञान, वित्त, लोक, मूल्ये, कल्पना यांचा सीमेपलीकडे मुक्तपणे होणारी आदान-प्रदान होय.”

— जे.नाईट व डी. वीट

“जागतिकीकरण म्हणजे फक्त वस्तू व पैसा यांचा मुक्त संचार नव्हे तर जागतिक स्तरावर लोकांचे एकमेकावरील वाढते, आंतर अवलंबित्व (Interdependency) दर्शवणारी प्रक्रिया होय, ज्यामध्ये फक्त अर्थव्यवस्थाच नाही तर जीवनाचे इतर घटक असे तंत्रज्ञान, शासन, समाज, संस्कृती यांचे देखील एकात्मिकरण घडून येते आहे.”

— संयुक्तराष्ट्र विकास कार्यक्रम

थोडक्यात ‘जागतिकीकरण ही सर्वसमावेशक अशी संकल्पना आहे. तिच्या द्वारा सद्यःपरिस्थितीमधील मानवी जीवनाच्या प्रत्येक घटकावर परिणाम घडून येतो आहे. त्यापैकी एक म्हणजे शिक्षण व्यवस्था होय. त्यामुळे शिक्षण आणि जागतिकीकरणाचा अतिशय जवळचा संबंध आहे.

जागतिकीकरणाचा शिक्षणावरील परिणाम :

आंतरराष्ट्रीयीकरण व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेदरम्यान शिक्षणाच्या स्वरूपामध्ये होत गेलेला बदल आपण अभ्यासला. प्रामुख्याने जागतिकीकरणाचा शिक्षण व्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

परंतु जागतिकीकरण ही प्रक्रिया जरी फार जुनी असली तरी शिक्षणाचे पारंपारिक स्वरूप बदलून त्याचे व्यापारीकरण होण्यास १९९० च्या दशकानंतरच सुरुवात झाली. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या शिक्षणावरील परिणामांबाबत अस्पष्टता, संदिग्धता व तज्ञांमध्ये मतभिन्नता आढळते. जागतिकीकरणामुळे शिक्षण क्षेत्रासमोर मोठी आव्हाने निर्माण झाली आहेत, हे खरे आहे. परंतु त्याचबरोबर विकासाच्या नवीन संधी देखील निर्माण झालेल्या आहेत. मात्र या संधीचा पुरेपूर उपयोग व फायदा करून घ्यायचा असेल तर आपल्याला काही सुधारणा, उपाययोजना देखील कराव्या लागतील. म्हणजेच जागतिकीकरणाचे शिक्षण क्षेत्रावरील परिणाम पुढीलप्रमाणे अभ्यासावे लागतील—

अ) नकारात्मक परिणाम

ब) सकारात्मक परिणाम

क) संधीचा लाभ घेण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना

अ) नकारात्मक परिणाम — शिक्षणाचे पारंपरिक उद्दिष्ट हे विद्यार्थ्यांचा विकास करणे, नैतिक मूल्यांची जपणूक करणे इ. होते. परंतु जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाचे पारंपारिक स्वरूप बदलले गेले आहे. शिक्षणाचे 'सेवे मध्ये रूपांतर होऊन तिचा उद्देश 'नफा कमाविणे' हा बनलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या शिक्षणावरील परिणामाबद्दल पुढील दोन प्रारूपे (Model)मांडली जातात.

१) अतिजागतिकीकरण प्रारूप : यानुसार राष्ट्रांचे स्थान जागतिक बाजारपेठ घेईल अशी आत्यंतिक भूमिका मांडली जाते, ज्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील शासनाची भूमिका पूर्णपणे नष्ट होईल. परंतु वास्तवामध्ये असे होण्याची शक्यता कमी आहे.

२) रूपांतर प्रारूप : यानुसार राष्ट्रांचे स्थान अबाधितच राहिल. परंतु जागतिक व्यापार व बाजारपेठेच्या परिणामामुळे राष्ट्रांतर्गत व राष्ट्रा-राष्ट्रदरम्यानच्या संबंधामध्ये परिवर्तन घडून येईल. जसे कुटुंबाची शिक्षणविषयक भूमिका बदलेल. मुले-मुली असा भेदभाव केला जाणार नाही. यावरील प्रारूपासोबतच जागतिकीकरणाच्या परिणामासंदर्भात पुढील बाबी महत्वाच्या ठरतात.

१) विद्यापीठे— विद्यापीठे ही ज्ञानदानाची व प्रसाराची केंद्रे मानली जातात. परंतु जागतिकीकरणामुळे हे स्वरूप बदलून विद्यापीठे ही 'सेवा पुरविणारी केंद्रे' बनतील. विद्यापीठे ही 'सेवा पुरविणारी केंद्रे' बनतील. विद्यापीठांच्या अधिक स्वायत्तेसाठी मागणी केली जाईल.

२) विचारधारेतील बदल— रॉबर्ट कोवेन म्हणतात की जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाचे आधुनिक कडून उत्तर— आधुनिक अवस्थेकडे संक्रमण झालेले आहे, ज्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेवर पूर्वीच्या राजकीय किंवा सामाजिक उद्देशांचा, विचारांचा प्रभाव नष्ट होऊन जागतिक, आर्थिक विचारधारेचा अधिक प्रभाव निर्माण होईल.

३) वस्तूकरण : हा जागतिकीकरणाचा सर्वात महत्वाचा परिणाम होय.

यामुळे ज्ञानाचे रूपांतरण 'वस्तू' मध्ये झाले, ज्याची खरेदी व विक्री करण्यात येवू लागली.

४) खाजगीकरण :GATS करार स्वीकारल्यामुळे ज्या शिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये शासनाचा पूर्ण सहभाग नाही अशी सर्व क्षेत्रे खाजगी क्षेत्रासाठी खुली झाली. प्रामुख्याने उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये खाजगी गुंतवणूकदार, संस्था व विद्यापीठे यांचा प्रवेश झाला. परिणामी गुंतवणूक केलेल्या रकमेचा परतावा मिळविणे हाच मुख्य उद्देश झाला.

५) वंचित घटकावरील परिणाम — समाजातील वंचित घटक जसे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, ज्यांच्याकडे पुरेसे आर्थिक पाठबळ नसते, असे घटक शिक्षणाच्या बदललेल्या व्यवस्था स्वरूपामुळे शिक्षणापासून वंचितच राहतील. कारण त्यांना वाढत्या शूल्कांचा भरण, साहित्याचे वाढते दर इ. मुळे उच्च शिक्षण घेणे परवडणारे ठरणार नाही.

६) मानकीकरणाचा अतिरेक : जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, पध्दती, मूल्यांकन यांच्याबाबत मानकीकरणाचा अतिरेक होण्याचा धोका आहे. सर्वत्र इलेक्ट्रॉनिक गतिमान माध्यमामुळे सारख्याच प्रकारची शिक्षणपध्दती, प्रशिक्षण असेल. परिणामी एतद्देशीय ज्ञान देण्याच्या यांचा लोप होईल.

७) डिजिटल डिव्हाईड — जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये शिक्षण क्षेत्रामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर होतो आहे. नवीन ज्ञानाची निर्मीती व प्रसार देखील याच माध्यमापर्यंत सीमित राहतो आहे. परंतु समाजातील एक महत्वपूर्ण गरीब वर्ग व विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांना अशी साधने व तंत्रज्ञान उपलब्ध नसतात त्यामुळे ते या नवीन ज्ञानविज्ञानापासून वंचितच राहतील व डिजिटल डिव्हाईड निर्माण होऊन वाढतच राहिल.

८) मूल्यशिक्षणावरील परिणाम — जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये शिक्षणाचा मुख्य हेतू आर्थिक फायदा हा बनलेला आहे. त्यामुळे मूल्यशिक्षण व त्याद्वारे विद्यार्थ्यांचा समतोल विकास हे

उद्दिष्ट पूर्णपणे बाजूला पडले आहे. परिणामी फक्त उद्योगधंद्यासाठीचे कौशल्य असणारे मनुष्यबळ निर्माण केले जात आहे. त्याचबरोबर विदेशी विदेशी व परकीय संस्कृतीच्या प्रसारामुळे राष्ट्रीय मूल्याची अधोगती होऊ शकते.

- ९) विकसनशील राष्ट्रांमधील उच्च शिक्षणाचे क्षेत्र हे प्रभावीपणे नियंत्रित केले जात नाही. शिवाय शिक्षणाचा दर्जा देखील कमकुवत आहे. अशा वेळेस मोठमोठ्या बहुराष्ट्रीय संस्था विपणनाच्या जोरावर अशा बाजारपेठा काबीज करतील. यामध्येच ज्यांना मान्यता नाही अशा संस्था विद्यार्थ्यांची फसवणूक करण्याचे प्रकार देखील वाढतील.
- १०) भारतातील एकूण शिक्षणावर होणारा शासकीय खर्च, गुंणवत्ता ही एकूण घरघुती उत्पादनाच्या ३ टक्के पेक्षा कमी आहे. यामुळे भारतीय विद्यापीठे, शिक्षण संस्था यांचा दर्जा, पायाभूत सोयी सुविधा यांचा दर्जा खूप दयनीय आहे. अशा वेळेस उच्च संसाधने असलेल्या विदेशी संस्था व विद्यापीठांशी आपण स्पर्धा करू शकणार नाही.
- ११) तेव्हा स्पर्धात्मक वातावरणात टिकून राहण्यासाठी आर्थिक स्वावलंबन कसे साधायचे हा मोठा प्रश्न भारतीय शिक्षण क्षेत्रासमोर आहे.
- १२) आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे अभ्यासक्रम तयार करून, दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण कसे देता येईल हे आव्हान देखील महत्वाचे आहे.
- १३) विद्यार्थ्यांना परकीय विद्यापीठांकडे आकर्षित होऊ न देता त्यांना आपल्याकडे कसे टिकवून ठेवण्याचे मोठे आव्हान आहे.

ब) सकारात्मक परिणाम:—

- १) **शिक्षणाच्या दर्जामध्ये वाढ—** जागतिकीकरणामुळे अंतर, वेळ यांची मर्यादा दूर झाली. राष्ट्रे जवळ आली. त्यामधून विविध स्तरांवर जसे विद्यार्थी, शिक्षक, संस्था, विद्यापीठे यांच्यात अभिक्रिया निर्माण होऊन कधी सहकार्य तर कधी स्पर्धेद्वारे शिक्षणाच्या दर्जामध्ये सुधारणा होण्यास चालना मिळाली आहे.
- २) **तंत्रज्ञान व व्यवस्थापणाचे हस्तांतरण :**
मुक्त बाजारपेठांमुळे विदेशी गुंतवणूक संस्था, विद्यापीठे विकसनशील राष्ट्रांमध्ये आपले अस्तित्व निर्माण करू शकत आहेत. अशा संस्था आपल्यासोबत प्रगत तंत्रज्ञान व आधुनिक व्यवस्थापनाच्या पध्दती देखील घेऊन येतात, ज्यांचा फायदा देशातील इतर संस्थांना होतो.
- ३) **परकीय चलनाचा स्रोत :—** विकसनशील राष्ट्रे ही मोठी बाजारपेठा मानली गेल्याचे मोठमोठ्या संस्था, विद्यापीठे अशा राष्ट्रमध्ये गुंतवणूक करतात. शिवाय स्वतःच्या शिक्षणाचा दर्जा उंचावला तर विदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करून घेता येते. त्यामुळे परकीय चलनाची प्राप्ती होते. उदा. भारतातील माहिती व तंत्रज्ञान विषयाचे शिक्षण.
- ४) **विद्यार्थ्यांना संधीची उपलब्धता —**गुणवत्ता असलेल्या अनेक विद्यार्थ्यांना केवळ संस्थांची व जागाची कमतरता असल्याने शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. उदा. भारतामध्ये केवळ १३ आय आय टी आहेत. अशावेळेस परकीय संस्थांच्या विविध कोर्सेसच्या माध्यमातून अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता येईल.
- ५) **संशोधनाला चालना :—** निधी अभावी किंवा केवळ दुर्लक्षामुळे देखील भारतातील संशोधनाचा दर्जा सुमार आहे. संशोधनाला प्रोत्साहन दिले जात नाही. परंतु विदेशी संस्थाबरोबर भागीदारी केल्यास विद्यार्थ्यांना अशा संशोधनामध्ये संशोधनाच्या संधी मिळू शकतील. शिवाय वित्ताची अडचण देखील नसेल.

- ६) **विकेंद्रीकरणाला वाव** — जागतिकीकरणामुळे शिक्षण क्षेत्रातील शासकीय नियंत्रणे कमी होऊन शैक्षणिक संस्थांना जास्तीत जास्त स्वायत्ता मिळेल. अभिमत दर्जा ज्याद्वारे निर्णय स्वातंत्र्य मिळेल. शिवाय नियोजन व निर्णय प्रक्रियेमध्ये समुदायाचा सहभाग घेतला जाईल.
- ७) विकसित व विकसनशिल राष्ट्रांमधील गुणवत्ता, तंत्रज्ञानाची अद्ययावतता, व्यवस्थापन यासारख्या बाबीमधील मोठी दरी शिक्षणाच्या जागतिकीकरणामुळे कमी होईल.
- क) संधीचा लाभ घेण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना—**
- १) आंतरराष्ट्रीय दर्जाची देशातील प्रत्येक राज्यातून किमान एक या पध्दतीने विश्वविद्यालये विकसित होणे आवश्यक आहे.
- २) इतर विद्यापिठांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवावे लागेल. शासनाच्या अनुदानापेक्षा स्वतःची स्रोत संसाधने निर्माण करावी लागतील. त्यासाठी बौद्धिक संपदा विकसित करून त्याद्वारे आर्थिक स्रोत निर्माण करता येतील.
- ३) देशातील आघाडीच्या उद्योग कंपन्यांसोबत भागीदारी करून संयुक्तपणे तंत्रज्ञानाचा, व्यवस्थापकीय कौशल्यांचा विकास करता येईल.
- ४) विद्यापीठे, शैक्षणिक संस्था यांना आवश्यक ती स्वायत्ता देणे गरजेचे आहे. जेणेकरून बदलत्या परिस्थितीनुसार शैक्षणिकदृष्ट्या महत्वाचे निर्णय ते घेऊ शकतील.
- ५) शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. त्यासाठी बदलत्या काळानुसार अभ्यासक्रमांची रचना करणे, तज्ञ व प्रशिक्षित प्राध्यापकांची नेमणूक, माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा पुरेपुर वापर करणे गरजेचे आहे.
- ६) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी मिळण्यासाठी आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांची उपलब्धता करून द्यावी लागेल, जसे महाविद्यालयांची स्थापना, सुसज्ज ग्रंथालय व प्रयोगशाळा इत्यादी.
- ७) विद्यार्थ्यांच्या मुल्यांकनाची जुनाट पध्दती बदलवून काळाशी सुसंगत पध्दती अवलंबावी लागेल. पुस्तकी ज्ञानाबरोबर व्यवहारिक ज्ञान, कौशल्य यांना महत्व देणारी पध्दती विकसित करावी लागेल.
- ८) संशोधन कार्याला चालना द्यावी लागेल.
- ९) शासनाने बदलत्या परिस्थितीनुसार निर्मित नवीन आव्हाने व संधी यांना योग्य प्रतिक्रिया देणारे नवे शैक्षणिक धोरण तयार करणे गरजेचे आहे. ज्या द्वारे वरील सर्व प्रश्नांवर, आव्हानांवर सर्वांच्या सहभागाद्वारे उपाय शोधता येतील.

शिक्षणाचे खाजगीकरण:—

शिक्षण हे सामाजिक विकासाचे व समाज बदलाचे महत्वाचे साधन मानले जाते. कोणत्याही बंधनशिवाय, भेदभावाशिवाय सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे. घटनेतील मार्गदर्शक तत्वातील कलम ४७ नुसार ही शासनाची जबाबदारी होती ज्याचे रूपांतर कलम २१(१) द्वारा मूलभूत अधिकारामध्ये झाले. परंतु हे महत्वपूर्ण कार्य म्हणजे शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहचवण्यासाठी एकटे शासन सक्षम नाही. व या कार्यामध्ये खाजगी क्षेत्राचा समावेश करावा व सहभाग घ्यावा अशी शिफारस हंटर आयोगाने (१८८२) स्वातंत्र्यापूर्वीच केली होती. त्याचवेळी बऱ्याचशा समाज सुधारकांनी व विशेषता शिक्षण प्रचार व प्रसाराचे कार्य केलेले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर शासनाने कल्याणकारी भूमिका स्वीकारली. या भूमिकेतून संपुर्ण समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी देखील शासनावर आली. मात्र या सर्व कार्यासाठी संसाधनाची मोठी गरज भासू लागली, ज्यातून शिक्षणासारख्या क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाले. कोठारी आयोगाने शासनाला शिक्षणावरील खर्च एकूण घरगुती उत्पादनाच्या ६ टक्के करण्याची शिफारस

केली होती. परंतु संसाधनाच्या अभावी हा खर्च २ ते ३ टक्के पर्यंतच मर्यादित राहिला, अशावेळेस शिक्षणाचा प्रसार, विकास घडवून आणण्यासाठी खाजगी क्षेत्राचा सहभाग अनिवार्य वाटू लागला. यापूर्वी देखील खाजगी व्यक्ती, संस्था यांनी असे कार्य केलेले होते. त्यामुळे शासनाने खाजगी क्षेत्राला शिक्षण क्षेत्र खुले केले. महाराष्ट्राचे दिवंगत मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांनी वैद्यकीय व अभियांत्रिकी खाजगी महाविद्यालयांना परवानगी देऊन याची सुरुवात केली.

वरीलप्रमाणे खाजगी क्षेत्राचे विकासातील योगदान हे उल्लेखनीय आहे. परंतु आपण आज ज्या अर्थाने 'शिक्षणाचे खाजगीकरण' ही संकल्पना, प्रक्रिया पाहतो आहोत तिचा अन्वयार्थ हा वेगळा आहे. या प्रक्रियेची सुरुवात ही खऱ्या अर्थाने १९९१ च्या 'उखाजा' (उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण) धोरणाच्या अमलबजावणीनंतर सुरू झाली. १९९१ नंतर खाजगी क्षेत्राद्वारे शैक्षणिक संस्था चालवणे हे सेवा कार्य राहिले नाही, तर शिक्षणाकडे 'नफ्याचा एक मार्ग' म्हणून पाहिले जाऊ लागले. त्यातून सर्वत्र खाजगी शिक्षण संस्थांचे पेव फुटले. या प्रक्रियेचा वेग हा च्या जानेवारी २००५ पासूनच्या अंमलबजावणीमुळे आणखीनच वाढला.

खाजगीकरणाची संकल्पना :-

'शासन नियंत्रित संघटना किंवा उद्योगसमूहांच्यावर खाजगी चालकांचे नियंत्रण प्रस्थापित होणे म्हणजेच खाजगीकरण म्हणता येईल. खाजगीकरणाचीही प्रक्रिया टप्प्याटप्प्याने किंवा एकाच वेळेस देखील घडून येऊ शकते. खाजगीकरणामध्ये व्यवस्थापन व वित्तीय नियंत्रण या दोन्ही गोष्टींचा समावेश होतो. खाजगीकरण हे पुर्णतः किंवा अंशतः असू शकते.

शिक्षणाच्या खाजगीकरणाची कारणे :-

- शिक्षणाचे खाजगीकरण घडून येण्यासाठी बरीच कारणे कारणीभूत ठरली आहेत. त्यापैकी महत्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील—
- १) शासकीय प्रयत्नांमुळे शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात जरी झाला असला तरी, वाढत्या लोकसंख्येमुळे व वाढत्या अपेक्षांनुरूप शिक्षण पुरविणे हे शासनाला न पेलणारे कार्य ठरले. याला प्रमुख कारण म्हणून अपुऱ्या वित्तीय संसाधनाकडे पाहता येईल. त्यामुळे शासनाने संपुर्ण लक्ष प्राथमिक शिक्षणावर केंद्रीत करून इतर क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला परवानगी दिली आहे.
  - २) जगामध्ये आज 'ज्ञानाच्या क्रांतीची' अवस्था पाहावयास मिळते आहे. अशावेळी शिक्षणाचे कार्य हे 'सेवा कार्य' न राहतात्याकडे एक महत्वाचे आर्थिक आदान म्हणून पाहिले जाते आहे. या ज्ञानाआधारित अर्थव्यवस्थेचा आधार शिक्षण व्यवस्था आहे. तेव्हा अशा या अर्थव्यवस्थेच्या विकासांमध्ये खाजगी क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावू शकते.
  - ३) औद्योगिक क्रांतीनंतर आज आपण 'माहिती क्रांती' च्या काळामध्ये राहतो आहोत. या क्रांतीचा पाया संगणक व संप्रेषण तंत्रज्ञान होय. येणाऱ्या काळामध्ये अर्थव्यवस्थांचा विकास याच तंत्रज्ञानावर अवलंबून असेल. तेव्हा यासाठी आवश्यक मनुष्यबळ निर्माती करणे एकट्या शासनाला जमणारे नाही. त्यासाठी खाजगी क्षेत्राचीच मदत घ्यावी लागेल.
  - ४) शिक्षण क्षेत्रामध्ये कार्यक्षम व्यवस्थापन व उत्पादकता वाढविण्यासाठी खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाची गरज आहे.
  - ५) सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे (शासकीय) पुरविल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या सोयीचे आतापर्यंत हवे तसे मूल्यांकन झाले नाही. या सोयींच्या लाभार्थ्यांना (विद्यार्थी व पालक) त्याचे महत्व माहित नाही. तेव्हा त्यांच्यामध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण करून देण्यासाठी खाजगीकरण आवश्यक मानले जाते.

६) भारतीय राज्यघटनेनुसार (कलम १९ (१) (२६ (अ), ३०(१)) सर्वाना शैक्षणि संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार आहे.

खाजगीकरणाचे फायदे :-

- १) खाजगी क्षेत्राच्या सहभागामुळे शासनावरील खर्चाचा भार कमी होईल. त्यामुळे शासनाला इतर कल्याणकारी योजनांवर अधिक परिणामकारकपणे लक्ष देता येईल.
- २) लोकांच्या शिक्षणाच्या वाढत्या अपेक्षांची देखील पूर्तता याद्वारे करता येईल. जेथे शासन पोहचू शकत नव्हते किंवा काही मर्यादा होत्या अशा ठिकाणी खाजगी शिक्षण संस्था पोहचतील.
- ३) ज्ञानाची दरी (Knowledge Divide) कमी करण्यामध्ये खाजगी क्षेत्राचा हातभार लाभेल. त्यामुळे ग्रामीण— शहरी, पुढारलेली राज्ये — मागास राज्ये, विकसित अविकसित राष्ट्रे असा भेद कमी होईल.
- ४) खाजगी क्षेत्रामुळे शैक्षणिक सुविधात वाढ होऊन मनुष्यबळ विकासाला मोठी चालना मिळेल. परिणामी 'माहिती क्रांती'चा जास्तीत जास्त फायदा भारतातला घेता येईल.
- ५) शैक्षणिक सुविधांचा दर्जा सुधारला तर विदेशी (विशेषतः अविकसित व विकसनशिल) राष्ट्रांमधील विद्यार्थ्यांना आकर्षित करून घेता येईल, ज्याद्वारे परकिय चलनाची प्राप्ती सुध्दा होईल.
- ६) खाजगीकरणामुळे संपुर्ण शैक्षणिक क्षेत्रात स्पर्धात्मक वातावरणात निर्माण होऊन सर्वच शैक्षणिक संस्था— विशेषतः शासकीय — आपल्यामध्ये सुधारणा घडवून आणतील व शासकीय शैक्षणिक संस्थांचा दर्जा ही सुधारेल.
- ७) एकंदरीत गुणवत्तापूर्ण व उच्च दर्जाच्या शिक्षणाची उपलब्धता होईल.

खाजगीकरणाचे तोटे :-

- १) या खाजगी संस्थांची जबाबदारी कोणाकडे? हा प्रश्न संदिग्ध असल्याचे खाजगी संस्थांच्या कारभारावर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.
- २) समाजातील आर्थिकदृष्ट्या मागास घटकांच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी नाकारल्या जातील, ज्यामुळे ते शिक्षणाच्या मूलभूत हक्कापासून वंचितच राहतील.
- ३) खाजगीकरणामुळे घटनेची पायमल्ली होते. कारण घटनेनुसार सर्वाना समान संधी उपलब्ध करून देण्याची हमी दिलेली आहे. मात्र खाजगीकरणामुळे ज्यांच्याकडे पैसे असतील त्यालाच शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतील. शिवाय समानतेच्या तत्वालाही हरताळ फासला जाईल.
- ४) गुणवत्ता संवर्धन होईलच असे नाही. गुणवत्तेची हमी देता येणार नाही.
- ५) शिक्षक, शिक्षकेत्तर, कर्मचाऱ्याबाबतीत उदासिन धोरण राबवून मनमानीपणे त्यांचा वापर करून घेण्याची प्रवृत्ती वाढेल. त्यामुळे एकप्रकारे शोषणास प्रोत्साहन मिळेल.
- ६) शिक्षण कार्य, संशोधन, इ. मधील विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या स्वातंत्र्यावर, स्वायत्ततेवर बंधने निर्माण होतील.
- ७) खाजगी शिक्षण संस्थांचे पेव फुटल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या फसवणुकीला प्रोत्साहनच मिळेल.
- ८) खाजगी शिक्षण संस्थाद्वारे भरमसाठ शुल्क आकारणी होऊन विद्यार्थ्यांच्या शोषणाला प्रोत्साहन मिळेल. शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला सुरुवात होईल.
- ९) सामाजिक शास्त्रांची पिछेहाट होईल तसेच मूल्य, नितीमत्ता यांना तिलांजली मिळेल व फक्त पैसा कमविणारी मशीन म्हणून विद्यार्थ्यांना विकास होईल.

वरील सर्व बाबींचा विचार करता शिक्षणाची संधी सर्वांना मिळण्यासाठी दोन्ही क्षेत्रांचे अस्तित्त्व आवश्यक आहे असे म्हणता येईल. अर्थात खाजगी क्षेत्रांवरील शिक्षणसंस्थांवर देखरेख, नियंत्रण ठेवणारी योग्य व कार्यक्षम यंत्रणा निर्माण करणे तितकेच महत्वाचे आहे. म्हणूनच नफ्या सोबत गुणवत्तेला संधी, समानतेसोबत आर्थिक बाजू, उपयुक्तते सोबतच उपलब्धता या गोष्टींची सांगड घालणे गरजेचे ठरेल.

भारताने शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती केली असली तरी सरकारने शिक्षण क्षेत्रातील वाढते खाजगीकरणाचे धोरण मात्र शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला घातक ठरलेले आहे. घटनेने सर्वांना मोफत शिक्षण देण्याची जबाबदारी सरकारवर टाकली परंतु अलीकडे सरकार हात झटकून शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचे धोरण राबवित आहे. त्यामुळे समाजातील गरीब, वंचित, भटका, आदिवासी, ग्रामीण, जातीगत आधारावर मागासलेला घटक चांगल्या व योग्य शिक्षणा करिता भरमसाठी शैक्षणिक शुल्क भरू शकत नाही. त्यामुळे हा घटक पिढ्यानपिढ्या शिक्षणापासून वंचित होता आणि आता कोठे शिक्षणाकडे वळला, तर खाजगीकरणामुळे त्यांची दारे पुन्हा बंद झाली आहे. याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात सामाजिक व आर्थिक विषमता वाढविण्यात होत असून, या वंचित घटकातील प्रतिभेला ला देश देखिल मुक्ततो आहे. खाजगीकरणामुळे योग्य शिक्षणापासून वंचित राहल्याने त्यांची प्रतिभा देशाच्या प्रगतीकरिता वापरता येत नाही. त्यामुळे देशाच्या बौद्धिक संपत्तीची मोठ्या प्रमाणात हानी होते आहे. खाजगीकरणाचे धोरण हे भारताच्या विकासाला घातक आहे यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

- १) घोडके अमोल लक्ष्मण — भारतातील मानव संसाधन विकास प्रकाशन—द युनिक अकॅडमी पुणे— ४११००४
- २) सिंह रमेश— भारतीय अर्थव्यवस्था—M.C. Graw Hill Education Private Limited Chennai - 2019
- ३) यादव जे.पी.— भारतीय शिक्षा प्रवृत्तिया— प्रोइंटर पब्लिकेशन जयपूर

शिक्षणाचे युगप्रवर्तक महात्मा फुले

मनिषा शरद इंगळे

संशोधक विद्यार्थी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

मो. 7821078543

पुर्वी समाजव्यवस्था चातुरवर्णावर आधारीत होती. स्त्रियाशुद्रादिक हे उपेक्षित, वंचित, अंधकारमय जीवन जगणारा बहुसंख्य वर्ग हा पशुपातळीवरील जीवन जगत होता. पिढ्यानपिढ्या खिचपत पडलेला, विषम समाज रचनेने या वर्गाला गुलामी, दास्य, दुःख, अवहेलना, अपमानाचे जीवन जगावे लागत होते. अस्पृश्यता हा कलंक समाजाला लागलेला होता. समाजातील बहुसंख्य वर्गाला गुलामीचे, शोषणिय जीवन जगावे लागत होते.

समाजातील विषमता नष्ट व्हावी असे सुधारणावादी विचार महात्मा फुल्यांचे आहेत. तत्कालीन समाजस्थिती विषयी महात्मा फुल्यांचे विचार “बहुजन समाज महाघोर निद्रेत सुस्त पडला आहे. त्याला जाणीव नाही व नेणीवही नाही. चलन चलन नाही ‘बाबा वाक्य प्रमाणं’ म्हणून तो एकसारखा गताणुगतिक झाला आहे. कष्ट करीत आहे. राबत आहे तरी अन्न, वस्त्र, आच्छादन यांना तो पारखाच आहे. माणुसकीचे समान हक्क माहित नाहीत”¹ पिढ्यानपिढ्या परंपराप्रिय जीवन हा समाज जगत आहे. स्वतःच्या हक्काविषयी विचार करण्याची क्षमता या गटात नाही. पशुपातळीवरील जीवन जगत आला आहे. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेच्या दडपणाखाली जीवन व्यतित करीत आहे.

शूद्र अतिशूद्र स्त्रिया यांच्या शिळा होउन जगण्याविषयी महात्मा फुल्यांनी निरिक्षण केले आहे. अशी अवस्था निर्माण होण्यास कारणीभूत असणारे वास्तव निदर्शनास येते. फुल्यांनी हे हेरले आहे. त्यांच्याच शब्दात

“विद्येविना मति गेली, मतिविना निती गेली

नीतीविना गती गेली, गतिविना वित्त गेले

वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले”²

शूद्रातिशूद्र स्त्रिया बहुसंख्य गटाच्या अधोगतीचे मुख्य कारण हे शिक्षण आहे. अस्पृश्यांच्या जिर्णोद्धारासाठी त्यांनाशिक्षण देणे गरजेचे आहे. महात्मा फुल्यांनी शिक्षणाचा पाया घातला.

सर्वप्रथम महात्मा फुल्यांनी स्त्रियांना, शूद्रातिशूद्रांना शिक्षणाची दारे खुली केली आहे. व्यक्तीच्या, समाजाच्या, देशाच्या विकासासाठी शिक्षण सर्वोत्तम मार्ग आहे. शिक्षणाने व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होत असतो.

शिक्षणाचा पाया घालणारे महात्मा फुले हे समाज सुधारक आहेत. मागास घटकाच्या विकासाला शिक्षण गरजेचे आहे. समाज परिवर्तन व्हावे, समतेवर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी, शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे तळागाळातील सर्वच घटकांचा विकास व्हावा, या वैधानिक विचारातून या महामानवाचे श्रेष्ठत्व व्यक्त होते. “सामाजिक कांतिच्या तत्वज्ञानाचे प्रत्यक्ष रूप त्यांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान व शिक्षणप्रसाराचे कार्य हेच होते. आधीशिक्षणाद्वारे जागृती म्हणजे पायाभरणी व नंतर या भरभक्कम पायावर आधारित सामाजिक सुधारणीची इमारत असे ज्यातिबांच्या कार्याचे स्वरूप होते. शिक्षण हे सामाजिक मूल्य परिवर्तणाचे साधन म्हणूनच त्यांनी मानले होते. तत्कालिन शिक्षणाचा मुलगामी व सर्वांगीण विचार ज्योतिबा फुले इतका स्पष्ट व प्रखर ध्येयनिष्ठ पध्दतीने कोणालाच मांडता आला नाही”³ फुल्यांच्या समाजसुधारणाविषयीचे कार्य मुळ पायाभरणीचे आहेत.

समाजक्रांती करण्यासाठी शिक्षण हे महत्वाचे मूल्ये आहेत. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. हे फुल्यांनी हेरले होते.

शिक्षणविषयक कार्य करताना, स्त्रियांना शिक्षण द्यायचे आणि स्त्री शिक्षणासाठी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षित करून अध्यापनाचे कार्य त्यांच्याकडून करवून घेतले. समाज सेवेचे हे कार्य करताना सनातनी विचारसरणीच्या लोकांकडून फुले दांपत्यास खूप छळ सोसावा लागला. “स्त्रीशिक्षण प्रसाराचे कार्य करित असताना सावित्रीबाईंना अश्लील शिष्या, शापवानी व शेणगोळ्यांचा वर्षाव सहण करावा लागला सावित्रीबाई फुल्यांच्या या महाण कार्याचा उल्लेख वाखणन्याजोगा आहे. मात्र सनातनी समाज व्यवस्थेचा जाच स्त्रियांना करावा लागला⁴”

महात्मा फुलेंचे शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचे विचार आजही मोलाचे ठरणारे आहे. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणावर आजही भर दिला जातो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 45 अन्वये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले आहे.

देशाच्या लोकसंख्येत पन्नास प्रतिशत लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. आज स्त्रियांना शिक्षणाची दार खूली नसती तर देशाला विकसित राष्ट्रांच्या पंक्तीत बसता येणार नाही. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी त्यांना शिक्षणाची गरज हे फुले दांपत्यास माहित होते. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार हे आजही मोलाचे आहेत.

संदर्भसुची:

- 1) रा. ना. चव्हाण (संपा.) महात्मा फुले यांच्या शोध व बोध, अक्षर श्रध्दांजली पृ.10, पुणे, 2003, पृ.14
- 2) डॉ. नीला पांढरे, 'समाजक्रांतीचे जनक महात्मा जोतीराव फुले'
- 3) प्रा. ना. ग. पवार/अविनाश वरोकर, 'भारतीय समाजक्रांतीचे जनक, महात्मा फुले', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2004, पृ. 104
- 4) प्रा. ना. ग. पवार/अविनाश वरोकर, 'भारतीय समाजक्रांतीचे जनक, महात्मा फुले', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2004, पृ. 94

ऑनलाईन शिक्षण हे ग्रामीण विद्यार्थ्यांसमोरील आव्हाने : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. गणेश नथ्युजी बहादे

समाजशास्त्र विभाग, प्रमुख

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, ता. हिंगणघाट जि. वर्धा

Email ID : ganeshbahade94@gmail.com

‘शिकणे’ आणि ‘शिकविणे’ ही प्रक्रिया आहे. ती प्राचीन काळापासून सतत सुरू आहे. समाज विकासाच्या सर्वच अवस्थांमध्ये शिक्षण प्रक्रियेचे अस्तित्व दिसून येत आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात शिक्षणाची प्रक्रिया तीच्या जन्मापासूनच सुरू होते. जन्मानंतर वाढत्या वयानुसार प्रत्येक मुल कळत न कळतपणे विविध गोष्टी शिकत असते. अशा शिक्षणाचा प्रारंभ कुटुंबापासूनच होतो. प्रत्येक व्यक्तीच्या शिक्षणाची कुटुंब हीच प्रारंभीक पाठशाळा होय. शिक्षण व्यवस्था ही समाजाच्या गरजेतून निर्माण झालेली आहे. वैदिक काळात भारतीय समाजात गुरूकुल, ऋषीचे आश्रम, ही शिक्षणाची व्यवस्था होती. बौद्ध काळात मठ आणि विहार तर मुस्लीम काळात मक्ताब व मदरसे असे शिक्षण व्यवस्थेचे स्वरूप होते. आधुनिक काळात शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, व्यावसायिक शिक्षण—प्रशिक्षण देणारी केंद्रे किंवा शिक्षणसंस्था असे शिक्षण व्यवस्थेचे स्वरूप आहे. समाज जसजसा विकासाच्या पुढच्या अवस्थेमध्ये गेला, तसतसे व्यक्तींच्या आणि समाजाच्याही गरजांचे स्वरूप बदलत गेले. या बदलांबरोबरच शिक्षण व्यवस्थेचेही स्वरूप बदलत आहे.

‘ग्रामीण जीवनाशी व परिसराशी अनुरूप असे शिक्षण म्हणजे ग्रामीण शिक्षण होय.’ राहाण्याची घरे, आरोग्य विषयक सोयी, रस्ते व वाहतुक व्यवस्था व मनोरंजनाची साधने इत्यादी शहरांपेक्षा ग्रामीण भागात अनेक गैरसोयी असतात. आधुनिक शिक्षण क्षेत्रातील पाटी आणि पेन्सिलची जागा विविध इलेक्ट्रॉनिक्स साधनांनी घेतली आहे. वही, पेन ऐवजी आता मोबाईल, टॅब, मिनी कॉम्प्युटर, लॅपटॉप इत्यादी साधनांचा वापर करित आहे. आजची शिक्षणपध्दती म्हणजे प्रचंड स्पर्धा. शिक्षण हेच म्हणजे पुस्तका बाहेरील गोष्टींचा विचार न करता केवळ पुस्तकातील धड्यांचा मागोवा, त्यामुळे विद्यार्थी पुस्तकी किडा होत आहे. शारिरीक, बौद्धिक, भावनीक असा सर्वांगीण विकास होत नाही. या शिक्षण पध्दतीत विद्यार्थी सुशिक्षित होत आहे. पण सुजाण व सुसंस्कृत होईलच असे नाही.

कोरोना—१९ विषाणुच्या परिणामामुळे २२ मार्च २०२० पासून देशात लॉकडाऊन सुरू झाले. त्यामुळे शाळा, महाविद्यालयांना सुट्या जाहीर करण्यात आल्या. त्यानंतर काही दिवसांनी शाळा—महाविद्यालये सुरू होतील अशी प्रत्येकाची अपेक्षा होती. परंतु शाळा — महाविद्यालये सुरू न झाल्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय समोर येऊन विविध शैक्षणिक लिंकद्वारे विविध ऑप, व्हॉट्सअप, ग्रुपच्या माध्यमातून शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला. असे असले तरी २०२० या शैक्षणिक वर्षापासून कोरोनाच्या संकटामुळे शाळा कधी सुरू होणार हे सांगता येत नसल्यामुळे सामाजिक अंतराचे नियम पाळून सरकारने शाळा ऑनलाईन सुरू करण्याचे आदेश दिले आहे.

कोरोना महामारीच्या काळात प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून ‘सोशल डिस्टन्सिंग’ या नियमामुळे विद्यार्थ्यांनी शाळेत न जाता ‘ऑनलाईन शिक्षण’ घ्यावे म्हणून हा पर्याय पूढे आला. हा पर्याय

योग्य असला तरी, ग्रामीण भागात हा पर्याय हाताळतांना अनेक अडथळे निर्माण होऊ शकतात. कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर देशात सर्वत्र संचारबंदी लागू झाली. आणि कोरोनाच्या सुट्या मिळाल्या. अनेक विद्यार्थ्यांची वार्षिक परिक्षाही अर्धवट राहिली. सुरुवातीला एक दिवस, नंतर एकोणीस दिवस असे करता—करता तीन—चार महिणे निघून गेली. तीन महिन्यांच्या कालावधी नंतर देशात अनेक ठिकाणी जनजीवन पुर्ववत सुरू करण्यात आले. असे असले तरी, सोशल डिस्टन्सिंगचे नियम पाळावेच लागणार असल्याने यावर्षी मुलांची शाळा कशी सुरू करावी ? हा गंभीर प्रश्न अनेक शाळा—महाविद्यालयांनी 'ऑनलाईन शिक्षणाच्या' माध्यमातून सोडविला. अनेक शाळांनी आपआपल्या पध्दतीने ऑनलाईन शिक्षण सुरू केले. ऑनलाईन शिक्षण पध्दती स्विकारतांना अनेक शाळांनी 'पीडीएफ' स्वरूपातील पुस्तके मुलांना उपलब्ध करून दिली. पालकांचे किंवा मुलांचे व्हॉट्सअप ग्रुप तयार केले. कोणी युट्युबर व्हिडीओ अपलोड केले, तर कोणी व्हॉट्सअप ग्रुपवर टाकले, तर कोणी झुम सारख्या ॲपचा वापर करित आहे. कोरोना सारख्या महामारीच्या काळात सध्यातरी 'सोशल डिस्टन्सिंग' हा एकमेव प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून ऑनलाईन शिक्षण पर्याय असला तरी ग्रामीण भागात शिक्षण घेणाऱ्या मुलांच्या बाबतीत मात्र ऑनलाईन शिक्षण कितपत उपयोगी ठरतील याबाबत शंका वाटते.

कोरोना विषाणुच्या परिणामामुळे शाळा—महाविद्यालये बंद करण्यात आले. सर्व स्तरांवरील परिक्षा देखिल रद्द करण्यात आल्या. विद्यार्थ्यांना शाळेत जाता येत नसल्यामुळे, त्यांना शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय समोर आला. मात्र या पर्यायाचा वापर करतांना विद्यार्थ्यांसह पालकांना देखील अशा अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. शिक्षण विभागाने इयत्ता पहिली ते दहावी पर्यंत शिक्षा ॲप, व्हॉट्सअप ग्रुपच्या माध्यमातून ऑनलाईन शिक्षण उपलब्ध करून दिले. परंतु विद्यार्थ्यांकडे अशा कोणत्याही भौतिक सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणात अडथळे निर्माण झाले आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेतांना अनेक अडचणी येत आहे. काही पालकांकडे स्मार्टफोन नाही. तर काहींकडे इंटरनेट सुरू करण्यासाठी पैसे नाही. स्मार्टफोन असेल तर नेटवर्कची समस्या आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण देत असतांना शिक्षकांसमोर अनेक समस्या निर्माण होत आहे. ग्रामीण भागातील पालकांकडे किंवा विद्यार्थ्यांकडे ३५ ते ४० टक्केच स्मार्टफोन उपलब्ध आहे. त्यांनाही इंटरनेट व नेटवर्कची समस्या जाणवत आहे.

ऑनलाईन अभ्यासामुळे विद्यार्थी हा शिक्षणाच्या प्रवाहात राहून अभ्यासात सातत्य ठेवण्याचा उद्देशदेखील शाळा — महाविद्यालयांचा आहे. शहरीभागात ऑनलाईन शिक्षणाचा चांगला प्रतिसाद मिळत असला तरी, ग्रामीण भागात मात्र अनेक तांत्रिक अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. या अडचणीमुळे विद्यार्थी आणि पालक दोघेही मेटाकुटीस आले आहेत. याशिवाय बहुतेक पालक कामानिमित्त बाहेर जातात. काही वाड्या—वस्त्यांवर वीज नाही, तर कुठे मोबाईल रेंजची समस्या देखील आहे. त्यामुळे शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षण घेणे कठीण झाले आहे.

विवेक पंडीत म्हणाले, "महाराष्ट्रात आजच्या घडीला १ लाख सहा हजार ३२७ प्राथमिक शाळा आहे. २७ हजार ४४६ माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा आहेत. या शाळांमधून २ कोटी २४ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहे. त्या पैकी दुर्गम व ग्रामीण भागातील शाळांची संख्या ९९ हजार १४४ म्हणजे ७४.१६ टक्के इतके त्याचे प्रमाण आहे. यातील विद्यार्थी या भागात म्हणजे आदिवासी आणि ग्रामीण भागात आजही विज पुरवठा सुरळीत होत नाही. हे वास्तव असून दुर्गम भागातील त्यापैकी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या २७४ आहे. राज्यातील एकूण शाळांपैकी ५१ हजार ६७७ म्हणजेच ४८.६५ टक्के शाळांमध्ये संगणक व इंटरनेटची

सुविधा नाही. म्हणजेच या विद्यार्थ्यांना संगनकाचे साधे ज्ञान देखील नाही. असे असतांना शिक्षकांनी ते प्रशिक्षण विद्यार्थ्यांना द्यावे तर तो स्वतः प्रशिक्षित असणे गरजेचे आहे. त्याचा देखील विचार होणे आवश्यक आहे.

आपण सर्वांना अखंडीत इंटरनेट आणि विज देऊ शकतो का ? नाही ! ही खरी शिक्षणातील नवीन समस्या आहे. तसेच ऑनलाईन शिक्षणात विद्यार्थ्यांचे शंका निरसन कसे करता येईल. ऑनलाईन शिक्षण देतांना विद्यार्थी उपस्थित आहे आणि लक्ष देतो किंवा देत नाही याची खात्री कशी करता येईल. म्हणजे झुम सारख्या ॲपवर एखादा विद्यार्थी लॉगीन झाला की, कळत असले तरी, तो पूर्ण वेळ बसला आहे किंवा लक्ष देत आहे हे निश्चित कसे करता येईल. एकीकडे व्याख्यान चालू करून तो इतर कामे करू शकेल किंवा बाहेर फिरून येऊ शकेल असे लाईव्ह व्याख्यानामध्ये होण्याची शक्यता अधिक असते. ज्या मोबाईलला शाळेत वापरण्यास बंदी होती तोच मोबाईल विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे धडे देणार आहे किंवा देत आहे. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांसह पालकांना देखील वेगळाच मनस्ताप होत आहे. ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षणासाठी अनेक त्रुटी, समस्या आहेत. तसेच ऑनलाईन शिक्षणामुळे मुलांचे शैक्षणिक नुकसान होत आहे. शिक्षकांसोबत न होणारा संवाद व मार्गदर्शना अभावी विद्यार्थी देखील अडचणीत सापडले आहेत. ग्रामीण भागातील गोरगरीब, कष्टकरी, वंचित, मजुर, लहान व्यावसायिक कोरोनाच्या महामारीमुळे व सुरू असलेल्या लॉकडाऊनमुळे संकटात सापडले आहे. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती ढासळली आहे. अशा परिस्थितीत मुलांना महागडे मोबाईल ऑनलाईन शिक्षणासाठी घेणे अवघड व त्रासदायक ठरत आहे. मुलांना महागडे मोबाईल घेऊन दिले तरी ऑनलाईन शिक्षणाव्यतिरिक्त मोबाईलचा गैरवापर करण्याची दाट शक्यता असते.

मुलांच्या शिक्षणासाठी पालकांनी मोबाईल खरेदी केले. मुले शिक्षणात दंग झाली. नंतर अनेक समस्या समोर येऊ लागल्या. ग्रामीण भागात नेटवर्क नाही. वीज नाही. त्यामुळे मोबाईल चार्ज होत नाही. काही ठिकाणी झुम ॲपद्वारे शिक्षण द्यायला सुरुवात झाली. शिक्षक देखील व्हॉट्सॲपवर पीडीएफ स्वरूपात विषयाची माहिती पाठवू लागले. स्वतः तयार केलेले व्हिडिओ देखील पाठविले. मुले सुध्दा ह्या गोष्टी नवीन असल्याने आकर्षित झाली. परंतु पुढे अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या. मुले मोबाईलचा वापर शिक्षणासाठी न करता कार्टून बघणे व इतर कार्यक्रम बघण्यात दंग होऊ लागली. शिकणे हा मुळ उद्देश बाजूला झाला. मुले या मोबाईलवर जास्त वेळ राहिल्याने डोळ्यांच्या समस्या निर्माण होऊ लागल्या. मुलांचे मैदानी खेळावरचे लक्ष कमी होऊ लागले. व्यायाम कमी झाला. मुले मोबाईल यातच अडकून पडली. सध्याच्या काळात मुलांना घरी आवरणे पालकांना अवघड होऊन बसले आहे. कारण मुले पालकांचे ऐकत नाहीत, हट्टी, चिडचिडी झाली आहेत. शाळेत शिक्षकांचा एक आदरयुक्त धाक असतो. त्यामुळे मुले सांगितलेले ऐकतात, अनुकरण करतात, आपली सर्व कामे वेळच्यावेळी पूर्ण करतात. पण सध्यास्थितीत मुले आळशी झाल्याचे दिसून येतात. या ऑनलाईन शिक्षणामुळे काही मुले मोबाईल सतत हाताळू लागली आहे. शाळांमधून उपक्रम राबडून मुलांना मिळणारा आनंद या कोरोनामुळे कमी होऊ लागला आहे. यातूनही शिक्षक मार्ग काढतील कारण परिवर्तनावर विश्वास ठेवला पाहिजे.

निष्कर्ष :-

१. कोरोनाच्या महामारीमुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी ऑनलाईन शिक्षणपूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक गावात विज पुरवठा सुरळीत करावा.
२. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांकरीता नेटवर्क व इंटरनेटची सुविधा उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.

३. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांकरीता मोबाईल व त्यासाठी लागणारा इंटरनेटचा पुरेसा डेटा मोफत उपलब्ध करू द्यावा.
४. ऑनलाईन शिक्षण देत असतांना ग्रामीण भागातील गरीब विद्यार्थ्यांवर अन्याय होणार नाही याची काळजी सरकारने घ्यावी.
५. शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करावे लागेल काळाबरोबर बदलत राहावे लागेल.
संदर्भ :-
१. रा. ज. लोटे, भारतीय समाज आव्हाणे आणि समस्या, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर (२०१५)
२. m. lokmat.com – 7 June 2020
३. krushival-in – ४-४-२०२१
४. yinbuzz.com
५. dainikprabhat.com
६. kartavya sabhana.in
७. tv9marathi.com – 13 June 2020
८. प्रदिप आगलावे, सरोज आगलावे, भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर (२०१८)
९. esakal.com
१०. समाजशास्त्र संशोधन पत्रीका, अंक २४ वा, डिसेंबर २०१९
११. समाजशास्त्र संशोधन पत्रीका, अंक १९ वा, मार्च २०१५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार**प्रा. पंकज वा. मुन**

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा
pankajmoon.1982@gmail.com

सारांश :

एखाद्या व्यक्तीमत्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तीमत्व अशी असतात की, जी काळालाच घडवितात. अशा व्यक्तीमत्वांपैकी एक मोठे व्यक्तीमत्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. भारतीय समाज हा परंपरागत चार्तुवर्ण व्यवस्थेवर आधारीत होता. त्यामुळे समाजामध्ये विषमता मोठ्या प्रमाणात रुजलेली होती. तेव्हा ही विषमता नष्ट करण्यासाठी सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणजे शिक्षण होय असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी मनातील बुरसटलेले विचार बाहेर पडू शकतील यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या जीवनामध्ये शिक्षणावर अधिक भर दिला. शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे. या माध्यमातून लोकशाही शासन व्यवस्थेत वरिष्ठातील वरिष्ठ पद जाती, धर्माच्या या विषमतेच्या आधारावरून प्राप्त होऊ शकत नाही तर ते शिक्षणाच्याच माध्यमातून शक्य आहे असा त्यांचा विश्वास होता ते विचार आजही प्रासंगिक आहेत. वर्तमान काळातील दारिद्र्य, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, आर्थिक विषमता, शोषण, गुन्हेगारी, जातीयता, धर्मांधता, वर्णभेद, स्त्रियांच्या समस्या, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, एकात्मतेचा प्रश्न, भ्रष्टाचार इत्यादी नानाविध समस्यांचे निवारण करण्याचे शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार वर्तमान काळात देखिल उपयुक्त आहेत काय? या संदर्भाने प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शब्दसंकेत : शिक्षण, अधिकार, अंधश्रद्धा, भ्रष्टाचार, स्त्री विकास, नैतिकता.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार व्यापक होते. समाजातील बहुजनांना समाजव्यवस्थेमध्ये जर सहभाग प्राप्त करून घ्यायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरे माध्यम नाही. विसाव्या शतकात आपल्या कार्य कर्तृत्वाचा अमिट ठसा उमटविणाऱ्या व्यक्तीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समावेश होतो. “शिका, संगठित व्हा, संघर्ष करा.” या त्यांनी दिलेल्या संदेशात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचारांचे सार स्पष्टपणे दृष्टीगोचर होते. समाज परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे हे ते जाणून होते. डॉ. आंबेडकरांनी जनसामान्यात शिक्षणविषयक जागृती निर्माण करून समताधिष्ठीत मूल्यांची प्रतिष्ठापणा करून त्यांनी आधुनिक भारताची रचना केली. स्त्री, दलित, पिढीत, वंचित, दुर्बल, कामगार, भूमिहीन यांच्या जीवनात क्रांती घडविण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सिंहाचा वाटा असल्याचे दिसून येते.

भारतात शिक्षण क्षेत्रात सध्या ज्या विविध प्रकारच्या सुधारणा घडून येत आहेत. त्यांची आवश्यकता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्यापूर्वीच अधोरेखित केली होती. डॉ. आंबेडकरांना भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणा केवळ आवश्यकच नाही तर अपरिहार्य वाटत होत्या. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांचा भर हा शिक्षणांच्या लोकशाही करणावर आणि सार्वत्रिकी करणावर होता. जो पर्यंत सर्व भारतीयांचे शैक्षणिकदृष्ट्या सबलीकरण होणार नाही तो पर्यंत भारतात विकासाची संकल्पना आकाराला येणार नाही. अशी डॉ. आंबेडकरांची धारणा होती. शिक्षणाचे लोकशाहीकरण हा डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक न्याय संकल्पनेचा अविभाज्य घटक

होता. डॉ. आंबेडकर शिक्षणाकडे मुक्तीचा मार्ग म्हणून पाहत होते. भारतातील सर्व मागास जाती –जमातींना तसेच महीलांना शोषणाच्या आणि पिढवणुकीच्या दष्टचक्रातुन मुक्त व्हायचे असेल तर शिक्षण हा महत्वाचा घटक आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून अधिकाराची जाणीव होत असते. परंतु या माध्यमांच्या आधारे व्यक्तीला आपल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अधिकारांची जाणीव होणार नाही तो पर्यंत त्याच्या अधिकाराचे हनन होत राहिल. अशी डॉ. आंबेडकरांची भूमिका होती. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील विषमतेवर, अन्यायावर आणि शोषणावर आधारित समाज व्यवस्थेचे बळी ठरलेल्या सर्व घटकांना शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा हा मुक्ती मंत्र दिला होता.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता तपासणे.

संशोधनाची गृहीतके:

- १) मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाचे शिक्षण हे एकमेव प्रभावी साधन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानले आहे.
- २) डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे.

संशोधनाचे महत्व :

आधुनिक काळातील बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार कल्याणकारी ठरू शकतात म्हणून त्यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

भारतातील वर्षानुवर्षे चालत आलेली विषमता, अनिष्ट रुढी परंपरा, अंधश्रद्धा, जातीयता, अस्पृश्यता, गुलामगिरी, शिक्षणाचा अभाव, धर्माच्या नावाखाली केले जाणारे शोषण व अन्याय अत्याचार बघून आंबेडकर अस्वस्थ झाले आणि यातून मुक्त व्हायचे असल्यास शिक्षण हाच यावर उपाय आहे हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून शिक्षणाचे महत्व विशद करतांना ते म्हणतात. “उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हिनबल होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी निर्बुद्ध राहिल्यास तो जिवंतपणे दुसऱ्यांचा गुलाम होतो.”^१ त्यामुळे शिक्षण हाच जीवन विकासाचा मार्ग आहे हे त्यांनी जाणले होते.

प्राथमिक शिक्षण :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थेनुसार अगदी खालच्या म्हणजे शुद्र वर्णातून होते. या देशातील बहुजन वर्ग हा निरक्षर आहे आणि लोकशाही देशाचा विकास शिक्षणाशिवाय शक्य नाही हे त्यांना माहित होते म्हणूनच ते म्हणतात. “प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील.”^२ म्हणून बाबासाहेबांनी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे असे म्हणतांना ते मोफतही असावे असेही त्यांना अभिप्रेत होते. परंतु ते सर्वांना मोफत असावे असे त्यांना वाटत होते.

उच्च शिक्षण :

समाजाची तत्कालीन स्थिती पाहू जाता ती जर दूर करायची असेल तर प्राथमिक शिक्षणापेक्षाही उच्च शिक्षणाला जास्त महत्व दिले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. म्हणून

विद्यार्थ्यांना उद्देशून दिलेल्या भाषणात ते म्हणतात, “आज जर मी उपस्थित लोकांमध्ये खडा मारला तर तो बी. ए. झालेल्यालाच लागेल, पण त्यापेक्षाही उच्च शिक्षण घ्यायला पाहिजे. तसेच एक मुलगा बी. ए. झाल्याने अस्पृश्य समाजास जो आधार होईल तसा एक हजार मुले चौथी शिकून पास झाले तरी होणार नाही. म्हणून समाजाचा उद्धार होण्यासाठी उच्च अधिकाराची पदे मिळणे गरजेचे आहे व त्यासाठी उच्च शिक्षण घेतल्याशिवाय पर्याय नाही.” त्यांच्या मते उच्च शिक्षणामुळे समाजात नेते उत्पन्न होतात आणि समाजात चांगले नेते असल्याशिवाय समाज प्रगती करू शकणार नाही. त्यासाठी उच्च शिक्षण घ्यायलाच पाहिजे. समाजाची उन्नती त्या त्या समाजातील बुद्धीमान होतकरू तरुणांच्या हातात असते. हिंदू समाज व्यवस्थेत अस्पृश्यांची कशी फसवणूक झाली, ते उच्च शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांना लक्षात येणार नाही आणि ते स्वउद्धारासाठी प्रेरित होणार नाहीत. म्हणून भारतातील सर्व प्रकारच्या सामाजिक प्रश्नांवर शिक्षण प्रसार हाच एकमेव तोडगा आहे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

स्त्री शिक्षण :

भारतीय धर्मव्यवस्थेने स्त्री शुद्रांना शिक्षणापासून वंचित ठेवल्यामुळे त्यांची प्रगती झाली नाही परंतु बाबासाहेबांचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन अत्यंत उदात्त होता. ते स्त्री शिक्षणाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. अमेरिकेहून आपल्या वडिलांचे मित्र जमादार यांना लिहिलेल्या पत्रात बाबासाहेबांनी “मुलांसोबत मुलींनाही शिक्षण दिले तर आपल्या समाजाची प्रगती अधिक झपाट्याने होईल हा विचार आपल्या सर्व कार्यकर्त्यांना पटवून सांगा.” असे म्हटले होते.

डिसेंबर १९२७ साली महाड येथे भरलेल्या सत्याग्रह परिषदेसमोर स्त्रियांना उद्देशून केलेल्या भाषणात मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींनाही शिक्षण देण्याचे आवाहन करतांना बाबासाहेब म्हणतात, “ज्ञान आणि विद्या ह्या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाही तर जे लोक पलटणीत राहिले त्या लोकांनी आपल्या मुलीला जे शिक्षण दिले ते दिले नसते. खान तशी माती ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हाला सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका.

सहशिक्षण :

काळाची गरज लक्षात घेता पुराणमतवाद्यांनी स्त्री शिक्षणाला फारसा विरोध दर्शविला नाही मात्र स्त्री पुरुषांना एकत्र शिक्षण दिल्यास स्त्रिया विनय आणि पुरुषाची नितीमत्ता धोक्यात येईल असे सांगून ठामपणे विरोध केला. परंतु बाबासाहेबांनी पुराणमतवाद्यांच्या ह्या कल्पनेवर कडाडून टीका करित नितिमत्तेला पोषक असे वातावरण जर खरोखरच निर्माण करावयाचे असेल तर स्त्री पुरुषांना एकत्र शिक्षण दिले गेले पाहिजे तरच नितिमत्ता शाबूत राहू शकते असा दृढविश्वास व्यक्त करित स्त्री पुरुष सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर केवळ सहशिक्षणाचा विचार मांडून थांबले नाहीत तर त्यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने मुंबईला सिद्धार्थ महाविद्यालय व औरंगाबादला मिलींद महाविद्यालयाची स्थापना करून मुलांबरोबर मुलींच्या शिक्षणाचीही सोय उपलब्ध करून दिली. मिलींद महाविद्यालयाच्या कौनशिला समारंभाप्रसंगी दिलेल्या भाषणात ते म्हणतात, “मिलींद महाविद्यालयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या महाविद्यालयामध्ये मुलांच्या बरोबर मुलीही शिक्षण घेत आहेत. सामाजिक मागासलेल्या आणि सहशिक्षणाचा गंधही नसलेल्या या भागात सहशिक्षणाचा एक नवीन पायंडा या मिलींद महाविद्यालयाने घातला आहे. अशा प्रकारे बाबासाहेबांनी स्त्री पुरुष शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे.

शिक्षणाची पवित्रता व मूल्यशिक्षण

शिक्षण हे मागासलेल्या व अल्पसंख्यांक लोकांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणारे असावे असे त्यांना वाटत होते. शिक्षण हे पवित्र क्षेत्र असून ज्याचा शिक्षणाशी संबंध नाही. शिक्षणाची गंधवार्ता नाही अशा भ्रष्टाचारी व अपात्र लोकांच्या हातात हे पवित्र क्षेत्र राहू नये असे त्यांना वाटायचे. याविषयी सांगतांना ते म्हणतात, “शिक्षण ही बाब रस्ते बांधणे, गटार साफ ठेवणे, वगैरे बाबींपेक्षा निराळ्या प्रकारची आहे. बारभाईचा कारभार तेथे उपयोगी नाही. प्रांतिक स्वायत्तता मागा आणि राष्ट्रीय दृष्टीने शिक्षणाचे धोरण ठरवा. आमची त्याला हरकत नाही परंतु शिक्षणात एकसूत्रीपणा असला पाहिजे शाळांचा कारभार शिस्तीने चालला पाहिजे आणि शिक्षण चोख असले पाहिजे. भलत्याच माणसांना शिक्षणात ढवळाढवळ करण्यास सवड मिळता कामा नये.”^३

शिक्षणामुळे माणसाचा सर्वांगीण विकास साधता येतो. म्हणून समाजात मूल्ये रुजवायची असतील तर समाजाला नैतिक शिक्षणाची गरज आहे. विद्येला शील आणि करुणा यांची साथ मिळणे आवश्यक आहे. विद्या प्राप्त करणारा हुशार माणूसच दुसऱ्याला फसविण्याचा प्रयत्न करतो परंतु त्याला जर सदाचाराची जोड मिळाली तर तो दुसऱ्यांना फसविणार नाही. म्हणूनच शिकलेल्यांमध्ये शीलाची महत्वाची गरज आहे. शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. मूल्य शिक्षणासाठी नैतिक शिक्षणाची गरज आहे असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच बाबासाहेब शिक्षणातील नितीमत्ता, सचोटी, पवित्र्य या गुणांचा आग्रह धरतात. ज्ञान आणि व्यक्तीविकास यांच्या साधनेचे साधन म्हणून ते शिक्षणाकडे बघतात. शाळेत मुलांची मते सुसंस्कृत करून त्यांना समाजहितास योग्य असे वळण लावायचे असते. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक तयार करण्याचे कारखाने आहेत.”^४

दलितांचे शिक्षण :

अस्पृश्य समाजाची सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी त्यांना जागृत करणे, आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे हा समाज शिक्षित झाला तरच त्याची उन्नती होऊ शकते असे बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यामुळे अगदी सुरुवातीपासूनच त्यांनी अस्पृश्य समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याच्या कार्यावर भर दिला. अस्पृश्य समाजाचे योग्य शिक्षण झाल्यास हा समाज आपल्या हक्काविषयी जागरूक राहिल व ते हक्क मिळविण्यासाठी प्रयत्न करील असा त्यांचा विश्वास होता. यासाठीच त्यांनी २० जुलै १९२४ रोजी ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभेची’ स्थापना केली व त्याद्वारे अस्पृश्य समाजासाठी वाचनालये, प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरु केल्या व दलितांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

दलितांच्या सर्वांगीण उन्नतीला सहाय्यभूत ठरणारे शिक्षण मिळणे हे त्यांना सुलभ व्हावे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सरकारशी लढा दिला. ते म्हणतात, “दलित वर्गातील शिक्षण ही फार खर्चाची बाब होता कामा नये. उलट ह्या खालच्या वर्गाला वरच्या पातळीवर आणण्यासाठी त्यांना सवलती दिल्या पाहिजेत.

निष्कर्ष :

१. शिक्षण हाच राष्ट्राच्या उन्नतीचा मार्ग आहे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचाराची आजही उपयुक्त आहेत.
३. शिक्षण घेणे हा सर्वांचा अधिकार आहे.
४. शिक्षणामुळे समान हक्क व अधिकार प्राप्त होतात आणि धार्मिक विकास साधता येतो.
५. उच्च शिक्षणाने देशाच्या विकासाची गती वाढते आणि स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या मूल्यांची जोपासना होते.
६. सर्वांनी शिक्षण घ्यावे याकरिता प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करणे आवश्यक आहे.

७. महिलांचे सक्षमीकरण करायचे असल्यास शिक्षण महत्वपूर्ण आहे.
८. स्त्री आणि पुरुषांमध्ये साहचर्य वाढीस लागावे व नैतिकता वाढीस लागावी याकरिता स्त्री पुरुष सहशिक्षण आवश्यक आहे.
९. शिक्षणासोबत मूल्यशिक्षणही आवश्यक असून शिक्षणाला शीलाची जोड असणे जरूरी आहे.
१०. दलितांच्या विकासाकरिता त्यांना शिक्षण व सवलती देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

१. भी. रा. आंबेडकर, बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख, संपादक — रत्नाकर गणवीर, नागपूर १९७६, पृ. १२०.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जनता, दि. २२/०९/१९५१ (औरंगाबाद येथील महाविद्यालयाच्या शिलारण्यास प्रसंगीचे भाषण)
३. भी. रा. आंबेडकर, बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख, संपादक — रत्नाकर गणवीर, नागपूर १९७६, पृ. १२०.
४. भी. रा. आंबेडकर, बहिष्कृत भारतातील स्फूटलेख, संपादक — रत्नाकर गणवीर, नागपूर १९८१, पृ. ४४.
५. भी. रा. आंबेडकर, प्रा. हुदलीकर यांनी घेतलेली मुलाखत, नवयुग, दि. १३/०४/१९४७.
६. जाधव नरेद्र (१९९२) : “डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान”, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
७. आगलावे प्रदीप (२००८) : “सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
८. बोधनकर सुधिर व अलोणी विवके (२००३) : “सामाजिक संशोधन पद्धती”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

नवीन उच्च शिक्षणाच्या धोरणाचीदिशा-ऐतिहासिक अभ्यास**प्रा.डॉ.गोरखनाथ पा.फसले**

(इतिहास विभाग प्रमुख)

श्री.सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव,जी.बीड.

मो.९८९०१२१८४६E-mail: gpf1969@rediffmail.com**प्रस्तावना:**

३४ वर्षांनंतर नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला(**National Education Policy 2020**) केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत मंजुरी देण्यात आली.उच्च शिक्षणाच्या रचनेत आमूलाग्र बदलशालेय व उकरण्यात आले आहेत.शिक्षण प्रकारांना शाखांच्याचौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय आणि समन्वयी करण्यात आले आहे.एकाचवेळी अभियांत्रिकी व संगीत हे दोन्ही विषय घेवुनही उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल.शालेय विद्यार्थ्यांमध्येवैदज्ञानिकव्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान २१कोन विकसित केला जाणार असूनदृष्टि करण्याला महत्त्व देण्यात आले आहे,1986 रोजी पहिलं शैक्षणिक धोरण देशात लागू झालं.त्यानंतर1992 मध्ये या शैक्षणिक धोरणात बदल करण्यात आले .2009 मध्ये शिक्षण हक्क कायदा आणला गेला ज्याचीअंमलबजावणी 2013 पासून करण्यातआली.साली शैक्षणिक धोरणात अखेरची मोठी सुधारणा झाली तेव्हा परिस्थिती पूर्णपणे १९९२ वेगळी होती.तेव्हा देशात एकूण विद्यापीठे अथवा तत्सम संस्था १९० होत्या; एकूण उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी सुमारे चाळीस लाख एवढे होते तर एकूण नोंदणीचे प्रमाण८%इतके कमी होतेच्या मनुष्यबळ विकास २०१८)मंत्रालयाच्या(MHRD) च्या अहवालानुसार, देशभरात आता एकूण ७९० विद्यापीठे आहेत; एकूण उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी ३ कोटी ४५ लाख ८४ हजार ७८१ इतके आहेत आणि एकूण नोंदणीचे प्रमाण२६.३इतके % आहे.पूर्वानुभव, वर्तमान आव्हाने आणि भविष्यातील गरजा लक्षात घेऊन हे धोरण आखले आहे. धोरण कितीही पक्कं, भक्कम आणि मजबूत असलं तरी जोपर्यंत क्रियान्वयन प्रामाणिकपणे होत नाही तोपर्यंत परिणाम दिसणार नाहीत. नोकरशाहीच्या लालफीतीत हे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण अडकलं नाही तरच आशादायक चित्र साकारलं जाईल.

जुन्या ५+२+3हा आराखडा लागू करणे ज्यात ४+३+३+५ऐवजी नवीन

- १ .पहिला टप्पा: पूर्व प्राथमिक ते दुसरी-पाच वर्षे
२. दुसरा टप्पा: -तिसरी ते पाचवी-तीन वर्षे
३. तिसरा टप्पा:-सहावी ते आठवी तीन वर्षे
४. चौथा टप्पा: नववी ते बारावी -चार वर्षे

शालेय शिक्षणासाठी 5+3+3+4 हे सूत्र आले आहे महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी .3+2 आणि 4+1 अशी दोन सूत्रे येत आहेतया दोन्हीत काय फरक आहे .? 3+2 म्हणजे 3 वर्षांचे पदवीचे शिक्षण आणि दोन वर्षांचे पदव्युत्तर शिक्षण (म्हणजे आज आहे ते), 4+1 म्हणजे 4 वर्षांचे पदवीचे शिक्षण आणि 1 वर्षांचे पदव्युत्तर शिक्षणयात एक .

पदवीचा अभ्यासक्रम पूर्ण करताना .नवीन संकल्पना आणण्यात आली आहे'आगमन' व 'बहिर्गमन'कोणत्याही टप्प्यावर करता येईलतसेच . कोणताही अभ्यासक्रम सोडून वेगळा अभ्यासक्रम घेता येईलयासाठी पहिल्या वर्षांनंतर प्रमाणपत्र, दुसऱ्या वर्षांनंतर पदविका व तिसऱ्या वर्षांनंतर पदवी प्रदान करण्यात येईल.

ही लवचिकता विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने स्वागतार्ह आहे. बदलामुळे शिक्षकांच्या कार्यभारात सतत बदल होत राहतील व याला कसे सामोरे जायचे हा प्रश्न प्रशासनापुढे पडेल. भारतात १८ ते २३ या वयोगटातील तरुणांची संख्या २०१६ पर्यंत १४ कोटी १५ लक्ष इतकी असेल असा भारत सरकारच्या मानव संसाधन मंत्रालयाचा अंदाज आहे. लोकसंख्येतील हाच वर्ग उच्च शिक्षण घेणारा असतो. उच्च शिक्षणाच्या क्वालिटीचा विचार आपण नंतर करू पण आधी उच्च शिक्षण हे तरुणांना उपलब्ध तरी आहे काय आणि उच्च शिक्षणाच्या संख्यात्मक वाढीचे आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांचे स्वरूप केवढे आव्हानात्मक आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. वरील वयोगटातील किती टक्के तरुण उच्च शिक्षणासाठी नावे नोंदवितात किंवा प्रत्यक्ष प्रवेश घेतात. ग्रॉस एनरोलमेंट रेशो) यावरून स्थूल नाव नोंदणी दर वा प्रवेशाचा दर लक्षात येतो किंवा (२०१२-१३ मध्ये प्रवेशाचा हा दर

टक्के इतका होता. जगात हाच दर २७ टक्के, तर चीनमध्ये ३० टक्के इतका आहे. दर वर्षी साधारणदोन ते अडीच विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेतात. २०३० पर्यंत किमान ५ कोटी विद्यार्थ्यांन शिक्षणाची दारे उघडी करून द्यावी लागतील. यासाठी किमान १२ लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करावी लागेल. देशाच्या वाढत्या गरजा व युवकांच्या वाढत्या आकांक्षा आणि उपलब्ध साधने यांचा मेळगुणवत्ता पूर्ण शिक्षणाशी कसा जोडता येईल हा उच्च शिक्षणातील आजचा यक्षप्रश्न आहे.

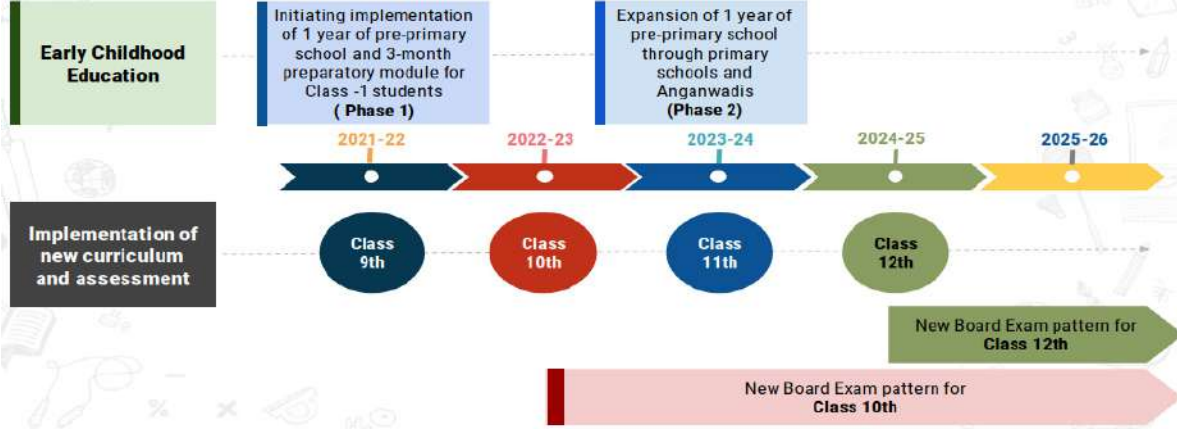
१९६८ मध्ये कोठारी कमिशनने शिक्षणावर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या किमान ६ टक्के इतकी रक्कम शिक्षणावर खर्च व्हावी असे सुचविले होते. पावेतो कुठल्याही सरकारला एवढी रक्कम अद्याप शिक्षणावर खर्च करणे साध्य झालेले नाही. एच. आर. मिनिस्ट्रीच्या माहितीनुसार २००१ ते या काळात २००९ टक्क्याने वाढलेला असला तरी राज्यांचा वाटा १ केंद्राचा खर्चातील वाटा ३.७६ टक्क्यावरून ३ टक्क्यांपर्यंत घसरलेला आहे. २०११-१२ या वर्षात एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १.६२ प्राथमिक शिक्षणावर तर माध्यमिक शिक्षणावर ०.९९ आणि उच्च शिक्षणावर ०.७६ तर तंत्र शिक्षणावर ०.५७% एवढी तरतूद करण्यात ली होती आले.

उच्च शिक्षणातील अनेक दुष्प्रवातिनी उच्च शिक्षणाच्या मागणी व पुरवठा यातील प्रचंड तफावतीतून निर्माण झालेल्या आहेत. याचा अर्थ सरळ आहे. शिक्षणातून त्वरित व तात्कालिक फायदा काहीच (पाहिल्यास कॅगचे रिपोर्ट) नाही अशा भ्रामक संकल्पामुळे व वित्तीय नियोजनातील त्रुटीमुळे शिक्षणाला दुय्यम महत्त्व देण्याच्या परिणामातून च्या शिक्षणाखासगीकरणेचे पेव फुटलेले आहे. खाजगीकरणेची मदत घेण्यास हरकत नाही. परंतु शिक्षणाचे 'कार्पोरेटायझेशन' करण्याचे सामाजिक व आर्थिक दुष्परिणाम हिंदुस्थानात अत्यंत व्यापक व खोलवर झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. शिक्षणाच्या खाजगीकरणेचा पुरस्कार करणारे म्हणतात 'शिक्षणाला सेवाधर्माच्या पावित्र्याचा जो टॅग लावलेला आहे तो दूर करा. शिक्षण ही कमोडीटी आहे. हा ग्राहक आहे व शिक्षणाची सेवा देणारा हा या (विद्यार्थी) शिक्षणाची ज्याला आवश्यकता आहे तो (सर्विस प्रोवायडर) रवठादार सेवेचा पुरवठा करणारा पु आहे. स्वाभाविकपणे नफा ही प्रेरणा शिक्षणात गुंतवणूक आकर्षित करू शकेल.

विनानुदानित खाजगी शिक्षण संस्थांमध्ये आज ८० विद्यार्थी शिक्षण घेतात%. २००६ मध्ये हे प्रमाण ५२ होते%. प्रामुख्याने अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, औषधनिर्माण, आतिथ्य व व्यावसायिक व्यवस्थापन आदि शाखांमध्ये खाजगी संस्थानी गुंतवणूक केलेली दिसते. ज्यांचा शिक्षणाशी दुरान्वयानेही संबंध नाही, शिक्षणासंबंधी कोणताही सामाजिक विचार नाही आणि केवळ पैसा मिळविण्याचा उद्योग एवढीच धारणा असलेला वर्ग खाजगी व विनानुदानितच्या नावाखाली शिक्षण क्षेत्रात घुसखोरी करताना दिसून येत आहे. चीननेही खाजगीकरणे केले. तिथे विद्यापीठे आहेत २४००. (आपल्या इथे ७०० आहेत). जगातील पहिल्या शंभर विद्यापीठात भारतातील एकही विद्यापीठ नाही. पण चीनमधील दोन विद्यापीठांचा त्यात समावेश आहे.

%१०चीनमध्ये फक्तविद्यार्थी खाजगी शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश घेतात.आपल्या इथे हे प्रमाण ८० टक्क्यांवर पोहचले आहे. ंख्यात्मक वाढीबरोबर गुणवत्तेशी चीनने तडजोड केली नाही म्हणून सर्व आर्थिक व तंत्रज्ञानक्षेत्रात चीन आज आघाडीवर आहे.

Timeline for Implementation of ECE and new Assessment pattern

उच्च शिक्षणाकडे देशाला विकासाकडे नेण्याचा मार्ग या ऐवजी मार्केट म्हणूनवघण्याची वृत्ती असल्यास संख्यात्मक वाढ शैक्षणिक सूज असेल.शैक्षणिक आरोग्य नसेल हे भान शिक्षणाच्या विस्तारीकरणात आपण लक्ष्यात ठेवल पाहिजे.शिक्षण हे मूल्यवर्धनराष्ट्रसंवर्धन व सामाजिक अभिसरणाचे साधनआहे.सामान्यातील सामान्य माणूस हा तत वाढत्या खर्चाने रंजीस आला आहेशिक्षणाच्या स.१८ते२३ यां वयोगटातील १४ कोटी पैकी जर दोन कोटींना उच्च शिक्षण घेता येणे शक्य होत असेल तर उरलेले१२ कोटी युवक जातात कुठे? शिक्षण हा बाजारू धंदा नव्हे .

त्यामुळे खाजगीकरणाचे नियमन व नियंत्रण आवश्यक आहे

चीनने विद्यापीठांच्या सार्वत्रिकरण करून विकासाचा मार्ग प्रशस्त केलाहेही नमूद केले पाहिजे. आयआयटी व इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट यासारख्यासंस्थांमध्ये लाख विद्यार्थ्यांमध्ये एका विद्यार्थ्याला प्रवेशाची संधी असते.आमचा तरुणांचा देश म्हणून फुशारकी मारण्यात अर्थ नाही.तरुणांच्या आशा आकांक्षांना व कर्तृत्वाला संधी मिळेल अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचे आव्हान आपण स्वीकारणार आहोत की नाही हा खरा सवाल आहे.आपला संरक्षण खर्च२लाख कोटी रुपयांपेक्षा अधिक आहे.या खालोलाल खरे तर शिक्षणाचा अग्रक्रम यायला हवा.या देशात ला जसा प्राथमिक शिक्षणाचा हक्कजन्माला येणाऱ्या प्रत्येकाआहे तसाच तो उच्च शिक्षणाबद्दलही मिळायला हवा.उच्चशिक्षण ही श्रीमंताची मक्तेदारी वा मिरासदारी होता कामा नये. आधीच आपल्या देशात वर्गीय संघर्ष भाषा,प्रदेश, सत्ता, पैसा यांच्या रूपाने भरपूर आहे. देशाच्या अस्तित्वासाठी ज्या प्रमाणे संरक्षण आवश्यक आहेयाचप्रमाणे शिक्षण हेशांततेच्या काळातील संरक्षण आहे.हे आपल्याला उमगल्यास शिक्षणाची दुकानदारी बंद होऊन खऱ्या अर्थाने शिक्षणातून समर्थ भारत निर्माण होईल.

भारतातील उच्चशिक्षणासमोरची आव्हाने:

- 1.विखंडित उच्चशिक्षण: उच्चशिक्षण संस्था विभिन्न छत्राखाली विखुरलेल्या असणे.
2. संज्ञानात्मक कौशल्य विकास व अध्ययन फलित यावरील अपुरे लक्ष.
3. ज्ञानशाखांचे काटेकोर विलगीकरण बहुशाखीय उच्चशिक्षण संस्थांची उणीव : .
4. स्थानिक भाषेतून अध्यापन करणाऱ्या उच्चशिक्षण संस्थांची वानवा.
5. शिक्षक व शिक्षणसंस्थांची मर्यादित स्वायत्तता.

6. गुणवत्तेवर आधारीत बढती.प्रगती नसणे
7. संशोधनावरील अपुरा भर.
8. उच्चशिक्षण संस्थांचा ढिसाळ कारभार व नेतृत्वाचा अभाव.
9. अपरिणामकारकरूपयोगी नियामक व्यवस्था / .
10. अवाढव्य मोठी विद्यापीठे.महाविद्यालये व शिक्षणाचा घसरता दर्जा /

आव्हानांवर मात करण्यासाठी उच्च शिक्षण व्यवस्थेची संपूर्ण झाडाझडती घेऊन या व्यवस्थेला नवऊर्जा देण्याचा संकल्प करण्यात आला आहे.यासाठी पुढील गोष्टी प्रस्तावित आहेत:

1. मोठी, बहुशाखीय विद्यापीठे व महाविद्यालये असलेल्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेकडे वाटचाल.
2. अधिक संख्येने बहुशाखीय पदवीस्तरावरील महाविद्यालये .
3. अध्यापक आणि शिक्षणसंस्थांना स्वायत्तता.
4. अभ्यासक्रम, अध्यापन पध्दती, मूल्यमापन इत्यादींमध्ये आमूलाग्र बदल.
5. गुणवत्तेवर आधारित नेमणुका करून अध्यापकांची बांधिलकी पुनर्स्थापित करणे .
6. राष्ट्रीय संशोधन संस्थेची स्थापना.
7. उच्च शिक्षणसंस्थांच्या सुशासनासाठी उच्च विद्याभूषित स्वतंत्र मंडळांची स्थापना.
8. उच्च शिक्षणाच्या नियंत्रणासाठी 'सौम्य पण सख्त' नियामकाची नियुक्ती.
9. ऑनलाईन व दूरस्थ शिक्षण प्रणालीचे उपयोजन.

जागतिक पातळीवरील विद्यापीठांच्या क्रमवारीत भारतातील विद्यापीठे झळकावीत या दृष्टीने यात थेटपणे काही नाही.तसेच उद्योग जगताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्यक्ष सहभागाबद्दलही काही नाही. उच्च शिक्षण अधिकाधिक परिणामकारक, उपयोजित, अर्थपूर्ण व समर्पक होण्यासाठी हा सहभाग खूप महत्त्वाचा आहे. तक्षशीला, नालंदा, वल्लभी, विक्रमशीला आदी प्राचीन भारतीय विद्यापीठांत अध्ययन करणाऱ्या हजारो भारतीय व अभारतीय विद्यार्थ्यांचा आदर्श आपल्यापुढे आहे असे सांगून पुढे असे म्हटले आहे 'India urgently needs to bring back this great Indian tradition to create well-rounded and innovative individuals.'भारत पुन्हा एकदा 'विशगुरू'बनेल व वैश्विक अध्ययन केंद्र बनेल असा विश्वास व्यक्त करण्यात आला आहे :“India has a long tradition of holistic and multidisciplinary learning, from universities such as Takshshila and Nalanda, to the extensive literatures of India combining subjects across fields. ancient literary works such as Banabhatta'sKadambari described good education as knowledge of the 64 Kalaas or arts; and among 64 arts were not only subjects, such as singing and painting, but also "scientific' fields, such as chemistry and mathematics, "vocational' fields, such as carpentry and clothes making, "professional' fields, such as medicine and engineering, as well as "soft skills', such as communication, discussion and debate. The very idea that all branches of creative human endeavor, including mathematics, science, and soft skills should be considered "arts' has distinctly Indian origins. This notion of a "knowledge of

many arts' or what in modern times is often called the "liberal arts' (I.e. a liberal notion of the arts) must be brought back to Indian education that will be required for the 21st century."

उच्च शिक्षण:

1. उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जागा आता राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियंत्रण मंडळ" (NHERA) ही नवी यंत्रणा घेईल.

2. उच्च शिक्षण संस्थांच्या स्वायत्ततेला आणि गुणवत्तेला प्राधान्य देणे.

3. गुणवत्तापूर्ण संशोधनाला चालना देण्यासाठी .स्थापना करणे "संस्थेची/राष्ट्रीय संशोधन मंडळ"

4. २०३० पर्यंत उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेण्याऱ्याची संख्या दर्शविणारा %५० निर्देशांक "ढोबळ नोंदणी प्रमाण" पर्यंत वाढेल यासाठी प्रयत्न करणे. सद्या हे प्रमाण फक्त २७.इतके आहे %

5. प्रत्येक उच्च शिक्षण ही स्वायत्त आणि स्वतंत्र अस्तित्व असलेली संस्था म्हणून काम करेल आणि स्वतःचे शैक्षणिक निर्णय स्वतः घेईल.

उच्च शिक्षण संस्थांचे वर्गीकरण:

१. **संशोधन संस्था:** यात सर्व केंद्रीय विद्यापीठे, केंद्रसरकारच्या मालकीच्या आणि अनुदानित संस्था यांचा समावेश होईलपूर्ण संशोधनासाठी आणि त्यांचा दर्जा कायम राखण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि या संस्था देशातील गुणवत्ता इतर सोयी पुरवतील .

२. **शैक्षणिक संस्था/ विद्यापीठ:** या संस्था ,विद्यापीठे गुणवत्तापूर्ण पदवी आणि पदुत्तरशिक्षण देण्यासाठी काम करतील.

३. **महाविद्यालये:** यात उच्च दर्जाचे पदविका आणि पदवी शिक्षण दिले जाईल.

प्रशासकीय बदल:

सध्या उच्च शिक्षणाचे नियमन विद्यापीठ अनुदान आयोग, त्यात तंत्रशिक्षणाचे नियमन अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद करतात. प्रत्येक व्यावसायिक विद्याशाखांचे अभ्यासक्रम, परीक्षा, दर्जा, मान्यता या पातळीवरील नियमन त्या विद्याशाखांच्या शिखर संस्था किंवा परिषदा करतात. नव्या धोरणात या रचनेत बदल करण्यात येणार आहे. भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (एच. ई .सी .आय.) स्थापन करण्यात येईल. वैद्यकीय शिक्षण आणि विधि शिक्षण वगळता सर्व उच्च शिक्षण अभ्यासक्रमांचे नियमन ही एकच संस्था करेल. या आयोगाचे चार घटक असतील. शिक्षणसंस्थांचे नियमन राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एन.एच.ई.आर.सी) करेल. दर्जा राखण्याची जबाबदारी जनरल एज्युकेशन काऊन्सिल (जी.ई.सी.) या संस्थेची असेल. निधीचे नियोजन करण्यासाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (एच.ई.जी.सी.) स्थापन करण्यात येईल. संस्थांचे मूल्यांकन सध्या कार्यरत असलेली राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि श्रेयांकन परिषद (नॅक) करेल.

फक्त विद्यापीठे चार वर्षांचा शिक्षक शिक्षण(इंटिग्रेटेड बी.एड.)तसेच दोन वर्षांचा बी एड अभ्यासक्रम पुन्हा एक वर्षांचा करून ज्या संस्था चार वर्षांचा इंटिग्रेटेड कोर्स चालवितात त्यांचेकडेच तो दिला जाईल .उच्च शिक्षणाच्या विस्तार करण्यासाठी आणि अपेक्षित गणवत्ता राखण्यासाठी आवश्यक असलेला निधी विद्यापीठे सार्वजनिक रित्या उभा करू शकतील आणि त्याची प्रक्रिया अत्यंत पारदर्शी आणि खुली असेल.येत्या पाच वर्षांत देशातील मागास जिल्ह्यात वरील तीनपैकी एकातरी प्रकारची शिक्षण संस्था उभारली जाईलस्वायत्त महा.विद्यालयांची विद्यापीठासोबतची संलग्नता संपुष्टात येऊन ते आपली स्वतःची पदवी प्रमाणपत्रे स्वतः देऊ शकतीलकोणतेही थोडक्यात सर्व महाविद्यालये .महाविद्यालय विद्यापीठाशी संलग्न असणार नाही

पदवी आणि पदुउतर अभ्यासक्रम पूर्ण केल्या नंतर संबंधित संस्था /विद्यापीठ स्नातकांना नोकरी /व्यवसायासाठी आवश्यक ते सहकार्य करेल.आर्थिक कारणामुळे कोणत्याही विद्यार्थ्यांचे उच्चशिक्षण अर्धवट राहू नये यासाठी संस्था/विद्यापीठ आवश्यक ती मदत करेल.५० टक्के GER चे ध्येय गाठण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणाला चालना देऊन त्याचा प्रसारवाढविणे.

मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणामध्ये दर्जेदार आणि समकक्ष Massive Open Online Courses (MOOC) अर्थातसमग्र " मुक्त निरंतर अभ्यासक्रम सुरू करणे.पदवी आणि पदुउतर अभ्यासक्रम तयार करत असताना ते आंतरराष्ट्रीय शिक्षणाचा दर्जा आणिगुणवत्ता लक्षात घेऊनत्या समकक्ष राहतील यासाठीप्रयत्न करणे. िक्षण संस्था यांच्या संयुक्तआंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय विद्यमाने

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आवश्यक त्या पात्रतेचे आणि क्षमतेचे मनुष्यबळ निर्माण करणे .

परदेशी मुलांसाठी शिक्षण संस्थामध्ये १५% जागा राखीव ठेवणे. दर्जा आणि गुणवत्ता यात वाढ करण्यासाठी विद्यार्थी आणि शिक्षक यांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देवाणघेवाण(Student & faculty exchange) करणे.विद्यापीठांना भारतात शिक्षणासाठी परवानगी देणे२००जगातील निवडक.शिक्षकांचा दर्जाआणि गुणवत्ता टिकवूनत्यात वाढ करण्यासाठी त्यांना प्रेरणा

आणि प्रोत्साहन देणे.विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण ३०:१ राखणे. त्यासाठी आवश्यक त्या शिक्षकांची भारती करणे .शिक्षक भरती करत असताना शिक्षकांचे ज्ञानगुणवत्ता आणि शिकविण्याची क्षमता यांना प्राधान्य देणे. शिक्षण भरतीचे सर्व अधिकार संबंधित संस्थांना देणे. सर्व संस्था आणि विध्यापिठे यांमध्ये शिक्षकांची नियुक्ती करताना कालावधी आधारितनियुक्त्या दिल्या जातील.

ज्ञात नियुक्त शिक्षकाचा कालावधी पाच वर्षांचा असेल. पाच वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर वरिष्ठ, देखरेख समिती आणिविद्यार्थी यांचा प्रतिसादआणि मते लक्षात घेऊन नियुक्ती कायम केली जाईल.किंवा परिविक्षा कालावधीत वाढ केली जाईल.प्रत्येक संस्था शिक्षकाला नोकरीत कायम करत असतानाची नियमअटी आणि प्रक्रिया स्वतः ठरवेल.शिक्षकांना प्रशिक्षण देणाऱ्यामनुष्यबळ विकास केंद्रांचे चेविद्यापीठात विलनिकरण करण्यात येईल.

सारांश:

कोणत्याही देशाची प्रगती, भविष्य, वैभव हे त्या देशाच्या शिक्षणप्रणालीवर अवलंबून आहे. शिक्षणव्यवस्था जितकी सुदृढ तेवढं राष्ट्र मजबूत. आणि कालमानपरिस्थितीनुसार शिक्षण बदललं नाही तर राष्ट्रही पुढे जाणार नाही. दुर्दैवाने तीन दशकांहून अधिक काळ आपल्या देशातील शिक्षणव्यवस्थेत आवश्यक तो बदल झाला नाही. प्रवाह थांबला. सुदैवाने इतक्या प्रदीर्घ काळानंतर राष्ट्रीय शिक्षणनीती नव्याने समोर आली आहे. या सरकारनेही भरपूर वेळ घेतला. आज जाहीर होईल, उद्या घोषणा होईल असे करता करता सहा वर्षांनंतर नवीन धोरण जाहीर झाले आहे. वेळ खूप घेतला तरी बऱ्याच आशा पल्लवित झाल्या आहेत ही या शिक्षणनीतीची जमेची बाजू. 'भारतात शिक्षण आहे, शिक्षणात भारत नाही'असं आपल्या शिक्षणाचं वर्णन केलं जातं. कोणत्याही देशाच्या शिक्षणाची पाळंमुळं त्या देशाच्या संस्कृतीमध्ये घट्ट रोवलेली असायला हवीत हा जागतिक सिद्धांत आहे. 'माझ्या देशातील परंपरांचा मला अभिमान आहे' असं वाक्य पूर्वी प्रतिज्ञेत होतं. हा देशाच्या संस्कृतीचा, इतिहासाचा, राष्ट्रपुरुषांचा अभिमान जोपर्यंत जागत नाही तोपर्यंत देशासाठी काहीतरी करण्याची भावनाही जागी होणार नाही. दुर्दैवाने ही राष्ट्रीय भावना जागी करण्यात आपण खूपच कमी पडलो.

Something Old, Something New

Something Borrowed, Something Blue

पुढील दहा वर्षांत उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण (जीईआर) पन्नास टक्के म्हणजे सध्याच्या दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट या धोरणात आहे. त्यासाठी केवळ उच्च शिक्षणाच्या नव्हे, तर प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधाही वाढवाव्या

लागणार आहेत. सध्या आपण जीडीपीच्या तीन टक्क्यांपेक्षा कमी खर्च शिक्षणावर करतो. तेव्हा योजना कितीही चांगली असली तरी तिची अंमलबजावणी नीट होणार नसेल आणि त्यासाठी आवश्यक आर्थिक तरतूद नसेल तर यश मिळण्याची शक्यता नसते. त्यामुळेच जीडीपीच्या सहा टक्के शिक्षणावर खर्च करण्याची सूचना अमलात आणली तरच उद्दिष्टांची पूर्तता होऊ शकेल. जग हे जागतिक खेडे होत असताना समजाच्या उन्नतीसाठी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांचे विचार घेऊन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे आम्ही स्वागत करित आहोत. पुढची पिढी आत्मनिर्भर भारतासाठी, नवनिर्माणासाठी सज्ज होण्याच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल म्हणजे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० होय.

संदर्भ:

१) http://niepid.nic.in/nep_2020.pdf

२) https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/Draft_NEP_2019_EN_Revised.pdf

३) <http://aishe.nic.in/aishe/viewDocument.action?documentId=262>

४) https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/NPE86-mod92.pdf

शिक्षणातील महामारी कोरोना: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन.

डॉ. कमलकिशोर बा. इंगोले.

सहायक-प्राध्यापक (समाजशास्त्र)

रा. सु. बीडकर महाविद्यालय हिंगनघाट जि.वर्धा.

Email ID- sarika.kishor@gmail.com

मुख्य सारांश:

“कोरोना विषाणूची साथ हे दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे जगासमोरचे सर्वात मोठे संकट आहे. कारण मानवी जीवनाची अशी एकही बाजू नाही की जिथे कोरोना या संकटाने प्रभावित केले नाही. यामध्ये शिक्षण क्षेत्र मात्र दूरगामी स्वरूपाचे प्रभावित झाले असून, ही विद्यार्थी जीवनाची फार मोठी हानी आहे. गत 15 महिन्यांचा कालावधी लोटला तरी मात्र अजूनही परिस्थिति नियंत्रणाबाहेर आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्ति हा या संकटामुळे जबरदस्त मानसिक तणावात आहे. या रोगाचा प्रतिबंध म्हणून अनेक संशोधकांनी प्रतिजैविक रसायन शोधून काढले. व या प्रतिजैविकेचे लसीकरण झपाट्याने सुरू आहे. परंतु ग्रासलेल्या शिक्षण क्षेत्राला बुस्टर डोज कधी मिळणार हे उत्तर मात्र न सुटलेले कोडे आहे. अर्थातच शिक्षणातील महामारी कोरोना या समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन ही काळजी गरज आहे.”

शिक्षण हे सामाजीकरणाचे महत्वाचे साधन आहे. प्रत्येक समाज एका संकीर्ण प्रक्रियेद्वारे मुलांमध्ये स्वताःची अशी ओळख आणि त्यानुसार भूमिका व दर्जा पार पाडण्याची क्षमता ही शिक्षणाच्या प्रक्रियेतून होत असते. मुलांची बौद्धिक क्षमता विकसित करण्याचे काम शाळा व महाविद्यालय करते. तसेच मूल्यव्यवस्था विकसित करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट कार्य सुद्धा शिक्षणाचे आहे. परंतु कोरोनाला रोखण्यासाठी बहुतांश देशांनी शिक्षणसंस्था बंद केल्या आहेत. यूनेस्को च्या अहवालानुसार गतवर्षी एप्रिल-2020 मध्ये 188 देशात 154 कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारताच्या संदर्भात सांगायचे झाल्यास आपल्या देशात 15 लाख शाळा आजही बंद आहेत. त्यामुळे 26 कोटी विद्यार्थी, व 89 लाख शिक्षक घरी बसले आहेत, तर उच्च शिक्षणात 50 हजार शिक्षण संस्था बंद आहेत. आणि 3.70 कोटी विद्यार्थी, 15 लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. एकूणच 30 कोटी विद्यार्थ्यांना एकसाथ घरी बसविणे हा एक टाइमबॉम्ब आहे. सध्या कोरोनाची समस्या ही आरोग्याची समस्या आहे, असे मानले जात आहे. पण या संकटाला शैक्षणिक समस्याची बाजू आहे, हे सुद्धा लक्ष्यत घेणे आवश्यक आहे. अर्थातच शिक्षणातील महामारी कोरोना असे म्हटले तरी अतिशोक्ती होणार नाही.

यूनेस्कोने शाळाबाह्य झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या समस्येवर तातडीने मार्ग काढण्याच्या सूचना आपल्या सभासद् देशांना दिल्या आहेत. शिक्षणात आलेल्या या व्यतयाने मुलांना शिक्षण हक्कापसून वंचित राहावे लागत आहे. दूरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, यू-ट्यूब, हॅंगआऊट, मल्टीमीडिया, मोबाइल फोन, ई-लायब्ररी, दूरदर्शन इ. माध्यमातून अनेक देशांनी मुलांचे शिक्षण खंडित होवू नये म्हणून नवनवे उपक्रम सुरू केले आहेत. परंतु भारतात मात्र परीक्षा रद्द करणे, परीक्षा पुढे ढकलणे, परीक्षा न घेता पुढच्या वर्गात प्रवेश देणे, असेच निर्णय घेतले जात आहेत. संभाव्य परिस्थितीची गरज लक्षात घेता भारताने सुद्धा दीर्घकाळासाठी सर्वसमावेशक नवीन शैक्षणिक धोरण तयार केले पाहिजे. आज भारतात उच्च शिक्षणात मेडिसीन, इंजियनीयरिंग, वाणिज्य व व्यवस्थापन यासारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो, परंतु कला शाखेतील अभ्यासक्रमात अजूनही विद्यार्थी-शिक्षण तंत्रज्ञानयुक्त आंतरक्रिया योग्य होतांना दिसत नाही. विद्यार्थी वरच्या

आर्थिक स्तरातील असल्यामुळे त्याला लॅपटॉप, टॅब, अण्ड्रोइड फोन, इ खर्च परवडतो, परंतु जो विद्यार्थी ग्रामीण, आदिवासी, शेतकरी, शेतमजुर कस्टकरी, गरीब, भटके-विमुक्त, यांचे ऑनलाइन शिक्षण कसे असेल याचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे. अभिजन वर्गाचा ऑनलाइन अभ्यास अगदी सुरळीत चालू आहे. मात्र गरीब, वंचित, शोषित, भटके-विमुक्त, ग्रामीण, आदिवासी, शेतकरी, कामगार, कस्टकरी, यासारख्या तळागळातल्या विद्यार्थ्यांची शिक्षनाची लाइन अदृश्य होताना दिसत आहे. व ही बाब निश्चितच शिक्षनातील दूरगामी महामारी आहे. ज्याचे गंभीर धोके समाज व्यवस्थेवर पडतील यात तीळमात्र शंका नाही. एकंदरीत अश्या शिक्षनाच्या महामारीवर योग्यवेळी उपचार शोधून काढणे अनिवार्य आहे. अन्यथा भविष्यात समाजातील तळागळातल्या वर्गाचे शिक्षण आपोपच लॉक होईल. खरे तर अशी शंका येते की, वर्तमान काळात सामान्य माणसाच्या शिक्षणाचे लॉकडाउन ही प्रक्रिया सुरू झाली आहे. असे निदर्शनात येत आहे.

माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाचा प्रसार, प्रचार, विस्तार, दर्जा व संधी वाढविण्यास भरपूर वाव आहे. ट्राय च्या अहवालानुसार भारतात 2020 मध्ये इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या 68.45 कोटी आहे. मोबाइल फोन वापरणाऱ्यांची संख्या 48.82 कोटी आहे. तर इंटरनेटसह स्मार्टफोन वापरणाऱ्यांची संख्या 40.72 कोटी आहे. तर टी व्ही. पाहणाऱ्यांची संख्या 76.00 कोटी आहे. हा माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झालेला दिसत असला तरी त्यात प्रचंड विषमता आहे. भारतात 52 टक्के जनता इंटरनेट चा वापर करते. म्हणजेच जवळजवळ अर्धा भारत इंटरनेट च्या लाभापासून वंचित आहे. तसेच ग्रामीण भागात 36 टक्के जनता, व शहरी भागात 64 टक्के जनता इंटरनेट चा वापर करते. तर आदिवासी भागातील इंटरनेट ची स्थिति कशी असेल हे कोणत्याही तज्ञाला न विचारता अंदाज बांधता येते. भारतात अनुक्रमे 67 व 38 टक्के पुरुष व्ही इंटरनेट चा वापर करतात. माहिती तंत्रज्ञान हे शहरी, सधनवर्ग, पुरुष यांचीच सध्या तरी मक्तेदारी दिसत आहे. त्यामुळे 'नॅशनल डिजिटल लायब्ररी', 'स्वयंम', 'शोधगंगा', इ सरकारी प्रकल्पाचा फायदा मर्यादित होत आहे . या प्रकल्पाच्या ऑनलाइन शिक्षणात, कम्प्युटरची किंमत, इंटरनेटचा खर्च, विजेचा पुरवठा इ. प्रमुख अडचणी आहेत. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण पद्धती ही शहरातील सधन वर्गाला परवडते, अर्थातच ऑनलाइन शिक्षणाचा रोग व त्यावरील उपचार सर्वसमावेशक स्वरूपाचा होणे गरजेचे आहे.

सद्यस्थितीत ऑनलाइन पद्धतीचा ग्रामीण भागातील कला शाखेतील विद्यार्थ्यांवर सर्वात मोठा विपरीत परिणाम पडत आहे. याचे उदाहरण स्वरूप पुढील स्पटीकरण असे की, मी जेव्हा लॉकडाऊन च्या काळात ऑनलाइन वर्ग घेतले तेव्हा त्या वर्गात पदवी कला शाखेतील 30 टक्के व पदुत्तर कला शाखेतील 45 टक्के विद्यार्थी वर्गाला उपस्थित राहत होते. तसेच महाविद्यालयीन स्तरावर ऑनलाइन परीक्षा घेण्यासाठी गुगल फॉर्म तयार करून एका लिंकद्वारे विद्यार्थ्यांची मते जाणून घेण्यासाठी एक सर्वे केला असता, त्यातील पदुत्तर कला शाखेतील 25 टक्केच विद्यार्थी हे ऑनलाइन परीक्षा घेण्यासाठी तयार होते. म्हणजेच आजही ग्रामीण भागातील कला शाखेतील जवळजवळ 75 टक्के विद्यार्थी हे ऑनलाइन परीक्षा व वर्ग या पद्धतीला स्वीकारत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. तर आदिवासी भागातील वस्तुस्थितीचा अंदाज आपल्याला आलाच असेल. ही वस्तुस्थिती निर्माण होण्यासाठी वेगवेगळे कारणे अंतर्भूत असतील, परंतु या ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीमुळे मात्र ग्रामीण, आदिवासी, शेतकरी, कस्टकरी, गरीब, व समाजातील वंचित वर्ग मात्र शिक्षणाच्या हक्कापासून वंचित राहत आहे. यावर सरकारचे मात्र खूप दुर्लक्ष होत आहे. दुसरी असीही शक्यता निर्माण होतांना दिसते की, सरकारला शिक्षण या क्षेत्रापासू काहीच लाभ मिळत नसल्यामुळे अनेक सरकारचे मंत्री सुद्धा बेजबाबदार व्यक्तव्य करून शिक्षकांचे वेतन व भत्ते कपात किंवा न देण्याची भाषा करत आहे. यावरून सरकारला शिक्षण क्षेत्र किती उपयोगाचे आहे. याचे उदाहरण दुसरे असू शकत नाही. याउलट काही पाश्चिमात्य देश्यामध्ये मात्र शिक्षणाला येवढे महत्व आहे की, तिथे शिक्षक व शिक्षण व्यवस्थेला मात्र अत्यावश्यक गरज मानून समाज व्यवस्थेत अग्रक्रम आहे. यावरून त्या त्या देश्याची प्रगति आणि ऊंची लक्ष्यात येते. व

त्या देश्यांना पूर्ण कल्पना आहे की, जर शिक्षण व्यवस्था प्रगत व मजबूत असेल तर देश कोणत्याही संकटाचा सामना करू शकते. एकंदरीत कोणत्याही सरकारने शिक्षणाची खाजगीकरण संकल्पना बाजूला ठेवून शिक्षणाचे सार्वजनिकरण केले पाहिजे. अन्यथा शिक्षणातील कोरोना कधीही दूर होणार नाही.

अनेक अप्रगत देश्यात अशीच परिस्थिति असूनसुद्धा त्यांनी टी.व्ही. च्या माध्यमातून शिक्षण सुरू केले आहे. भारतात सुद्धा जवळजवळ 900 टी.व्ही. चॅनेल असून त्याचा उपयोग विध्यार्थासाठी करावा. सोबतच विध्यार्थाचे मनोबल वाढविण्यासाठी समुपदेशन करणे सुद्धा आवश्यक आहे. भारतातील विध्यार्थी संकटात आहे त्यांना मदत करण्यासाठी परराष्ट्र मंत्रालय, अर्थ मंत्रालय, मानव विकास मंत्रालय, यांनी एकत्रित योजना तयार करणे ही काळाची गरज आहे. 5 एप्रिल रोजी मानव संसाधन मंत्री पोखरियाल यांनी असे आस्वासन दिले आहे की, विध्यार्थांचे शैक्षणिक नुकसान या लॉकडाऊन च्या काळात होणार नाही याची काळजी घेतली जाईल. पण शैक्षणिक नुकसान म्हणजे परीक्षा पुढे ढकलणे नव्हे, तर विध्यार्थांच्या अभ्यासात खंड पडणार नाही, याची काळजी घेणे होय. कस्टकरी जनतेची मुले डोळ्यासमोर ठेवून शाळा, महाविद्यालयात या बंदच्या काळात समाज घटकातील मुलांचे शिक्षण कसे अखंडपणे चालू राहिल याची योजना केंद्र व राज्यसरकारने कुठलेही राजकारण न करता तयार करून त्याची त्वरित अमलबजावणी करावी. जेणेकरून शिक्षणातील मानव रूपी कोरोना विषाणू नस्ट होवून समाजाचे आरोग्य उत्तम राहिल व समाजाची शैक्षणिक प्रतिकार शक्ति वाढून भविष्यात अश्या महाभयंकर शैक्षणिक समश्यावर वारंवार औषधे शोधून काढण्याची गरज भासणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- 1) शिक्षण आणि समाज- (शिवाजी विद्यापिठ कोल्हापूर)- डॉ. डी.व्ही.मुळे.
- 2) कोरोना विषाणू आणि शिक्षण. - www.maharshtratimes.com
- 3) www.lokmatimes.com

Innovations and trends in teaching and learning: advancement in world of Education

Principal Dr.Chandrashekhar Kumbhare
Shri chintamani kala vanijya mahaviyalay ghuggus dist.chnandrapur

Abstract

Education can be recognized as one of the quickly developing sociological subsector in any country on the planet. Many non-industrial nations have picked this as the key for the achievement and such an improvement in schooling has an immediate effect on the advancement of the country. Information and the data assume an imperative part in singular level or at college level. Innovative upgrades like printing machines, postal administrations, phone, radio, TV, and the Internet, have been a main thrusts respecting new conveyance techniques and stages. The reason for this examination was to decide how the training framework has developed and recognize the latest things and examples in advanced education instructing and learning. Instructive advancements are utilized in most instructive frameworks for an assortment of purposes, for example, conveying information and overseeing educating/learning measure, also a media for correspondence among students and educators and among students and their companions. There are many advancements utilized in e-learning. Out of the assortment of online assets accessible understudies are more engaged towards thoughts and ideas identified with their substance like reenactments, movements, models, recordings, or brief snippets, and so on There are sites, which contain instructive recordings like YouTube, TeacherTube, Google Video, and other online video stores, with the utilization getting progressively normal.

Introduction

Training engages an individual by allowing an individual to think. It's along lasting cycle with a move to public or pattern driven need as opposed to just an individual need. Learning and instructing need to go inseparably with training since it is through learning and encouraging that somebody satisfies the measures to be granted a specific capability. Advanced education is a piece of the schooling and it includes running after a degree-level/certificate capability. In contrast to agricultural nations, a higher extent of the populace enters advanced education in created nations. This has straightforwardly influenced to the advancement just as to the supporting of the improvement stands. Mechanical upgrades like printing machines, postal administrations, phone, radio, TV, and the Internet, have been a main thrust yielding new conveyance techniques and stages to advertise the training.

The term instructive innovation alludes to the utilization of innovation in instructive settings, regardless of whether it be rudimentary and optional schools, universities and colleges, corporate preparing locales, or free investigation at home. Instructive innovation has both general and

concentrated implications. To the lay public and to a greater part of instructors, the term alludes to the instructional utilization of PCs, TV, and different sorts of electronic equipment and programming. Experts in instructive innovation, specifically school and college workforce who direct exploration and show seminars on instructive innovation, favor the term instructional innovation since it causes to notice the instructional utilization of instructive innovation. This term addresses both a cycle and the specific gadgets that educators utilize in their homerooms. As per the Association for Educational Communications and Technology, one of the key proficient affiliations addressing instructive technologists, "Instructional Technology is a mind boggling, incorporated cycle including individuals, methods, thoughts, gadgets, and association for dissecting issues, and contriving, actualizing assessing, and overseeing answers for these issues, in circumstances in which learning is purposive and controlled."(p. 4). Instructive technologists regularly utilize the term instructional media to address the entirety of the gadgets that instructors and students use to help learning. Be that as it may, for some instructors the terms instructive innovation, instructional media, and instructional innovation are utilized conversely, and they are utilized so here. Likewise, the chief center will be upon the most present day computational and specialized gadgets utilized in schools today.

History of Educational Technology

The historical backdrop of instructive innovation is set apart by the expanding intricacy and refinement of gadgets, misrepresented cases of viability by innovation advocates, irregular usage by study hall educators, and little proof that the innovation utilized has had an effect in understudy learning. Despite the fact that innovation advocates have now and again guaranteed that innovation will supplant educators, this has not happened. The run of the mill see among instructors is that innovation can be utilized successfully to enhance guidance by giving instructional assortment, by assisting with making theoretical ideas concrete, and by invigorating interest among understudies.

Current Technologies Used in Schools

Whatever learning hypothesis an instructor may embrace, numerous advances exist in schools to improve guidance and to help understudy learning. While instructors fluctuate incredibly in their utilization of these advancements, educators select media they accept will advance their instructional objectives. Following are a couple of instances of PCs being utilized to help four objectives: building understudy limit with respect to investigate, making understudy request more sensible, empowering understudies to introduce data in engaging structures, and offering understudies admittance to learning assets inside and past the school.

Understudy research. Understudies once depended upon neighborhood and school libraries and their printed reference materials to investigate points. Presently, be that as it may, PC advancements give admittance to computerized forms of these references—and to libraries around the world. Reference books on CD-ROMs give data, computerized pictures, video, and sound, and furthermore give connects to sites where understudies access apparatuses, for example, live web

cameras and worldwide situating satellites. Word references and thesauruses are incorporated into word processors. Through the Internet understudies can access a wide assortment of essential and optional sources, including government records, photos, and journals.

Understudy request. Instructive reformers accept schooling should be genuine and bona fide for understudies. Innovation can connect with understudies in true exercises. In technical disciplines, electronic tests permit science understudies to gather exact climate or substance response information and carefully follow patterns and answer speculations. Diagramming adding machines, bookkeeping pages, and charting programming furnish math understudies with the capacity to envision troublesome numerical ideas. In the sociologies, electronic specialized apparatuses (for example Web conferencing, email, electronic conversation gatherings) permit understudies to speak with their friends from numerous pieces of the world. In the language expressions, understudies utilize handheld PCs and remote organizations to make joint composing activities and read electronic books that permit them to investigate related subjects. Idea planning programming furnishes all understudies with the chance to construct the structure for a story or report and to delineate linkages among complex characters, like those in a play by Shakespeare. In expressions of the human experience, understudies can investigate pictures of unique fine art through the Internet; with suitable programming they can make unique computerized fine art or melodic structures. Actual training understudies can utilize electronic tests to find out about the connection between the effect of actual development and physiological changes.

Real understudy request stretches out past information assortment. It additionally suggests the chance for understudies to explore questions or issues that worry them. Correspondences innovation permits understudies to contact specialists like researchers, book writers, and political pioneers. Electronic specialized devices uphold associations and increment the likelihood of brief reactions. Understudies who need to study a recent development, for example, a test on a global space station, logical undertakings in the Antarctic, a worldwide gathering of preservationists, or a musher during the Iditarod dogsled race in Alaska, can utilize the Internet to explore the subject, take part in a virtual field outing to the occasion, and watch the situation as it unfurls through a web camera. Thusly, instructional innovation helps understudies who wish to explore their own inquiries and concerns.

Developing new information. James Pellegrino and Janice Altman (1997) accept the penultimate utilization of innovation happens when understudies use innovation to move from being information customers to being information makers. Consequences of unique understudy request normally appear as printed reports or oral introductions. With cutting edge innovations, understudies can introduce their unique information or recently deciphered information by coordinating computerized video, sound, and text into word-handled reports, mixed media introductions, recordings, or electronic archives. Nearby, state, public, and global media fairs give freedoms to understudies to show the new information portrayals that understudies are equipped

for setting out when given the freedom. Media fairs grandstand photos, unique advanced pictures, overheads, recordings, and intelligent sight and sound tasks from understudies, everything being equal.

Previously, grant winning activities have incorporated a video made by fourth graders that exhibits their sentiments with respect to acknowledgment, variety, and sympathy; an intelligent, mixed media introduction by second graders about the water cycle; and an intuitive sight and sound undertaking by a secondary school understudy portraying the historical backdrop of war experienced by one family. Every one of these ventures shows understudy produced information that might have been shown through a conventional paper or examination report. In any case, the instructional innovation apparatuses gave understudies an approach to communicate their insight in a really fascinating way.

Access to learning resources.

A few schools come up short on the assets to give all of the courses that understudies may require or need. Progressed arrangement and unknown dialect courses can be especially costly for an educational system to offer when there is definitely not a significant degree of understudy interest. An assortment of advancements (for example intuitive TV, Internet videoconferencing) give understudies the chance to take part in a class that is situated in an alternate school, in an alternate town, and even in an alternate state or country. Instructional innovations can likewise serve the instructional requirements of understudies who might be not able to go to classes in the school building. Understudies who are homebound, self-taught, or who might be compelled to exit school can exploit course-work offered over the Internet. Educational innovations additionally give a few understudies significant admittance to conventional study hall guidance. Understudies who have physical or learning disabilities can utilize an assortment of assistive advances to be a functioning individual from a mainstreamed class. Braille essayists and screen perusers permit understudies with sight constraints to utilize a PC for work and correspondence. Different switches permit understudies with restricted versatility to utilize a PC to represent them and complete tasks. Switches, like a PC mouse, control the PC through a touch cushion, by head or eye development, or even by breath. Handheld figuring gadgets and particular programming permit understudies with learning handicaps to work in conventional study halls by assisting them with getting sorted out contemplations, structure composing, and oversee time. Instructional innovation is likewise used to give elective types of appraisal to debilitated understudies, including advanced portfolios that electronically catch the achievements of understudies who can't finish customary evaluations.

Ways to deal with Computer Use in Schools

The capacity of PCs in schools contrasts from that of other instructive advancements. On account of movies, radio, instructional TV, overhead projectors, and other instructional media, instructive innovation is utilized to help and upgrade the educator's part as teacher. Instructor uphold has likewise been one of the defenses for the presentation of PCs in schools, however it has not been

the just, nor the main, legitimization. PCs are likewise advanced as a significant piece of the school educational plan. Finding out about PCs and getting PC abilities have been acknowledged by instructors and the lay public as a vital curricular necessity since they give understudies devices expected to work viably in current American culture. The job and capacity of PCs in schools can be grouped by three classes: (1) PC education, (2) PCs as devices, and (3) PCs as an impetus for school change.

PC proficiency. Starting during the 1980s it was accepted that all kids should become PC educated. While the importance of the term PC education has changed after some time, all kids are required to graduate with information about the part of PCs in the public arena and fundamental abilities in their activity. Teachers keep on discussing what abilities are fundamental and when and how they are best scholarly, however there is little debate about whether understudies ought to be skilled in the utilization of PCs. No such conversation encompasses the school utilization of film, radio, and instructional TV.

PCs as instruments. With the proceeding with increment in PC power and the decrease in cost, schools have consistently expanded the quantities of PCs in schools and their utilization by understudies. As opposed to put PCs in particular labs where understudies approach them for just a restricted period every week, PCs have progressively been put in libraries and in homerooms. Starting during the 1990s the objective became to make PCs omnipresent and to incorporate them across the educational plan. PCs had become something more than an educational plan point; they had become an apparatus that understudies required to play out their work. Understudies were relied upon to utilize the Internet to assemble data and to utilize word preparing and media programming to create their reports. While other instructional media were viewed as devices for instructors, PCs are acknowledged as devices for the two educators and understudies.

PCs as an impetus for school change. All through the 20th century, innovation fanatics have proclaimed some innovation as having the ability to change schools, however such changes have not happened. Film, radio, TV, and other instructional media have enhanced the homeroom assets accessible to educators. In any case, instead of testing customary study hall rehearses, they were utilized to keep up conventional practices. The way of life of tutoring, with educators responsible for guidance before a class of understudies, has remained generally steady. A few defenders accept that PCs have the ability to change schools since they engage students in manners that past advancements couldn't, on the grounds that they challenge the authority of instructors to be the sole wellspring of data, and on the grounds that they empower a functioning, instead of an inactive, student. PCs may at last give the impetus that will bring about school change.

Importance of technology in education

The role of innovation in the field of schooling is four-overlay: it is incorporated as a piece of the educational program, as an instructional conveyance framework, as a methods for helping

guidelines and furthermore as a device to improve the whole learning measure. On account of innovation; instruction has gone from latent and receptive to intuitive and forceful.

Instruction is fundamental in corporate and scholarly settings. In the previous, schooling or preparing is utilized to assist laborers with doing things any other way than they did previously. In the last mentioned; training is outfitted towards making interest in the personalities of understudies. Regardless, the utilization of innovation can assist understudies with comprehension and hold ideas better.

Positive effect

1. Upgraded Teaching and Learning:

□ Technological advancements like computerized cameras, projectors, mind preparing programming, PCs, Power point introductions, 3D representation instruments; all these have become extraordinary hotspots for educators to help understudies handle an idea without any problem.

□ It must be perceived that visual clarification of ideas makes learning fun and pleasant for understudies. They're ready to take part more in the homeroom and even instructors get an opportunity to make their classes more intuitive and fascinating.

2. Globalization:

□ When school in various pieces of the state, understudies can "meet" their partners through video conferencing without leaving the homeroom.

□ Some destinations, for example, www.gloviso.com are utilized to assist understudies with learning unknown dialects online by matching a gathering of understudies with an educator from another country.

3. No Geographical Limitations:

□ With the presentation of online degree programs there is not really any need of being available genuinely in the study hall. Indeed, even a few unfamiliar colleges have begun online degree courses that understudy can join.

□ Distance learning and online instruction have become vital piece of the training framework now daily.

Conclusion

Innovation emphatically affects schooling and simultaneously may likewise present negative impacts. Educators and understudies should exploit this in the great light and dispose of the downsides which are pulling back large numbers of understudies just as schools from accomplishing greatness. It is in this manner time for each nation to present an all the more mechanically prepared instruction area later on.

References

1. Beringer, V. (2009, October 20) For youngsters, pen's mightier than console. futurity.org. Recovered February 25th 2013 from [http://www.futurity.org/society-culture/for-youngsters pens-mightier-than-console/#more-4909](http://www.futurity.org/society-culture/for-youngsters-pens-mightier-than-console/#more-4909).
2. Bounds, G. (2010, October 5) How penmanship prepares the cerebrum – shaping letters is critical to learning, memory, thought. wsj.com. Recovered February 25th 2013 from <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704631504575531932754922518.html>
3. Brill, J. M., and Galloway, C. (2007). Dangers and guarantees: University educators' joining of innovation in homeroom based practices. English Journal of Educational Technology. 38(1), 95-105

Revisiting Indian Education System in Post COVID-19

Dr. Santwana Pandey

Assistant Professor, Department of Political Science Guru Ghasidas Vishwavidyalaya,

Bilaspur, Chhattisgarh, India

E-mail : santwanapandey26@gmail.com

ABSTRACT

The education of young ones is one of the most basic responsibility of society. It seems contradictory that, in a time of cleaving to the essentials of community life, the opening of schools and colleges is nevertheless being deferred, to the point of appearing quite unmanageable, unless the pandemic were to fully pass, however, there are good reasons for this outcome. Much before the pandemic, Pope Francis had suggested that “the educational compact” between different societal institutions – families, governments, educational institutions – exists in “a state of breakdown”, wherein the shared responsibility of this enterprise has been abandoned. Formal education has therefore become a private attainment, esoteric, and credentialistic – i.e. for the building of cliques, not community. We find, absurdly, that education as we know it can hardly be imagined in an era of careful social distancing. This certainly has various dimensions to develop some understanding of what this entails with regard to colleges of higher education. The present paper is going to discuss such aspects in a new light of changing scenario.

“No more pencils no more books/ No more teacher’s dirty looks/ Out for summer/ Out till fall/ We might not come back at all/ School’s out forever.../ School’s out with fever”.

It seems these lyrics of Alice Cooper have come back to haunt us.

The college campus

Amid the pandemic we may ask why it seems more irresponsible to resume college life than to re-open markets, malls, public transport or places of worship, this has to do with the distinctive nature of the space. It is apparent that the uses of these other spaces, though they be crowded, are purposive and transient in nature. But the college campus offers a kind of continuous frenzy. This is not accidental, but the advertised essence of student life. A college campus is seen as a world-unto-itself, boasting of every kind of stimulating activity – sports, cafes, films, theatre, talks, festivals and an all-round culture of events have become intrinsic to its identity. Infrastructure for these purposes and their administration has burgeoned as a matter of course.

This physical fattening of campuses has run alongside an intellectual boast, summed up by the phrase: “islands of excellence”. Behind these walls, the promise goes, is a kind of Shangri-la for the mind and body. In consequence, the barriers to entry have become formidable, whether in terms of fees or competition. Intellectually, there can be no excellence that is not integrated into a wider reality. Yet, this truth is so poorly understood – or so resented – that even our much-touted liberal education has merely become another kind of technical know-how, toward the membership of a special group. Hence the New Education Policy’s misconceived proposal to set up Indian Institutes of Liberal Education, precisely on the lines of the IITs. Incidentally, the pandemic has also shown the limits of such intelligence.

Reimagining Education

In all this, administrators of higher education would have failed to take the hint that the pandemic has let drop: glorification of space is and always was sickening. Instead, we have the opportunity to truly re-imagine education – in human terms. Firstly, it means the primacy of persons. We recall that education is a *human* activity, which consists of human interactions. These must take place in suitable spaces, but the spaces exist in service of the interactions, and not vice-versa. Secondly, it means the fluidity of spaces. Since it is the human communication that is decisive, and not the filling of particular spaces, the persons concerned ought to be empowered to make use of all manner of spaces, in campus and outside, including within homes, publicly, and online, as best suits their circumstances and their conversation. Thirdly, it means the awareness of a wide educational community. Again, it is human communication that educates and since such communication transcends space and time, the educational institute must be consciously aware of – not pompously indifferent to the fact that the student is also being educated but by various others, including family, peers, political and religious leaders, books and media. Fourthly, it means guidance, not control. Since education happens in so many spaces and from so many quarters, the genius of the college must be to know how to guide, rather than to monopolise the student’s progress. Fifthly, it means education, not indoctrination. Let us understand that when spaces are worshipped, indoctrination necessarily follows. But when persons are put at the centre of education, then suppleness of thought, the workings of conscience, and one’s mysterious individual-cum-communitarian ontology become the foundation of knowledge acquired.

Educational Implications

When no longer chained to a space, the educative capacity of teachers could be unleashed in spectacular ways. We would find teachers interacting with students, more and more in the midst of society, rather than necessarily walled-off from it. Being empowered via dialogue,

students could have a thorough-going say in their courses of study, rather than inevitably having to pick between “packages” being offered. Educational institutes, as managers of persons would play a supporting role to the essential human interactions of students and teachers, by offering facilities for use, and more importantly, by providing philosophical and intellectual guidance. The liberalisation of education, including scientific and technical education, would also follow, in a reverse of the current situation, in which so-called liberal education has become rigidified and trivialised. For a liberal education is not essentially a matter of how many subjects a student is taught. It is rather a spirit that embraces the set of principles mentioned above. The democratisation of education would at least be conceivable since we are no longer concerned with forcing persons into particular spaces, which are naturally resistant to them, but with fostering interactions between persons, wherever they may be.

Free and Open Source Technologies for Teachers and Students

The use of digital technologies for learning has generated interest for a number of years. In fact, lightweight and portable digital devices have liberated learning from being restricted to fixed and predetermined locations, fundamentally changing the ways that knowledge circulates within societies. In the context of the COVID-19 crisis interest in mobile learning technologies has grown exponentially, however, two very distinct situations are often confused. It is one thing to employ digital tools in teachers’ pedagogical work with students. In digital societies it is unthinkable to exclude from school the possibilities of access to knowledge and communication that are increasingly seen as a necessary component of daily life—that we correctly speak of “digital divides” shows how important internet access and device connectivity have become. Here, our efforts should focus on open licensing and open access policies that facilitate no-cost use, reuse, repurposing and adaption. Open educational resources must be prioritized; public education cannot be dependent on digital platforms provided by private companies. It is a very different thing to design teaching and learning out of ready-made materials and content as this reduces and distorts the work of teachers and students. Public education cannot be defined and controlled by content and methods built outside of the pedagogical space and outside of the human relationships between teachers and students. The forced scramble for materials and platforms that we have seen during the pandemic poses a great risk to the teaching profession and its autonomy and could have serious consequences for the futures of education. We must ensure that any digital transition is not just an effort pushed by technology companies but that teachers, students, governments,

civil society representatives and privacy advocates are also represented and shape these transformations.

Protecting the Social Space in the Transformation of Education

The educational landscape of today's world is undergoing radical transformation. Many changes that have been developing for some time have accelerated with the pandemic. Increased awareness and appreciation of schools can serve as the basis for a new revival of public education, one that transforms the idea of schooling. Does this mean that school as a physical place is dispensable? Not at all. The physical space defined by the school as the main locus of learning remains a central feature of formal education systems at all levels. The COVID-19 crisis has reminded us of the importance of schools as centres of social services, notably in the provision of nutritious meals. As community centres, schools can offer powerful supports for self-reliance and for cultivating ecologically sustainable relationships with nature. Most important is that the space of the school houses social relationships. Education and learning are about human interactions, dialogue and exchange. Others are essential to our own learning. Schools are forms of collective living that cannot be replaced by distance or remote learning. For some years, we have seen the idea of a single, standardized school model giving rise to a variety of ways of "doing school," more advanced in some places than in others but nonetheless changing educational landscapes around the world. We can expect to increasingly have hybrid forms of teaching and learning, in different spaces, inside and outside the school, at different times, synchronous and asynchronous, using a multiplicity of means and methods (among others: individual study, group work, one-on-one meetings with teachers, research projects, citizen science, community service, and performance). These are the directions we must move in—based on broader global transformation as well as on the basis of everything we have learned in recent weeks.

Schools also provide children and youth with safe environments in which to take risks, experiment with possibilities, and explore purposes. They are key places of becoming who we want to become. Crucially, schools are also places where we can encounter others not like ourselves, others whom we learn from and with, others who expand our understanding of the global tapestry of ways of being human. Though the school space remains fundamental, it needs to be transformed and augmented by a much broader space for learning. In this pandemic we have seen the extent to which professional and economic life is organized around the school, its schedules and its calendars. When schools close, society as a whole goes into lockdown. Understanding this reality can help us to build a new social contract around education, one that might be very different from the "school model" that consolidated

across the 20th century. It is no longer simply a question of delivering our children to schools at fixed times and relying on the inherited belief that time-spent equals learning-achieved. Instead, we must find flexible forms, flexible times, shared educational commitments, and an understanding of the ways that learning is broadly diffused across contemporary societies.

Concluding Observations

Schooling is supposed to look after the emotional, social and behavioural health of children, which is diametrically opposite to social distancing. Presently, teachers are trying to engage with online teaching and learning. The technology may vary across schools and states but as educators, we have to look at the implications of these new learning processes for our learners. From live TV broadcasting of academic subjects, video interactions, online theatre, to working with special needs learners, it is all about embracing learning “anywhere anytime”. It is apparent that technological evaluation systems, touchscreen paper corrections, digital books and smart boards have become the new reality. Going forward, in the new post-pandemic environment, what will be required is a huge shift in mindset — both social and emotional. A new approach is needed to teach in this altered online paradigm. Unfortunately, as far as the education of the rural poor students is concerned, they inhabit the bottom of a digital abyss. Governments will have to think very seriously about allocating more money in the budget for technical education in schools.

However, wherever students have been involved with online learning, their responses have been very good — this has strengthened the resolve of teachers across the country, and has inspired them to work harder. But the role of the teacher has not been fully understood during this crisis. Teachers are as important as health workers because they are looking after the mental, emotional and social health of children at home. Although it is too early to judge how the learning trajectory will be affected by online teaching, it is very clear that future transformations will ensure that classroom transactions are complemented with novel technological tools. Moreover, if the pandemic were not to precipitate radical change, especially in areas like education which have proved inexcusably vulnerable to it, that would be the greater pity. And finally, we have already glimpsed the truth of these ideas in the shift to online education which many colleges have recently carried out. The point of that shift, however, is not to begin glorifying “online”, but to realise that, after all, it is human interactions that make up education. So why not go on from there?

References:

<https://www.edexlive.com/news/2020/mar/14/coronavir-us-impact-kerala-to-train-81000-primary-teachersonline-10673.html>

Global Nutrition Report (2020): Country Overview;

<https://globalnutritionreport.org/media/press/3.0.3/pdfs/india.pdf>

Hindustan Times (HT) (2020): "Child labour among school going children increased in lockdown period in West Bengal", 29th August; <https://www.hindustantimes.com/education/childlabour-among-school-going-children-increased-in-lockdown-period-in-west-bengal/storyc6KxomHlk3FOOba1Ehf0yH.html>

India Education Diary (2020): "Chhattisgarh Chief Minister inaugurates 'ChakmakAbhiyan' and 'SajagAbhiyan' online for all-round development of aanganbadi students";

<https://indiaeducationdiary.in/chhattisgarh-chiefminister-inaugurates-chakmak-abhiyan-and-sajagabhiyan-online-for-all-round-development-of-aanganbadi-students/>

Centre for Early Childhood Education and Development (CECED) (2015): "Early Childhood Education in India: A Snapshot"; <http://ceced.net/wpcontent/uploads/2015/03/ECED-Brief-2.pdf>

Child Rights & You (CRY) (2020): "Covid-19 and its impact on children", Policy Brief;

<https://www.cry.org/wp-content/uploads/2020/08/COVID-19-Its-Impact-on-Children.pdf>

EdexLive (2020): "Coronavirus impact: Kerala to train 81,000 primary teachers online through focused intervention in 11,274 schools";

Websites:

Manodarpan Portal: <http://manodarpan.mhrd.gov.in/>

MDM Portal: http://mdm.nic.in/mdm_website/#; as accessed on 25th August, 2020

SamagraShikshaAbhiyan (SMSA) Portal (2019);

<http://samagra.mhrd.gov.in/inclusive.html#:~:text=Th>

[e%20provision%20for%20home%20based,with%20an%20outlay%20of%20Rs.](http://samagra.mhrd.gov.in/inclusive.html#:~:text=The%20provision%20for%20home%20based,with%20an%20outlay%20of%20Rs.)

SMSA Portal (2020): Minutes of meeting of Project Approval Board for SamagraShikshaAbhiyan;

<https://seshagun.gov.in/pab-minutes>; as accessed on 20th August, 2020